2

A KÍSÉRLET FOLYTATÓDIK

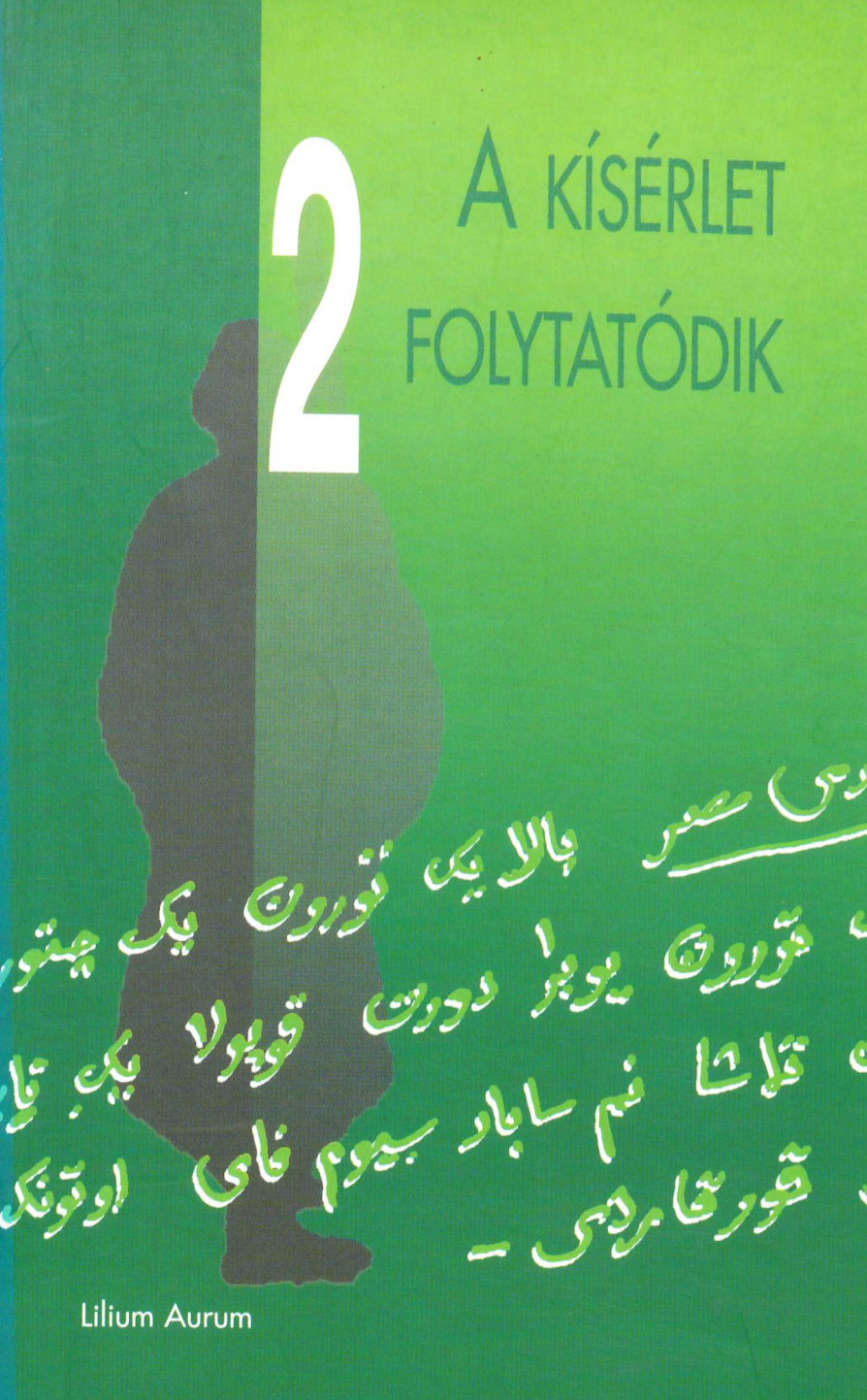

Lilium Aurum

VÁMBÉRY TANULMÁNYOK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

DOBROVITS MIHÁLY

A KÍSÉRLET FOLYTATÓDIK

II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2005

N63

A könyv megjelenését
a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma
támogatta

© Lilium Aurum, 2005
ISBN 80-8062-241-8

A kísérlet folytatódik

Az alábbiakban egy, a magyar nyelvterületen még meglehetősen szokatlan, bár nem teljesen előzmények és párhuzamok nélkül való kísérlet folytatódásának részesévé válhat az olvasó. A dunaszerdahelyi Vámbéry Polgári Társulás és a Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó közös kezdeményezése azt a célt tűzte ki maga elé, hogy egyesítse a civil kezdeményezés rugalmasságát és az akadémikus tudomány alaposságát egy közös cél, Vámbéry Ármin életművének feltárása érdekében. Másodjára tárva a nyilvánosság elé munkánk eredményeit, immáron biztosan állíthatjuk, hogy kísérletünk eredményessé lett. A munkánkban részt vevő kutatói közösség, amelynek esetenkénti összetétele minden élő szervezethez hasonlóan változó, valóban képessé vált arra, hogy önmagától, a maga örömére, de mégis mindenki hasznára vegyen részt a közös munkában. E közösségről joggal elmondható, hogy a legkorszerűbb s egyúttal a leghatékonyabb módon, igazi tudományos hálózatként képes dolgozni. Ez azt jelenti, hogy közösségünk tagjai mindig a leginkább célszerű formában képesek együtt dolgozni. Második kötetünk megjelenése mellett büszkén jelenthetjük ki, hogy készen állunk a következő konferencia megszervezésére és eredményei közreadására is. Figyelembe véve azt a tényt is, hogy ezzel párhuzamosan folytatódik Vámbéry életművének közzététele is, büszkén jelenthetjük ki, hogy egy élő és eredményes szakmai közösség tevékenységének pillanatfelvételét nyújthatjuk át az olvasónak.

Büszkeségünk jogos kifejezése azonban nyilvánvalóan nem elegendő. Először is érdemes számba vennünk, miben őrizte meg hagyományainkat és miben hozott újat legutóbbi konferenciánk. Megőriztük azt a hagyományunkat, hogy közös célunk érdekében összefogjuk a szlovákiai magyar és az anyaországi tudományosság

képviselőit, továbbá magyar nyelven igyekszünk közzétenni külföldi kollágáink eredményeit is. Ebben a kötetben Vásáry István vállalta a tatár és kazak kollégánk tanulmányának gondozását. Változás viszont, hogy amíg az előző kötetünk fókuszpontja Vámbéry személye és műve volt, addig a jelenlegi kötet munkái elsősorban az életmű környezetére összpontosították figyelmüket. Előadásaink zöme azt mutatja be, milyen volt a Kelet, illetve milyen volt a magyar szellemi élet Kelet-képe abban a korban, amelyben Vámbéry működött. Büszkék lehetünk arra, hogy számos új eredmény, egyedülálló adalék válhat ezúton is a magyarul olvasó közönség közkincsévé.

Budapest, 2005. február 3.

Dobrovits Mihály

Arbanász Ildikó–Csorba György

MAGYAR KUTATÓK AZ ISZTAMBULI LEVÉL- ÉS KÖNYVTÁRAKBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

A magyar turkológia historiográfiájának számos eddig kellőképp fel nem tárt területe van. Több tudósunk életművének feldolgozása és értékelése hiányzik, de Vámbéry Árminról (1832–1913) sincs egy átfogó, modern monográfia, bár vele kapcsolatban örvendetesen szaporodnak a részfeldolgozások.[1] Jelen tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy milyen módon próbáltak a magyar tudósok már a 19. század második felétől kezdve bejutni a törökök által gyakran szívósan és féltékenyen védelmezett isztambuli levéltárakba és könyvtárakba.

Az 1860-as években a Corvina-kutatás révén kapott először lendületet ez az irány, amely a későbbiekben egyre inkább az oszmán-török források feltárására összpontosult. Különböző tudományos és társadalmi hátterű, érdeklődési körű, kutatási célú és kvalitású tudósok játszottak jelentős szerepet az isztambuli levéltárak magyar vonatkozású anyagainak feltérképezésében és feldolgozásában. Két nevet kell kiemelni közülük. Vámbéry Ármin személyes befo-

lyása, tekintélye és nem utolsósorban nyelvtudása és helyismerete okán több isztambuli tudományos küldöttség tagja volt, vagy ha ő maga nem is volt jelen, ajánlóleveleivel és kapcsolataival segítette a helyszíni kutatást. Thallóczy Lajos (1856–1916) pedig, aki kezdetben szakmai kíváncsiságból vetődött el Isztambulba, felmérve a török viszonyokat és a szükséges speciális paleográfiai és nyelvi feltételeket, három évtizeden keresztül egészen haláláig szürke eminenciásként irányította és szervezte a törökországi kutatást.

A magyar vonatkozású isztambuli könyvészeti és levéltári források feltárása kezdetektől komoly kihívást jelentett minden tudós számára. Az oszmán bürokrácia bonyolultsága, az engedélyezési rendszer, a politika érdek- és személyváltozásai, valamint a világtörténelmi események hatásai – és nem elhanyagolható módon a rendelkezésre álló financiális eszközök csekély volta – a legelszántabb próbálkozók akaraterejét is próbára tették. Épp ezért különösen figyelemreméltó, hogy kutatóink az adott körülmények közt is képesek voltak komoly, sőt nemegyszer európai mércével is jelentős eredményeket felmutatni.

Tanulmányunkban röviden arra is kitérünk, hogy kutatóink milyen hatást váltottak ki a török tudományos életben, illetve milyen egyéb módon próbálták erősíteni a török–magyar kapcsolatokat.

A CORVINA-KUTATÁS ELSŐ SZAKASZA (1862–1878)

Maga Vámbéry Ármin, ismereteink szerint első útja alkalmával, valószínűleg azért nem érdeklődött az isztambuli levéltárakban és könyvtárakban való búvárkodás iránt, mert az ő korában az értékes kéziratokhoz szó szerint az utcán is hozzá lehetett férni, megvásárolhatta azokat könyvárusoknál vagy a bazárban. A későbbiekben Vámbéry jelesebb tanítványait, mint például Erődy Bélát (1846–1936), Kunos Ignácot (1860–1945), Thúry József-

fet (1861–1906) is Isztambulba küldte, hogy saját közegében tanulmányozzák a nyelvet és a kultúrát, de ők, leginkább irodalmi és nyelvészeti érdeklődésűek lévén, nem fordítottak figyelmet a levéltárak anyagaira[2] – Kunos kivételével, akinek szerepére alább még visszatérünk.

Az isztambuli helyszíni vizsgálódás első felvetése így nem turkológusainktól, hanem a Corvina-könyvtár kutatóitól származik. 1862-ben három magyar tudós, Kubinyi Ferenc (1796–1874), Henszlmann Imre (1813–1888) és Ipolyi Arnold (1823–1886) Konstantinápolyba utazott, „hazai történeti emlékeink iránt vizsgálódni, azokat a mennyire lehet összegyűjteni és megszerezni."[3] A fő cél azonban a Corvinák felkutatása volt. Ipolyiék előadták, hogy értesülésük szerint a szultánok *Eski Saray* [azaz a *Topkapi*] palotájában lévő *Kubbealtiban* van egy magyar krónika, és óvatosan csak annyit kértek, hogy a szeráj kérdéses titkos könyvtárát meglátogathassák és az esetlegesen ott fellelhető magyar történeti források felől tájékozódhassanak. „Daczára azonban a követség hatalmas pártfogolásának, mindjárt első kísérletünk merőben eredménytelen volt. A kieszközölt költséges fermán mellett, melynek, mint reméltük, a Padisah titkos könyvtárának ajtait kellett volna előttünk föltárni, az eski vagyis az ó serajnak csupán azon helyiségeibe és könyvtáraiba juthatunk, melyek európai látogatóknak fermán mellett közönségesen mutogattatnak."[4] Az első kísérlet tehát kudarccal zárult. Az osztrák nagykövet, Anton Prokesch-Osten (1795–1876), maga is tudósember, mindent elkövetett, hogy befolyásos államférfiak fogadják a küldöttséget. Így sikerült Fuat pasa (1815–1869) nagyvezírt is megnyerni, aki elmondása szerint ifjú korában maga is gyakran forgatta a könyvtárban lévő kódexeket, s ígéretet tett előkerestetésükre. Miután megszerezték a most már megfelelő kapukat megnyitó engedélyt és leküzdötték a még ezek után is felmerülő akadályokat, május 21-én kilenc kötetet hoztak eléjük, amelyek közül kettő kétséget kizáróan Mátyás egykori híres

könyvtárából származott. A sejtés tehát bizonyossággá vált: a Corvinák egy része csakugyan az oszmán fővárosban volt megtalálható. Hosszadalmas utánajárást követően május 26-án további mintegy ötven, klasszikus nyelvű kötetet mutattak meg nekik csupán egy-két órára, amelyek között újabb Corvinákra bukkantak. A további kéréseket azonban megtagadták, s mivel a kiküldetés ideje is lejárt, abba kellett hagyni a kutatást. További bizonyítékok utaltak azonban arra, hogy még számos középkori magyar vonatkozású kódexet rejtenek a szultán palotáinak könyvtárai. Tudósaink nem feledkeztek meg a hazai okleveles történeti kútfők felkutatásáról sem. Ezen a téren is biztató eredményre leltek. Mint előadták: „az állami levéltárban Magyarország földállapotának a XVII-ik századbeli török uralom alatti idejéből teljes leírása, egy neme a catasternek foglaltatik,"[5] vagyis a defterekről szereztek híradást.

Ipolyiék távozása után Szilágyi Dániel (1831–1885) Isztambulban élő egykori magyar '48-as emigráns kísérte figyelemmel a Corvinák sorsát, s megjegyezte, hogy „a Szultán – mikép a könyvtárőr mondá – figyelmessé tétetvén a Kegyetek nyomozásai által, számba vétette mind a bársosonyos Codexeket, s egyelőre nem lehet kilátás űzérleti úton hozzájutni".[6]

A felfedezés híre gyorsan elterjedt a tudományos világban. Több külföldi „kutató" jutott be az isztambuli könyvtárakba és másolt le, vitt, illetve lopott el könyveket vagy csak egyes lapokat, igazolva ezzel a törökök félelmét az „ártó nyugati szemekkel" kapcsolatban.[7]

Az Akadémián 1865-ben egy újabb bizottság küldésének gondolata merült fel, amelynek támogatására a legmagasabb udvari köröket is sikerült megnyerni. Bár Prokesch-Osten egy levelében 23 Corvina-kódex leírását küldte el, amelyet némelyek úgy értelmeztek, hogy ez az összes konstantinápolyi Corvinát tartalmazza, az Archeológiai Bizottság állásfoglalása szerint ez nem a teljes Mátyás-könyvtár,

hanem csak egyes kötetek, amelyeket az 1862-es küldöttség is láthatott. Az említett lista némileg eltért a Kubinyiék által feljegyzettektől, így volt remény további kódexek felbukkanására. Az új bizottság elsőként felmérte volna a könyvtárakat, majd egy catalogue raisonnét készített és publikált volna. A javaslat kiemelte, hogy addig kell megragadni az alkalmat, míg magyarbarát politikusok vezetik a török levéltárat és ülnek magas állami posztokon.[8] Az expedíció azonban ismereteink szerint nem valósult meg.

A törökországi Corvinák ügye 1867-ben került elő ismét, amikor is augusztus 1-jén a Magyar Tudományos Akadémia Wenckheim Béla (1811–1879) belügyminiszterhez fordult azzal a kéréssel, hogy Abdülaziz szultán látogatása alkalmával eszközölje ki a további isztambuli kutatás folytatásának engedélyezését. Szeptember 5-i válaszlevelében a belügyminiszter arról tudósított, hogy a szultán a folyamodást kegyesen fogadta és engedélyezte, hogy az Akadémia kutathassa Mátyás könyvtárának maradványait.[9]

Az Akadémia október 8-i ülésén került napirendre újra az említett tárgy. Itt előadták, hogy amikor a török szultán keresztülutazott Budán, ezt az alkalmat az MTA tisztelgő küldöttsége Toldy Ferenc (1805–1875) indítványára „fel akarta használni, azon a magyar tudományosság által régóta hőn óhajtott czél elérésére, hogy Mátyás könyvtárának Sztambulba került maradványai szakértő hazai tudósok által tüzetesen megvizsgáltathassanak, s erre engedélyt kérő folyamodványt akart átnyújtani Abdul-Aziz ő felségének: azonban a nagyúr a reménylett időnél hamarább elútazván, a folyamodványt személyesen át nem nyújthatták". A kérvényt azonban beadták az illetékes minisztériumnak, mely a konstantinápolyi követség által eljuttatta azt a török udvarhoz. Mint fentebb láthattuk, az Akadémia megkapta az engedélyt arra, hogy az intézmény küldöttei megtekinthessék a kívánt könyvtárat. Összeállítottak egy „expeditiót," melynek tagja lett a középkori kódexek tudósa, Toldy Ferenc,

az archeológus Ipolyi Arnold, az orientalista Vámbéry Ármin, a klasszika-filológus Télfy Iván (1816–1898), valamint saját költségén Pulszky Ferenc (1814–1897). A történelmi osztály október 28-i gyűlésén az utazás költségeihez a vallás- és közoktatásügyi minisztérium anyagi segítségét kérték, mivel az Akadémia nem tudta finanszírozni a költséges kiküldetést. Kedvező válasz esetén az utazást a következő év áprilisára vagy májusára jelölték ki.[10] Erre azonban, az engedélyezés dacára, pénzhiány miatt nem került sor.[11]

A Corvina-kutatás ezután szultáni kegyből bő két évtizeden át itthon folyt. Ferenc József 1869-es keleti utazása alkalmával a szultán négy Corvinát ajándékozott a magyar uralkodónak. A király a köteteket Andrássy Gyula (1823–1890) miniszterelnöknek adta át, aki a Nemzeti Múzeumnak adományozta azokat.[12] A kódexek 1870. január 24-i akadémiai bemutatása során többen felszólaltak – például Ipolyi Arnold, ecsetelve korábbi útjukat – a további isztambuli kötetek felkutatása érdekében. Thaly Kálmán (1839–1909) emlékeztetett arra, hogy az 1867-ben nyert szultáni engedély továbbra is érvényes, és a kedvező hangulatot ki kellene használni. A január 31-i ülésen erélyesen felkérték az igazgatótanácsot, hogy megfelelő mennyiségű pénzt utalványozzon ki az útra, annál is inkább, mert Rómer Flóris (1815–1889), a Corvinák avatott ismerője késznek mutatkozott kiutazni Konstantinápolyba. Valószínűleg azonban ismét anyagi okok miatt nem valósult meg a szándékolt terv. Ugyanekkor Anton Dethier (1803–1881) orientalistát, az Akadémia török fővárosban lakó francia tagját bízták meg a további kutatással.[13]

Az újabb szultáni adakozásra 1877-ben került sor, amikor is a kedvező török–magyar politikai kapcsolatok következtében harmincöt kötet – köztük tizenkét Corvina – került ajándékképpen vissza hazánkba.[14] Ennek alkalmából Pulszky Ferenc indítványozta, hogy a konstantiná-

polyi követség próbálja megszerezni az Eski Sarayban még fellelhető nyugati kódexek lajstromát.[15] Külképviseletünk eleget is tett a kérésnek, és azt a választ kapta a törököktől, hogy az említett könyvtárban több latin Corvinát nem találtak, ám lehetséges, hogy egynémely görög nyelvű kötet is közéjük sorolandó.[16]

THALLÓCZY LAJOS ÉS A LEVÉLTÁRI KUTATÁSOK KEZDETE

A törökországi, most hangsúlyozottan levéltári és nem Corvina-kutatások ügyében, Thallóczy Lajos (1856–1916) levéltáros-történész tett először lépéseket. 1881 őszén megvalósult balkáni utazása, melynek során eljutott Konstantinápolyba is, a magyar történettudomány akkori működési keretébe illeszthető be. A Magyar Történelmi Társulat tagjai és az Országos Levéltár munkatársai közül az 1870-es években mind többen látogattak el külföldi levéltárakba, múzeumokba, könyvtárakba magyar vonatkozású anyag feltárása és kutatása céljából. A Társulat folyóirata, a Századok, rendszeresen közölte az erről szóló híreket és beszámolókat. A fiatal Thallóczy is szenvedéllyel vetette bele magát az utazásokba, amelyekről több, részletes jelentést és elemzést készített megbízói, illetve a nagyközönség számára.[17]

Thallóczy említett balkáni útjának félig titkolt célja a Magyarországgal kapcsolatos levéltári források felkutatása volt, amely a levelei tanúságai szerint kalandregénybe illő módon történhetett. Szilágyi Sándornak (1827–1899) írt levelében a következőket olvashatjuk: „Ha valami különös dolog fordulna elő, táviratozni fogok. T. i. megtudtam, hogy igenis a régi okmányokat hol őrzik. Csak az a kérdés, bejuthatok-e egyáltalán én vagy más? A szultán kocsisát fogom megvesztegetni, tán sikerül. Láthatja Pr[incipális = Szilágyi] úr, hogy sok diplomata eszén túljárok, de ezzel nem szabad

zajt csapni."[18] Ugyanaznap Hampel Józsefnek (1849-1913) arról számol be, hogy „annyit eleve is megtudtam, hogy van török államlevéltár (régi) s hogy hol van; magyar vonatkozás van már a XV. századtól kezdve s hogy ahhoz mint kell hozzájutni."[19] Majd alig egy hónappal később Szilágyinak titokzatosan a következőket jegyzi meg rövid levelében: „A konstantinápolyi levelestár dolgában pótlólag csak annyit jegyzek meg: a.) tudom, hol és mi van s b.) tudom, hogyan lehet hozzá jutni. S ez azt hiszem elég. Az engedélyt Pestről lehet s kell kieszközölni;" majd így folytatja, „most már érti, mért hallgatok a lapokban vele. Lárma mindent elront, s csak egy szó is gyanakodóvá teszi a most úgyis barátságtalan muzulmánt".[20]

Thallóczy ekkor került kapcsolatba a korábban említett Szilágyi Dániellel, aki virágzó könyvesboltot vezetett a török fővárosban. Megkérte őt, távollétében vizsgálja tovább a levéltári kutatás lehetőségeit. Szilágyi Dániel roppant fontosnak tartotta a legbefolyásosabb török vezetők támogatásának megnyerését, akiket ő egyébként személyesen is elég jól ismert.[21] Kiemelte, hogy a kérelem „legyen helyesen s okosan szerkesztve és beterjesztve, olyatténképpen, hogy itt a tudománykodni nem szokott, s minden idegen kérelmet gyanakvó gyűlölettel fogadó intéző körök előtt gáncsba ne ütközzék, a többi aztán a mi gondunk".[22] Következő levelében már konkrétabb tanácsokkal látta el Thallóczyt: „múlhatatlanul legfelsőbb jóváhagyás (iráde-i szenije) szükséges, amely csupán hivatalos úton eszközölhető ki. Azért is, hogy a kellő hivatalos feleket meg lehessen keríteni a dologhoz, úgy Feridun Bejtől mint a bécsi török nagykövetségtől hatásos ajánlólevél kellene, amely úgy a Történelmi Társulat mint az Akadémia által Angolhonban, Belgiumban s más művelt államokban e szemben már elért sikeres kutatások eredményére utalva, hasonnemű kutatásoknak a török államlevéltárbani véghezvitelének megengedhető voltát jóakarólag terjesztené a külügyminiszter

pártfogoló kegyessége elé, hogy azt a ministertanácsban tárgyalás alá vétetve a kellő beterjesztést a felséghez (arz) haladéktalanul megtegye. Ha a dolog ebbe a stadiumba eljutand, lesz aztán nekünk emberünk a szultán személye körül, a ki gyorsan és biztosan kieszközlendi az irádét, a többi aztán könnyen megy, mert a behatóbb kutatás sikerülése csupán az illető hivatalnok ügybuzgóságának megszerzésétől függ ami csakis baksis dolga."[23]

Thallóczy 1882 nyarán – miközben oroszországi utazáson vett részt – bejelentette az Akadémián, hogy ismét Konstantinápolyban akar kutatásokat végezni „a magyar történetre vonatkozó oklevelek fölfedezésére és tudományos felhasználására". Arra kérte az Akadémiát, hogy szerezzen számára engedélyt a török államlevéltárak tanulmányozására, és járuljon hozzá a másolási költségekhez is, ám az utóbbit – ígérete szerint – csak sikeres kutatás esetén fogja igénybe venni. A történelmi bizottság a kérvényt a lehető legmelegebben támogatta és felkérte az Akadémia összes ülését, hogy a közös külügyminisztérium útján eszközöljön ki engedélyt Thallóczy számára a török állami levéltárakban történő tudományos kutatásokra.[24]

Az Akadémia 1882. október 2-i ülésén olvasták fel a vallás- és közoktatásügyi minisztérium augusztus 10-ről kelt iratát, miszerint a közös külügyminisztérium megtette a lépéseket, hogy Thallóczynak megszerezzék az engedélyt.[25] Thallóczy Isztambulba megérkezve, szeptember 6-án tudatta Fraknói Vilmossal (1843–1924), hogy a kutatási engedélyt megkapta.[26] Két héttel később arról ír Hampel Józsefnek, hogy „a Díván s a török külügyi archívumba jutottam be, s itt elég dolgot kaptam, csak egy baj van, t.i. nincs idő, honn azt hiszik, hogy ide el kell jönni, rendelni s felfedezni. Majd ha elmondom azt a szamárpróbát, amin átmentem a különféle környülmetélt basák előszobáin: akkor fog kitűnni, hogy olcsó dolog a Vaticánba bejutni".[27] Szilágyi Sándorral

pedig közölte, hogy „eredmény van. Nem fograk ugyan eldőlni tőle, de a mit combináltam: az valóság. Az erdélyi rész gazdag, de sok a török rész benne".[28]

Szilágyi Dániel rendkívüli szorgalommal tevékenykedett tovább a levéltár ügyében. 1883 nyarán, amikor Hampel Józsefék – ókori emlékek megtekintése céljából – a török fővárosban jártak, nem mulasztotta el megírni Thallóczynak, hogy a magyar tudósokat a levéltári kutatás előmozdítása érdekében el akarja vinni két befolyásos török államférfihoz.[29]

A kronológia miatt itt említenénk meg, hogy az ekkor Isztambulban tartózkodó Kunos Ignác 1886-ban azzal a kéréssel fordult tanárához, Budenz Józsefhez (1836–1892), hogy szerezzen neki ajánlólevelet a konstantinápolyi francia lazarénus rendházba való bejutáshoz, mivel hallomása szerint ott régi magyar kéziratokat őriznek. Budenz az Akadémia támogatásával Haynald Lajos (1816–1891) bíboroshoz fordult, aki bizonyára örömmel segített, hisz április 10-én Kunos arról tudósított, hogy bár volt a lazaristáknál, ahol most már szívesen is fogadták, de a könyvtár rendezése miatt arra kérték, hogy egy-két hónap múlva menjen vissza. Kunosnak kedvét szeghették a sikertelen próbálkozások, mert csak 1889-ben fogunk ismét hallani a fent említett rendházról és az ott található hungarikákról.[30]

A CORVINA-KUTATÁS MÁSODIK SZAKASZA (1888–1895)

1888 őszén Vámbéry, Fraknói, Thaly és a történész Nyáry Albert (1828–1886) utaztak a török fővárosba. A helyszínen segítségükre volt Kunos is, akinek egyébként e tevékenységéért a szultán kitüntetést adományozott. Kunos meglepő felfedezésről számolt be, ugyanis a Topkapî könyvtárában való kutatás során látta *„a Korvinák török névjegyzékét* [kiemelés Kunostól]. Első ember, aki evvel dicsekedhe-

tem". – írta Budenznek. Egy későbbi levelében pedig arról tudósít, hogy az említett lajstrom 495 tételből állt.[31] Csontosi János (1846–1918) könyvtáros és könyvtörténész figyelmét eme adat rendkívüli módon felkeltette, ezért levélben fordult Kunoshoz és Thalyhoz is részletesebb információkért. Kunos válaszában közölte, hogy ők a Topkapi két helyiségében jártak, s az egyikben arab és perzsa könyveken kívül „egész rakás görög és latin könyveket, köztük kéziratot" is találtak. „A másik helyiség, ahol Vámbéry úrral jártunk, és ahol állítólag még európai meg nem fordult volna, a szultáni kincstár egyik része. Ez utóbbi helyiségekben csakis hadizsákmányok vannak elhelyezve, és így a benne levő könyvek is, prédaképp kerültek oda. Ezek közt szintén sok görög és latin könyv, de 1500 előtti nyomtatványokra nem emlékszem, hogy láttam volna. Nem lehetetlen azonban, hogy kikerülték a figyelmem." Címert egyiken sem láttak. A kincstári igazgatóságon elhelyezett kérdéses jegyzék 397 (!) könyvet tartalmazott törökül, s nem tűnt tíz évnél régebben készültnél. A lista címe magyar fordításban: „Jegyzéke azoknak a 12-iktől a 18-ik századig terjedő idegen könyveknek, melyek a császári kincstárba vannak elhelyezve. A jegyzék a kezem közt volt, sebtibe át is olvastam, és Sekib bejjel a szultán hadsegédével meg is kezdtük a másolását, és be is fejeztük volna, ha ránk nem rohan a gonoszlelkű igazgató. Kikapta a kezünkből a jegyzéket, a már lemásolt részét diribdarabokra tépte, és azon kívül még meg is leckéztette a bejt, gondatlan eljárásért. A lajstromozás különben gondatlan, mert ott, ahol nem jutottak a címhez, csak annyit írtak oda, hogy egy nagy latin könyv. Ami az én saját véleményemet illeti, úgy én azt hiszem, hogy Corvináknak még lenni kell."[32] Thaly pedig arról tájékoztatta Csontosit, hogy az újabb kori, török nyelvű lista 494 (!) művet tartalmazott, amely különféle kódexeket és nyomtatványokat sorolt fel. A lajstrom készítője a görög művek címét kiírta, de mivel feltehetően latinul nem tudott, ily köteteknél csak annyit jegyzett meg, hogy

„egy latin könyv". A legrégibb kézirat a 12. századból való volt, a legújabb pedig egy 17. századi Versailles-leírás. Thaly közölte azt is, hogy Vámbéry e köteteket dobozokban találta meg, de ugyanott – Kunos szerint – ládákban még más könyvek is katalogizálatlanul feküdhetnek.[33] Csontosi a lajstrommal kapcsolatos sejtéseit Thallóczyval osztotta meg. Egyes beszámolók szerint létezett egy katalógus, amelyet három nagyhatalom kérésére 1845-46 táján készítettek a Topkapîban lévő nyugati nyelvű könyvekről. Hogy melyik volt a három ország, nem lehet pontosan tudni, de leginkább csak Franciaország, Anglia, Oroszország és Ausztria jöhet szóba. A híres filológus, Mordtmann, 1850-ben szintén betekintést nyert a könyvtárba, s megállapította, hogy az elébe hordott könyvek közül csak egyetlenegy szerepelt az általa is látott, említett korábbi listán. Csontosi feltételezte, hogy ezen lajstrommal találkozhattak Vámbéryék.[34] Megkockáztatjuk, ha Kunosék a lista keletkezésének dátumát valóban csupán egy évtizeddel korábbra tették, akkor lehetséges, hogy inkább az 1877-es kódex-adományozáshoz köthető ez az összeírás, de az sem zárható ki Szilágyi Dániel korábban idézett levele alapján, hogy 1862-re tehető az irat elkészítése.

1888-ban több eredményt nem is ért el a bizottság, s Kunos panaszosan írta Budenznek, hogy Vámbéry azzal az ígérettel marasztalta őt a török fővárosban, hogy pár hét múlva úgyis vissza fognak térni. Két hónap óta azonban egyetlen sort sem kapott tőlük, míg végül Thaly közölte vele, csak tavasszal fogják a munkát folytatni.[35]

Vámbéryt 1889 januárjában meghívta a török uralkodó, és a lehetőséget megragadva, híres orientalistánk engedélyt szerzett az Akadémia számára a magyar vonatkozású történeti emlékek felkutatására. Ő maga is járt pár könyvtárban, de mivel nem volt szakember, ezért csak egyetlen hazai vonatkozású kötetet talált.[36] Az Akadémia felkarolta az ügyet, annál is inkább, mivel Ferenc József a magyar királyi

udvartartás pénztárából hatezer forintot bocsátott a kiküldetés költségeire. Tudós bizottságunk három célt tűzött ki maga elé. Elsősorban a szultáni kincstárban őrzött könyvtárak állományát kívánták felmérni, majd a szultáni paloták, valamint a mecsetek könyvtáraiban található nyugati kéziratokat akarták megtekinteni. Végül pedig a régi birodalmi levéltárak hazánkra vonatkozó iratait szerették volna „kiszemelni". Az utazás legnagyobb eredményének azt tekintették, hogy most végre Magyarországgal szoros kapcsolatban lévő köteteket is találtak, míg korábban csupán egykori magyar könyvtárak külföldi szerzőktől származó műveit ismerték meg. A siker előhírnökének tekintették, hogy Vámbéry még tavaszi útja alkalmával *hazahozott* egy kéziratot, amely egy II. Ulászló jelenlétében elhangzott egyházi beszédet tartalmazott. A Topkapı Sarayban szeptember 24-én Thaly Kálmánnak, Fraknói Vilmosnak és Vámbéry Árminnak újabb kéziratokat mutattak meg, köztük két ószláv nyelvű kötetet, valamint négy magyarországi használatú, általuk antifonálénak nevezett művet. Csontosi, miközben a könyvtárban keresgélt, előhúzott egy üres számadáskönyvnek tűnő kötetet. Véleménye szerint a kötés alapján ez bizonyosan Magyarországról való, és feltételezte, hogy egy csomó számadáskönyv lehet még ott. Megállapítása szerint ezek Liber Regiusok, vagyis Registrumok lehettek, amelyeket a tárnoki házban őriztek. A magyar tudósok a kincstár tárgyainak lefényképezésére is rendelkeztek engedéllyel, s le is szerették volna fényképezni a legfontosabb kéziratokat, de ez valószínűleg elmaradt. Végül Thalyék rábukkantak egy szerződésre, amelyet Rákóczi Ferenc fia, József kötött a Portával 1738-ban. Több adatot találtak Thökölyvel kapcsolatban is a francia lazaristák galatai rendházának levéltárában.[37]

Az antifonálék kérdésére itt röviden ki kell térnünk. Zenetörténészeink figyelmét eddig ugyanis elkerülte Fraknói beszámolójának egyik kulcsmondata, s hiányolták, hogy ekkor nem történt adományozás vagy beszerzés.[38] Idézzük az

ominózus mondatot: „...a Futaki által írt Antifonálét és a két ó-szláv codexet művészi reproductió czéljából magunkkal óhajtván hozni, azok szultán ő felségétől Vámbéry Ármin r. tagnak átadattak..."[39] Vagyis a Fraknói beszámolójában részletesen ismertetett négy mű – köztük a tudósaink által antifonálénak titulált, valójában csupán graduálénak tekinthető, 1463-ban keletkezett Futaki Ferenc-féle kötet – Vámbéry kezébe került, és azokat Magyarországra hozta! A kötetek további sorsát kelet-kutatónk Thallóczyhoz írt leveleiből olvashatjuk ki: „Stambulból, még pedig a palotából figyelmeztettek, hogy lejárt már az idő, melyre a kéziratokat kölcsön vettem, és miután a hazahozott, csak másodrendű értékű emlékekért nem akarván a bizonyosan még létező nagyfontosságú codexeket kockáztatni, kérem úgy intézkedni, hogy Hervoja és Urost márczius első hetében megkaphassam. Én az antiphonálét és a két szláv kódexet, melyeket reversalisra kivettem, innét Stambulba fogom szállítani, magam is tán április elején oda megyek." A kódexek másolása mindenesetre annyira magával ragadta, hogy egy héttel későbbi levelében kijelentette, nem fogja időben visszaküldeni a műveket és reméli, a szultán nem haragszik meg rá ezért. Három hónappal később pedig arról írt, hogy majd csak szeptemberben tervezi visszavinni a kéziratokat, amikor is a török fővárosba kíván utazni „a tavaly megkezdett kutatásaimat folytatandó".[40] Szeptember nyolcadikán valóban levélben fordult Csontosihoz, amelyben kérte a szultántól kölcsönzött kéziratok visszaszolgáltatását, mert a napokban Konstantinápolyba fog utazni és visszaviszi azokat.[41] Mivel a Futaki-graduálé ma Isztambulban található, nyilvánvaló, hogy Vámbéry valóban visszaszolgáltatta az említett műveket. A fenti sorokból az is kiolvasható, hogy dolgozott a kötetek reprodukcióján, de hogy az elkészült-e, illetve hogy a másolatok hova kerültek, mindeddig nem sikerült kinyomoznunk. A kölcsönzés és a másolás tényét erősíti az is, hogy a Hervoja-kódexet 1891-ben Bécsben díszkiadásban

megjelentették.[42] Megjegyezzük, hogy Vámbéry az utóbbi kódex használatát megtagadta a horvátoktól, pedig engedélyéért maga a bán járt közben nála, ugyanakkor a St. Stepan Banja-kolostor alapítólevelének (Uros-féle kézirat) facsimiléjét átadta a Szerb Tudományos Akadémiának, annak ellenére, hogy a két ország viszonya ekkoriban nem volt felhőtlen, ráadásul korábban a szerbek megnehezítették a konstantinápolyi küldöttség kiutazását.[43]

Az Akadémia folytatni kívánta a biztató isztambuli anyagfeltárást. Vámbérynek külön köszönetet szavaztak meg, „ki tekintélye súlyával és fáradhatatlan szorgalmával az eddig elért és még várható sikerek egyik főtényezője vala". Ugyanakkor utasították a Történelmi Bizottságot az eredmények tudományos feldolgozására, valamint arra, hogy minél előbb terjesszék be javaslataikat a török levéltári kutatások ügyében. A munkálatok folytatását az is ösztönözte, hogy a király által biztosított összegből 2300 forint megmaradt, amit az uralkodó nagylelkűen a további konstantinápolyi kutatásokra ajánlott fel.[44] 1889 novemberében az Akadémia levélben köszönte meg a szultán jóindulatát is, mellyel a magyar tudósokat fogadta és segítette. Egyben újabb kérelemmel is fordultak hozzá, „hogy küldötteinket, kik a török birodalom régi levéltárában eszközlendő további kutatások végett a jövő évben Konstantinápolyba fognak menni, császári pártfogásának kedvezéseiben szintén részesíteni méltóztassék".[45] Mindeddig azonban nem bukkantunk olyan nyomra, mely szerint a rákövetkező évben újabb bizottság kereste volna fel a török fővárost.

A millenniumi ünnepségek alkalmából felmerült, hogy a török fővárosból kölcsönözzenek kiállítás céljából különféle, magyar eredetű műtárgyakat, köztük Corvinákat is. Újra Vámbéryt bízták meg, hogy a szultánhoz fűződő kapcsolatai révén próbáljon intézkedni ez ügyben. 1895 őszén Vámbéry szomorúan tudatta, hogy a kincstárban lévő könyvek eltűntek, de igyekszik felkutatni őket, különösen a

Csontosi által kért, zömében magyar vonatkozású kódexeket és kéziratokat, valamint antifonálékat.[46] Tevékenységének sikeréről azonban nem rendelkezünk több információval.

A SZÁZADFORDULÓ IDŐSZAKA

Az isztambuli levéltári kutatás említésével csak pár évvel később, Marczali Henrik (1856–1940), a budapesti egyetem tanára kapcsán találkozunk. Ő is fontosnak vélte a török források felkutatását, ezért gyorsan hozzálátott a nyelv elsajátításához, majd 1898-ban, az egyeteri év végén, Vámbéry ajánlásával a zsebében, a török fővárosba utazott. A Monarchia követségének segítségével meglepően gyorsan, két hét alatt megkapta a szultáni *irádét*, mely feljogosította, hogy az összes egyházi és világi gyűjteményben régi írások („eszki jazilárok") után kutasson és azokat lemásolja. Ekkor még haza kellett térnie, ősszel azonban az egyetemtől két hónapi szabadságot kért és kapott a kutatások folytatására. Konstantinápolyba visszatérve a Topkapî régi könyvtárát nézte meg, majd török krónikákat keresett a Bayezit és a Süleymaniye dzsámikben. A feneri görög patriarchátus könyvtárába is sikerült bejutnia, ahol görög kéziratok után nyomozott. Talált is egy egykorú nyomtatott görög jelentést az ónodi országgyűlésről és egy beszámolót az 1717-es utolsó tatárjárásról. Betekintést nyerhetett a francia követség levéltárába is,[47] ahol a szatmári szerződés eredetijére és Rákóczi végrendeletére vethetett pillantást.

Járt Burszában is, ahol meglátogatta azt a régi, franciás szállodát, melyben egykor Kossuth lakott. „A háziasszony megmutatta a kormányzó kétcsövű revolverét, melyet emlékül otthagyott, és 1850-i hírlapjait." Az oszmánok hajdani fővárosában a derviskolostorokba is bebocsátást nyert, ahol szintén több érdekességre bukkant: Zosimosz V. századi görög történetének XI. századi török fordítására, melyet csak egy tö-

rök segítségével tudott elolvasni, valamint az ikoniumi szultánokkal kapcsolatosan több oklevélre a XII. századból. Oszmán-török írást azonban csak hármat tudtak mutatni neki. Konstantinápolyba visszatérve megtudta, hogy a régi okmányok a Topkapî egy másik helyiségében találhatók, de ekkor megtagadták tőle a kutatás lehetőségét, mondván, azok az iratok nem az egyház vagy világi hatóságok alá tartoznak, hanem a kincstár alá, arra viszont nem terjed ki engedélye. Marczali ekkor a Monarchia követéhez sietett, aki összeköttetései révén alig egy hét alatt megnyittatta a kérdéses levéltárat a kutató előtt. A terembe lépve néhány perc alatt találtak két magyarországi adókönyvet (deftert). Meg kell jegyezni, hogy Marczali csak török segítséggel boldogult a régi iratok olvasásával. Ahogy írja, „egy hétig dolgoztam ott, mindig reméltem, hogy visszakerülök, de nem sikerült".[48]

Több évig ismét nem hallunk kutatási kísérletről. Germanus Gyula 1903-ban a Keleti Akadémia révén ugyan hosszabb időre kikerült a török fővárosba, de színes visszaemlékezéseiben csupán egyszer tesz megjegyzést arról, hogy délutánonként a Bayezid mecsetkönyvtárát látogatta.[49]

Az újabb fordulat 1904-ben következett be, amikor is Thallóczy a Rákóczi-hamvak hazaszállításának ügyében Konstantinápolyba utazott. A lazarénus rend líceumát látva egy érdekes gondolatot osztott meg olvasóival. „Önkéntelenül is eszembe jutott, hogy mi, kiknek jelszavunk, hogy keletre magyar, miért nem alapítunk internaczionális alapon egy intézetet itt a Boszporus partján. Kinek állana inkább érdekében, mint nekünk elsajátítani a külföldi nyelveket és bizonyos nagy látókörből nézni a dolgokat." Rögtön el is hessegeti azonban az ötletet, mert továbbgondolva a dolgot, felvetődik a tanítás nyelvének problémája, nevezetesen, hogy franciául, németül, olaszul, magyarul tanítsanak-e, mely azonnal politikai kérdés lenne.[50] Ekkoriban ugyan nem ad hírt levéltári kutatásokról, viszont saját későbbi beszámo-

lójából, valamint egy visszaemlékezésből is tudjuk, hogy ez idő tájt nyertek engedélyt a Thököly- és Rákóczi-emigrációra vonatkozó levéltári kutatásokra.[51]

Két évvel később, 1906-ban, Thallóczy ismét a török fővárosba érkezett, hogy előkészítse, illetve felügyelje Rákóczi Ferenc hamvainak hazaszállítását. Onnan jelentette október 15-én, hogy a rodostói emlék felállítása nem feltétlen fog időre elkészülni. Ebben az esetben visszatérne Orsováról pár napra, hogy az emléket hivatalosan a nagykövetség kezelésébe adja át. „Bizonyos tekintetben ez point d'honneur" volt számára; ráadásul bizonyos levéltári kutatásokat is, melyek a szervezési munkák miatt szenvedtek késedelmet, ez alkalommal szeretett volna „tisztába hozni". Október 17-én már konkrétan arra kért engedélyt, hogy a levéltári kutatások miatt Orsováról visszatérhessen.[52] A levél előzménye az, hogy Thaly Kálmánnal egyeztetve elhatározták, hogy mindenáron kiaknázzák az engedély nyújtotta, addig kihasználatlan lehetőséget. A követség korábbi közlése szerint ugyanis a magyarok közül Marczali Henrik és Szádeczky-Kardoss Lajos (1859–1935) kapott már engedélyt a levéltári kutatásokra, akik azonban nem győzvén bevárni annak kiadását vagy más okból, végül nem éltek vele.[53] Mint láthattuk, diplomatáink emlékezete nem volt pontos. Marczali valójában bejutott a levéltárakba, talált is magyar vonatkozású iratokat, de nyelvi felkészültsége elégtelennek bizonyult az anyag alapos tanulmányozására. Szádeczky tevékenységéről pedig saját, Thallóczynak írt mentegetőző és egyben provokatív levele tanúskodik 1906-ból: „Thaly K[álmán] bá mondta, hogy visszamégy levéltárt kutatni, malitiosusan hozzátevén, hogy amit én nem tettem meg. Hát erre megmondtam, hogy én akkor kaptam meg az engedélyt, midőn Konst[antinápoly]ból eltávozva Rodostóban voltam s ezt a nagykövetséggel tudattam, tisztáztam, meg van róla Kolossa [Ferenc követségi titkár] levele, ha tehát valaki rágalmazott hát[am] megett, az nem gavallér és gentleman."[54] A nagy-

követség is úgy ítélte meg, hogy tekintettel a szultán kitüntető figyelmére, az iráde összes pontját teljesíteni kell és lehet. Megjegyezték valamint, hogy „ha most nem használjuk fel a kedvező alkalmat, máskor a porta rá sem fog hederíteni ebbeli kívánságainkra".[55] Thallóczy ráadásul már isztambuli tartózkodása alatt bizonyosságot szerzett arról egy örmény tudósember segítségével, hogy a divan-î hümayun tényleg őriz magyar vonatkozású anyagokat. A követség is megerősítette ezt, s elmondták, hogy ők is folyamodtak már engedélyért, de eddig a törökök, unván a külföldiek kutatásait, nem adták azt meg.

Thallóczy október 27-én indult vissza Konstantinápolyba Wekerle Sándor (1848–1921) miniszterelnök engedélyével. Október 31-én találkozott Ferid pasa nagyvezírrel, és a számára átadott levélben a magyarok már az egész hódoltság korának kutatására kértek engedélyt. A nagyvezír november 3-án valóban átadott négy darab Rákóczira vonatkozó iratot, amelyet alig fél óra alatt találtak meg számukra. A gyorsaság azt sejtette, hogy rengeteg iratuk lehet ebből a korból. A török államférfi ígéretet tett a négy levél lemásolására. November 4-én egy török levéltáros leírta nekik a legfontosabb levéltárakat, a török irattározás módjait, valamint a *mühimme defteri* mibenlétét. Thallóczy november 5-én hazautazott, mivel a ramadán kezdetével lehetetlenné váltak a további kutatások. Budapestre érve első dolga volt, hogy Thaly Kálmánnal beszéljen az új fejleményekről. Thallóczy kifejezte hajlandóságát arra, hogy a későbbiekben is lemenne Konstantinápolyba megsürgetni a dolgokat, ugyanakkor fontosnak tartotta, hogy Magyarországon is tartsák szem előtt az ügyet.[56] A magyar tudós kérte a konstantinápolyi nagykövetséget, hogy kísérjék figyelemmel a levéltár ügyét, akik ígéretet tettek, hogy háromhetente ösztönözni fogják az államlevéltár igazgatóját a további magyar érdekű kutatásokra. Annál is inkább tették ezt, mert hivatalos megbízást kaptak e tárgyban. Működésüknek köszönhetően 1907 ja-

nuárjában újabb 20–25 darab iratot adtak át a törökök, de a nagykövetség azokat nem Budapestre, hanem Bécsbe küldte. Jankó Miklós – az oszmán államadósságot kezelő nemzetközi bizottság (*Düyun-i Umumiye Komisyonu*) osztrák–magyar képviselője – ezen kívül még további kilenc másolatot juttatott el Thallóczyhoz.[57]

Thallóczy említett emlékiratában további javaslatot tett: „Így állván a dolgok, történeti kutatásunk számára egy egészen új szemhatár nyílik [...], hogy ha valaki a ki a török nyelvben járatos és a ki életczéljának tekintené, mint azt tudományos elődeink pl. Kőrösi Csoma Sándor a magyar nemzet eredetét illetőleg tette, vagy csak Reguly Antalt is tekintsük, – igazán nagy eredmény volna elérhető. De erre egy élet munkássága szükséges." Arra is felhívja a figyelmet, hogy „hogy ezen részletes bizonyítékokat egyelőre nem tekintené czélszerűnek közzétenni, mert különben más kutatók ostromolván a portát engedély iránt, vagy azon alternativa következhetnék be, hogy a porta egyáltalán nem mutat többé semmit, – tudjuk, hogy a nagyvezérek jönnek és mennek; – vagy pedig megelőz bennünket valamely befolyásosabb hatalom, a melynek módjában van törökül tudó egyéneket pénzzel segélyezni és azok rendelkezésére szabadságot eszközölni ki".[58]

Wekerle Sándor miniszterelnök külön levélben köszönte meg Thallóczy fáradozásait, kiemelve a levéltári kutatások ügyében kifejtett áldozatos munkáját. Kijelentette, hogy kormánya fedezni fogja a további felmerülő kutatási költségeket, s felszólította, hogy „a kutatások folytatásának mikéntje iránt részletes javaslatot tenni szíveskedjék".[59]

„...A KI A TÖRÖK NYELVBEN JÁRATOS..." – KARÁCSON IMRE

Hamarosan rátaláltak a megfelelő emberre. Karácson Imre (1863–1911), aki már fordításaival bizonyította a török

nyelvben való jártasságát és többször járt már korábban kutatási céllal Törökországban, jól ismert volt tudósi elhivatottságáról.[60] Pap lévén, család nélkül hosszabb, akár élete végéig tartó isztambuli kiküldetést is vállalhatott. Tökéletes választás volt, aki minden téren beváltotta a hozzá fűzött reményeket.

Thallóczy ajánlását követően, 1907. február 22-én foglalták írásba megbízatását, nevezetesen, hogy „a konstantinápolyi levéltárakban a magyar történetírásra fontossággal bíró történeti anyagot felkutassa, azokról fordítást, esetleg másolatot készítsen s kutatásának eredményeiről az anyag bemutatásával a miniszterelnökséghez jelentést tegyen".[61]

Thallóczy Karácsont elutazása előtt részletes utasításokkal látta el, amely a konkrét szakmai tanácsoktól kezdve egészen praktikus dolgokat is magában foglalt. Felsorolta, hogy kiket keressen fel a Monarchia követségén s a többi konzulátuson, de határozottan ellenezte, hogy a német külképviselettel bármilyen kapcsolata legyen. Javasolta, hogy a Magyar Egyletbe iratkozzon be, de óvakodjon az ottani „letört" magyar kalandoroktól, valamint „levéltári kutatásairól ne szóljon s csak azt mondja, hogy török történetírókat fordít". A hivatalos török vezető körökkel és levéltárak tisztviselőivel próbáljon bizalmas viszonyt kialakítani. Kutatási feladatként az 1526-tól 1739-ig tartó korszak forrásainak feltárását határozta meg, de figyelmeznie kellett a Mohács előtti kútfőkre is. Igyekezzen a portához beadott latin és magyar iratokat megszerezni. Felhívta a figyelmét a könyvtárak fontosságára is, az esetleges további Corvinák felkutatása miatt. Tanácsolta, Karácson mindig hangsúlyozza, miszerint aktuális dolgokkal nem foglalkozik és állandóan dicsőítse a törököket. Ha ideje engedi, feltűnés nélkül tanuljon meg görögül is, és próbáljon bejutni a pátriárka levéltárába, de ha ez nem menne zökkenő nélkül, akkor inkább hagyjon fel vele, mintsem megorroljanak rá a törökök. Végül derítse fel, milyen

források lehetnek az oszmánok régi fővárosában, Burszában. Konstantinápolyba vigye magával a magyarországi török oklevélkiadásokat és a szakirodalmat, valamint a Corvina-irodalmat is. Thallóczy privát kérése a szláv nyelvű okmányok lefényképeztetése volt. A továbbiakra nézve javasolta, hogy keresse fel Thaly Kálmánt, Forster Gyulát (1846–1932), aki ekkor a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke volt történeti és műemléki kérdések ügyében, valamint Gombocz Zoltánt (1877–1935) és Szinnyei Józsefet (1830–1913) a török irodalommal kapcsolatos szempontok megvitatása céljából. Utoljára megjegyezte, hogy „fő a türelem".[62] Thaly azt tanácsolta neki, hogy csak a Portának Bercsényihez 1716-ban írt levelei után kutasson, valamint III. Ahmed szultánnak ama levele után, amely Rákóczit Rodostóba küldte. Karácsont a kiküldetés ügyében a miniszterelnök is külön fogadta.[63] Mint naplójából és levelezéséből tudhatjuk, Karácson feljebbvalói utasításainak és kéréseinek szellemében járt el törökországi kutatásai során.

Jól ismert, hogy az 1907 áprilisától 1911 májusáig tartó konstantinápolyi tartózkodása alatt milyen nehézségek árán sikerült bejutnia a levéltárakba, de még akkor is sebesen kellett dolgoznia, hisz bármikor visszavonhatták az engedélyt, vagy bármilyen indokkal akadályozhatták munkáját. Rendkívüli szorgalmát és kitartását dicséri, hogy fáradságot nem kímélve sikeresen kilincselt az engedélyekért a legmagasabb politikai köröknél, miközben figyelmesen követte a politikai változásokat is. A levéltári alkalmazottaknak pedig sokszor volt kénytelen baksist fizetni, hogy gyorsabban menjen a munka, vagy egyszerűen csak azért, hogy egy asztalt adjanak neki, ahol kényelmesebben dolgozhat.[64]

Kálváriájában több tényező játszott szerepet. Akkoriban került Konstantinápolyba, amikor a birodalom válságos időket élt át. Az a tény például, hogy II. Abdülhamid (ur. 1876–1909) szultán, aki betegesen rettegett a me-

rényletektől, Karácsont 1907 augusztusától több hónapra megakadályozta abban, hogy bejusson a Topkapî levéltárába. A szultán, bár csak két és fél hónap múlva kívánta meglátogatni a próféta ott őrzött köpönyegét, mégis félt attól, hogy valaki pokolgépet helyez el az épületkomplexumban. Az általánosan jellemző bizalmatlanságnak tulajdonítható az is, hogy Karácsont több alkalommal vádolták meg azzal, hogy osztrák kém.

1908 júniusában zavargások törtek ki, amelynek következtében az ifjútörökök jutottak hatalomra. Az államférfiak folytonos cseréje sem könnyítette meg az engedélyek beszerzését. Minden egyes újabb nagyvezír felbukkanása kötelezően egy újabb engedély megszerzését jelentette. Ráadásul a Monarchia és az Oszmán Birodalom között is kiéleződött a viszony, amikor a Monarchia, kihasználva az eseményeket, annektálta Bosznia-Hercegovinát. Ez a lépés óriási felháborodást keltett az oszmánok körében. A birodalmon Monarchia-ellenes hullám söpört végig, és ez természetesen még tovább rontotta Karácson már addig is nehéz helyzetét és működési lehetőségeit.

Mindezek mellett a török levéltárak kaotikus állapota is hátráltatta munkáját. A törökök egyáltalán nem voltak tisztában levéltáraik helyzetével (ezt akár szó szerint is vehetjük), különösen a bennük található források jellegével, tartalmával, fontosságával és mennyiségével. Maguk az épületek is borzalmas állapotban voltak. A beázások miatt szekérszámra mentek tönkre az iratok. Mivel azonban Karácson kitartóan ragaszkodott a kutatásaihoz, a törökök is lassan ráébredtek az iratok jelentőségére. 1909 februárjában, miközben Karácson a szeráj levéltárában dolgozott, az állandóan melléje rendelt kísérő/őr egyszer csak elővett egy lapot és kijelentette, hogy mivel senki sem ismeri a levéltár anyagát, ezért azt a megbízást kapta, hogy minden egyes zsákot, melyet a magyar tudós átnéz, meg kell jelölnie és annak tartalmát fel kell jegyeznie, hogy legalább azokról az

iratokról készüljön egy általános mutató. Egy kis túlzással akár azt is mondhatnánk, hogy lényegében ezzel a mozdulattal kezdődött meg az oszmán levéltárak modernkori rendezése. Karácson május végén arról számolt be Thallóczynak, hogy elejtett megjegyzései célt értek. A nagyvezír pár emberével meglátogatta a levéltárat, és elszörnyedt, látva annak állapotát. Megbízta a jelenlévő volt közoktatásügyi minisztert, a jeles történetírót, Abdurrahman efendit, hogy vegye kezébe a rendezést, aki kijelentette, hogy Karácson segítségét is igénybe kívánja venni ehhez a munkához. Abdurrahmant megbízták az Oszmán Birodalom történetének megírásával, és felújították az udvari történetírói (*vak'anüvis*) tisztséget is. Az utóbbi intézkedések meghozatalakor Karácsonra is hivatkoztak, utalva arra, hogy a magyarok mennyit tesznek nemzeti történelmükért. A levéltár rendezésének ügyében Karácson Thallóczyhoz fordult segítségért, aki ki is dolgozott bizonyos irányelveket, amelyeket eljuttattak a török illetékesekhez.

Párizsi minta alapján 1909-ben alakult meg az Oszmán Történeti Társulat, a *Tarih-i Osmanî Encümeni*. A társaság – a szultán által kinevezett – tizenkét örökös, valamint segítő és levelező tagokból állt. Az utóbbiak külföldiek is lehettek, akik közé először és még hosszú ideig csak Karácsont választották be. Bár tudósunk többször gúnyolta a társaság működését, halhatatlannak becézve annak tagjait, megalapítása mindenképpen fontos lépés volt afelé, hogy az oszmánok megismerjék saját múltjukat. A társaság ma is sokszor idézett folyóiratában Karácson is publikált. Ezenkívül számos cikket írt török napilapokba, amelyekkel sokat tett a török–magyar rokonszenv elmélyítéséért.[65]

Orosz és német példa nyomán Karácsonban is felmerült egy olyan isztambuli intézet gondolata, ahol elsősorban a magyar–török kapcsolatok kutatásával foglalkoznának. Erről szóló gondolatai, valamint beszámolói és tevékenységének sikere is szerepet játszott később a Konstantinápolyi Magyar

Tudományos Intézet megalakításában. Erre utalnak Klebelsberg Kunó (1875–1932) ekkor miniszterelnökségi osztályvezetőnek, majdan az intézet fő szervezőjének Thallóczyhoz írt sorai is: „Mind jobban rokonszenvezek Karácsonnyal, ki igazán derék magyar ember. Bárcsak meg lenne valósítható a konstantinápolyi magyar intézet gyönyörű eszméje s egy alkalmas időpontban előterjesztést is szándékozom ez érdemben tenni Ő Nagyméltóságának [a miniszterelnöknek]." Rögtön egy rövid eszmefuttatást is közölt levelében az intézet felépítéséről – utalva Thallóczy sugalmaira –, amely elvek valóban visszaköszönnek a később megvalósított tudományos műhely kialakításánál. Klebelsberg az intézet első vezetőjének Karácsont képzelte el.[66]

A HÁBORÚS ÉVEK – MOSONY LIPÓT ÉS A KONSTANTINÁPOLYI MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZET

Karácson 1911-ben bekövetkezett tragikus halálával megszakadtak a levéltári kutatások, a Balkán-háborúk pedig még tovább késleltették a megkezdett munka folytatását. A feladat megint az volt, hogy találni kellett egy elhivatott és szakavatott tudóst. Thallóczy 1913-ban ismét kezébe vette a kezdeményezést, és előterjesztést tett a miniszterelnöknek az állás újrabetöltésére. Ennek jóváhagyása után a budapesti egyetem hittudományi karával léptek kapcsolatba, hogy onnan kérjenek egy keleti nyelvekben jártas papot. E lépés hátterében ugyanaz állhatott, mint részben Karácson esetében is, azaz egy egyházi személy korlátlan ideig is távol lehet hazájától egyfajta missziós tevékenységet folytatva. Thallóczy magával a hercegprímással is tárgyalt, melynek eredményeképpen és az MTA elnökével való megállapodás alapján a turkológiában addig (és a mai napig is) ismeretlen tanárembert, Mosony (Dangelmayer) Lipótot (1886–1940) jelölték ki a feladatra.

Mosony korábban a jeruzsálemi osztrák–magyar zarándokház vezetőjeként szerzett ismereteket a Keletről, majd hazatérve, az esztergomi teológiai főiskolán exegézist és keleti nyelveket tanított. Kiválasztását követően, 1913-14 fordulóján kezdett törökül tanulni, melyben segítségére volt arab nyelvtudása. Thallóczy útmutatásával ismerkedett az oszmanisztikai szakirodalommal. Mosony erőfeszítéseket tett Karácson Győrbe került török könyvhagyatékának megszerzésére is. A Nemzeti Múzeummal együttműködve egy speciális könyvtári fényképezőgép vásárlása is szóba került, ami lehetővé tette volna a török iratok hazai kutatását másolatok formájában. Végül áprilisban a Keleti Akadémia tanáraival és diákjaival egy villámlátogatás során felkereste Isztambult, ahol több magas rangú török tisztviselővel ismerkedett meg.[67]

Mosony, most már hivatalos kiküldetésének keretében, 1914. július 30-án érkezett meg a török fővárosba, ahol neki is végig kellett járnia elődei kálváriáját, hivatalról hivatalra vándorolva az engedélyekért. Thallóczy különösen a régi magyarországi török defterek kutatását tanácsolta neki. Az engedélyekre várva Mosony elsősorban szorgalmasan tanult törökül, valamint a könnyebben hozzáférhető mecsetkönyvtárakat látogatta. Egy félreértés miatt 1914 augusztusának végén haza is kellett térnie, hogy katonai sorozáson jelenjen meg. Amíg nem tudott levéltárakba jutni – és gyakorlásként is –, már kiadott okmánygyűjtemények magyar vonatkozású iratainak fordításával foglalkozott; ebből azonban lényegében semmi nem jelent meg. Ő is rögtön szoros kapcsolatot épített ki az Oszmán Történeti Társulattal, ahol tartott is egy előadást a török–magyar nyelvi és történelmi összefüggésekről.[68]

Mosony turkológiai szempontból balszerencsés választás volt. Nem ismerte jól a nyelvet, nem volt történész és nem rendelkezett megfelelő filológiai tudással sem, ráadásul a régi korok történeténél jobban érdekelte a modernkori egy-

házpolitika. 1915-ben az örmény katolikus egyház kialakulásával és korabeli helyzetével foglalkozott egy tanulmányában.[69] 1916-ban megjelent írásában a konstantinápolyi patriarchátus világháború alatti helyzetét elemezte. Ebben kifejti, korábban a kapitulációk révén az Oszmán Birodalomban élő keresztények felett a franciák protektorátusa és erős befolyása érvényesült. Most, hogy Franciaország az ellenséges oldalon áll és eltörölték kiváltságukat, a kialakuló űrt a magyar katolikus egyház tölthetné be elsősorban missziós tevékenységével.[70] Fogalmazványai maradtak fenn a korabeli török külpolitika irányvonalairól, a török fürdőről, Ziya Gökalp egy versének elemzéséről is.

Mosony mindent megtett a török–magyar kapcsolatok további fejlesztéséért. 1915-ben javasolta, hogy a hazánkban tanuló mintegy 150–200 török diák számára Budapesten egy internátust kellene felállítani, melynek fő célja a magyar nyelv tanítása volna, de keretei közt egyben egy török–magyar kulturális központot is kialakítanának.

Thallóczy megbízásából megvizsgálta, hogy egy Török–Magyar Történelmi és Nyelvészeti Társulatnak kik lehetnének török részről a mérvadó emberei. Felmerült egy konstantinápolyi magyar középiskola létesítésének terve is. Hangsúlyozta, hogy a magyar–török barátság elmélyítése érdekében fontos lenne, hogy a török lapok minél több magyarországi hírt közöljenek, tanulva a németek példáján, akik elárasztják tudósításaikkal a helyi újságokat. Felhívta a figyelmet a bolgár–magyar kapcsolatok tanulmányozására is, aláhúzva a kérdés jelentőségét őstörténetünk és nyelvünk kutatása szempontjából.[71]

Végül Mosony segédkezett a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet felállításánál is. Mint fentebb láthattuk, egy ilyen jellegű bázis megteremtése már Thallóczyt és Karácsont is rendkívül foglalkoztatta, s mindezek Klebelsberg gondolkodását és tevékenységét is befolyásolták. 1916 januárjában Konstantinápolyba érkezett a gróf Bánffy Miklós

(1874–1950) író, politikus vezette küldöttség, amely a szervezés helyszíni feladatait vállalta magára. Mosony a bizánci kéziratos könyvtárak tanulmányozása végett kiküldött személyt a konstantinápolyi könyvtárakban kalauzolta. Sokat fáradozott egy megfelelő intézeti épület keresésében és kibérlésében is. Állítása szerint felajánlották, hogy vegyen részt az intézet vezetésében is, de visszautasította, mivel az elvonta volna eredeti feladataitól.[72]

Az 1916-ban felállított intézet szervezeti szabályzata szerint „a konstantinápolyi magyar tudományos intézet állami intézmény, amelynek az a célja, hogy egyetemes történelemmel, főleg a bizánci–magyar és török–magyar érintkezések kutatásával, a classica és keresztény archeológiával, Bizánc és az Iszlám művészetének történetével, végül a keleti, elsősorban török–magyar összehasonlító nyelvészettel foglalkozó szaktudósoknak kutatásaik helyszíni folytatására módot adjon, ezzel az említett tudományszakok hathatósabb fejlesztését intézményesen biztosítsa s egyszersmind a hazai tudományosságnak a török szellemi élettel való kapcsolatait erősítse".[73] Az intézetben azonban rövid működése során egyetlen magyar turkológus sem dolgozott. Történész beállítottságú kutatónk ekkor nem is volt, a nyelvészek közül pedig nem találtak megfelelő jelentkezőt. Eddigi ismereteink szerint Németh Gyula (1890–1976) nem pályázott intézeti ösztöndíjasnak.[74] A nem régóta kutatható Németh-hagyatékból azonban előkerültek Hekler Antalnak (1882–1940), az intézet igazgatójának az ifjú tudóshoz írt levelei, amelyekből kiderül, hogy Németh, még török tanszékvezetői kinevezése előtt, elnyerte az Intézet egyéves ösztöndíját. Hekler reménykedett, hogy Németh kinevezése ellenére vállalja a kiküldetést, majd utóbb felkérte, hogy az Intézet tervezett publikációs sorozatát egy nagyobb török nyelvészeti dolgozattal kezdje meg, amely mind tudományos, mind a törökök rokonszenvének elnyerése szempontjából fontossággal bírna.[75] 1918 augusztusában az akkor még orosz

hadifogságban lévő és ott a török nyelvet kitűnően elsajátító Fekete Lajos (1891–1969) is jelentkezett ösztöndíjra, ám a történelmi események mind az ő, mind a magyar kultúrpolitika szándékait lehetetlenné tették. A helyszínen nemcsak török, hanem külföldi történészek, régészek, művészettörténészek előadásaival próbálták színesíteni az intézeti életet. A rövid működés ellenére az intézményben komoly munka folyt. Az ott dolgozó szakemberek közül két tudóst emelnénk ki, akik a mi szempontunkból voltak érdekesek. Zsinka Ferenc (1889–1930) intenzíven tanult törökül és a török–magyar történeti kutatás irányaival és főbb eredményeivel foglalkozott, míg Fehér Géza (1890–1955) a konstantinápolyi könyvtárak magyar vonatkozású anyagait kutatta. Meg kell jegyeznünk, hogy az intézet török hivatalos elismertetése nem ment könnyen, sőt lehet, hogy meg sem történt, amire Heklernek Klebelsberghez szóló 1918. április 29-ről keltezett levele alapján következtethetünk. Ebben a levélben Hekler állami intézkedést kért a török hatóságoktól, hogy azok hivatalosan ismerjék el az intézet működését. A nagykövetség korábbi lépései mindaddig sikertelenek voltak e tárgyban. Végül 1918 szeptemberében az antant ultimátuma miatt kutatóink kénytelenek voltak elhagyni a várost, s ezzel lényegében meg is szűnt az intézet.[76]

Klebelsberg 1920 májusában ugyan felvetette az intézet újraindítását, ám a kedvezőtlen gazdasági helyzetre való tekintettel ez nem valósulhatott meg. 1923-ban a Magyar Külügyi Társaság azt javasolta Bethlen István miniszterelnöknek, hogy a magyar állam nyisson több intézetet számos európai fővárosban, köztük Isztambulban is, de pénzügyi okok miatt nem történt semmi ez ügyben.[77] Később sem, annak ellenére, hogy 1927-ben egy kultúrpolitikai elemzés újra hangsúlyozta, hogy „a konstantinápolyi intézet újjászervezése és újból való megnyitása a magyar történettudomány és nyelvtudomány, valamint az intézet szervezeti szabályzatában kitűzött

egyéb cél szempontjából nélkülözhetetlen és a turáni népek szellemi együttműködése szempontjából is kívánatos".[78]

EGY ÚJ KORSZAK ELŐESTÉJE

Az első világháborút követően Fekete Lajos volt az első magyar kutató, aki a hódoltság török nyelvű iratanyagának szisztematikus összegyűjtése során, 1924-ben, időt szakított egy hosszabb isztambuli kutatóútra. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium anyagi támogatásával – a miniszter akkoriban Klebelsberg volt – és Karácson Naplójának segítségével vágott neki első törökországi tudományos útjának. Munkaprogramjának első pontjaként a török történeti szakirodalom tanulmányozását határozta meg. A levéltári kutatások iránt nem táplált sok reményt, mivel nem voltak ismeretei az új török politikai berendezkedés ez üggyel kapcsolatos hozzáállásáról. A levéltári kutatás lehetőségére „adandó felelet utamnak ugyan nem önálló célja, de kétségkívül nem érdektelen eredménye lehet. A kutatást minden esetre megkísérlem".

Feketét a hivatalos szervek nagy szimpátiával fogadták és segítették. Az összes alapítványi könyvtárat látogathatta, de a levéltárba nem juthatott be. Megbízható híreket szerzett azonban arról, hogy „II. Mehmed korától kezdve nagymennyiségű és Nagy Szülejman korából talán minden irat épen maradt". Feltérképezte azokat a levéltárakat, ahol magyarországi anyagokat őrizhetnek. Tudósított arról is, hogy a levéltárak és a könyvtárak nagyarányú rendezés és átszervezés alatt állnak. Összegzésül hangsúlyozta, hogy „megvan a meggyőződésem, hogy a hódoltságkori forráskutatásnak Sztambulban rövid idő alatt nagyszerű tere nyilik".[79]

Fekete tanulmányútjának hosszú ideig nem volt folytatása. A következő lépésre tíz évvel később, 1934-ben került sor.

Gróf Károlyi István Hóman Bálint (1885–1951) vallás és közoktatásügyi miniszternek június 27-én benyújtott beterjesztésében előadta, hogy „a magyarországi török hódoltság korának török oklevéltári anyaga Karácson Imre elhunyta óta a magyar történetkutatás köréből teljesen kikapcsolódott. A török nyelv ismeretében kellőképp járatos magyar szakember hiányában néhai történetkutatónk megkezdett munkáját senki sem folytathatta. A konstantinápolyi szultáni levéltár pedig, mely felbecsülhetetlen értékű anyagot tartalmaz a hódoltságkorabeli Magyarország és Erdély történetére nézve, a mai megváltozott államforma mellett, aránytalanul könnyebben hozzáférhető lett, mint volt egy-két évtizeddel előbb. A szultáni paloták, összes régi féltett kincseikkel együtt, megnyíltak a szabad kutatás számára. Eme nem csekély előnyöket biztosító helyzettel szemben azonban az oklevéltár anyagának jó része pusztulás elé néz. A levéltár gondozatlansága és nyirkos helyen való elhelyeztetése folytán ez a ránk nézve becses történelmi forrásanyag, értesülésem szerint, jelenleg aggasztó állapotban van. A Konstantinápolyban igen sűrűn megismétlődő tűzesetek is, – melyeknek a volt főváros már eddig is áldozatul esett, – ugyancsak avval fenyegetnek, hogy hasonló szerencsétlenség által az egész szultáni levéltár esetleg egyik napról a másikra elpusztulhat.

E felsorolt körülményekre való hivatkozással bátor vagyok Nagyméltóságod szíves figyelmét felhívni a magyar történetírás eme pusztuló forrásanyagának minél előbbi megmentésére. Mivel török részről belátható időn belül ezirányban semmi sem várható, elsősorban a magyar tudományosságra hárul a feladat, hogy a szultáni és többi török levéltár gazdag magyar vonatkozású oklevélgyűjteménye magyar kutató által minél előbb felkutattassék, s a magyar történetírás számára közkinccsé tétessék".[80]

Hóman Mészáros Gyula (1883–1957) turkológust, a Műemlékek Országos Bizottságának főtitkárát szóban

utasította a levéltári kutatás lehetőségének és pénzügyi vonzatának megvizsgálására. Mészáros szeptember 11-én kelt válaszában javasolta, hogy a kérdés megvitatására egy vagy két embert küldjenek Ankarába és Isztambulba, akik a török kormánnyal folytatnának tárgyalásokat a kutatás módozatairól. Az utazás, valamint az egyhavi tartózkodás költsége fejenként 2000 pengőt, illetve ennek megfelelő valutát tenne ki.[81] Sajnos több iratot egyelőre a minisztérium aktái között nem találtunk, de ismereteink szerint az ügynek nem lett folytatása.

A török levéltári rendezés – szinte szimbolikusan – Karácson halálával egy időben akadt el, mivel a következő évek politikai eseményei sem a szükséges szellemi, sem az anyagi eszközök megteremtését nem tették lehetővé. Bár történtek rendezési kísérletek, de ezek átgondolt rendszer nélkül valósultak meg.[82] 1936-ban Isztambulban egy bizottság alakult, a jugoszláv Stanojević professzor vezetésével a szerb történelem tanulmányozása céljából. A professzor hazájába visszatérve két cikkben hívta fel a figyelmet a török források fontosságára és ezzel összefüggésben az isztambuli levéltári anyagok rendezetlenségére és pusztulására. Írásaira felfigyeltek a török államférfiak is, s még abban az évben elhatározták a levéltárügy rendezését. Novemberben arról is döntés született, hogy igénybe veszik egy külföldi szakember segítségét is. A választás Fekete Lajos levéltáros-turkológusra esett, aki 1937 elején érkezett Isztambulba. Fekete a levéltár szervezetében tanácsadóként dolgozott, irányította, felügyelte az egyetemi levéltáros képzést – órákat is adott –, megvizsgálhatta a rendezőbizottság tevékenységét és – elvben – az összes levéltárba szabad belépést engedélyeztek számára. Számos korszerűsítő javaslata mellett ő vezette be a török levéltárakban a proveniencia elvét is. Az ő tevékenységét is megkeserítette azonban egyes személyek bizalmatlansága. Belépési engedélyét például többször meg kellett erősíteni, és mivel munkatársai idegenkedtek a külföldi tu-

dóstól, még 1937-ben félbeszakítva munkáját elhagyta az országot. Mindezek ellenére rengeteg irat megmentése és rendezésének megkezdése fűződik a nevéhez. A török levéltárügy Fekete távozása után lényegében egy helyben toporgott, majd végül 1956 nyarán ismét nekiláttak a rendezésnek, az ő elveit alkalmazva.[83]

Sajnos feladatainak sokrétűsége és sokasága miatt egyéni célú történeti kutatást alig tudott végezni. A források tanúsága szerint a legfontosabb állami levéltárban, Başbakanlık Osmanlı Arşiviben (azaz a Miniszterelnökségi Levéltárban), nem engedték számára a fényképezést sem. Ennek ellenére Fekete gondosan megfigyelte, hogy hol találhatók magyar vonatkozású anyagok és a Topkapı Sarayı levéltárából valószínűleg ekkor sikerült néhány száz másolatot hazahoznia.[84]

A második világháborút követően már egyre több, köztük számos magyar tudósnak nyílt alkalma helyszíni kutatásokat végezni a török levéltárakban, de ez már egy közismertebb és kellőképpen értékelt fejezete historiográfiánknak.[85]

TANULSÁGOK

Az isztambuli levéltári kutatás első, általunk vizsgált korszaka, nem sikertörténet. A kellő átgondoltság és a prioritások hiánya, illetve a nemzetközi helyzet sorozatos fonáksága révén ez a terület nem tudott komoly, összefüggő eredményeket felmutatni. A próbálkozások során egyre inkább világossá vált, hogy a valóban hatékony munkához stabil és legitim intézményi háttér, átgondolt stratégia és több képzett kutató szükséges. Ezt a lehetőséget teremtette volna meg a Magyar Tudományos Intézet, amelyet azonban magával rántott a háború. Noha a 20. század második felében több turkológusgeneráció végzett komoly és értékes munkát a területen, Isztambul hatalmas és történelmünk szempontjából valóban unikális és lényeges iratkincse részben ma is feltáratlan. Jóllehet a rendszerváltás óta a magyar turkológusok

– Ágoston Gábor, Dávid Géza, Fodor Pál, Vásáry István – többször és különböző szinteken szorgalmazták az állandó helyszíni magyar történeti-turkológiai kutatás intézményes feltételeinek megteremtését – és a török féltől is konkrét lehetőséget kaptunk –, kultúrpolitikánk egyik mostoha gyermekének tekinthetjük a kérdést. Így mára Isztambul az egyetlen azok között az európai fővárosok között, melyek országunk történetében fontos szerepet játszottak, és ahol ennek ellenére még sincs Collegium Hungaricum.

Jegyzetek

[1] Hazai György: *Vámbéry Ármin* (Budapest, 1976); *A megtalált örökség, I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia,* szerk.: Dobrovits Mihály (Dunaszerdahely, 2003); a magyar oszmanisztika általános értékeléséről legújabban Dávid Géza és Fodor Pál jóvoltából olvashattunk egy alapos tanulmányt: Osmanlı tarihi ile ilgili Macaristan'daki çalışmalar ve bunların değerlendirmesi, in: *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4–8 Ekim 1999. Kongreye Sunulan Bildiriler,* (Ankara, 2000), 303–345.

[2] Csorba György – Sudár Balázs: Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel, in.: *Függőkert Orientalisztikai tanulmányok,* szerk.: Csirkés Ferenc Péter – Csorba György – Sudár Balázs – Takács Zoltán (Budapest, 2003), 123–124.

[3] *Századok* XI (1877), 464.; A konstantinápolyi kutatás során Vámbéry segítségére is számítottak a helyszínen, de végül ő nem várta be bizottság érkezését. Seres István: Vámbéry Ármin középázsiai utazása a Budenz Józsefhez írott levelei tükrében. In: *A megtalált örökség, 86-88.*

[4] *Századok* XI (1877), 466.

[5] *Századok* XI (1877), 471.

[6] Prímási Levéltár, Esztergom. Ipolyi Arnold levelezése Sz. 102. Cairo, 1862. november 20. Szilágyi Dániel Ipolyi Arnoldhoz.

[7] A fentiekre: Ipolyi Arnold: Gr. Prokesch-Osten Antal emlékezete és Mátyás király könyvtára maradványainak fölfedezése, in: *Értekezések a történelmi tudományok köréből* VII., Budapest, 1878. 44-60.; *Századok* XI (1877), 464–471.

[8] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (továbbiakban: MTAKK) RAL 1239/1865. Toldy Ferenc fogalmazványa Corvinák Konstantinápolyban való megtekintésére.

[9] MTAKK RAL 136/1867: Török szultán pesti látogatásakor emlékirat a stambuli Corvinákról.
[10] *Századok* I (1867), 213, 307.
[11] *Századok* II (1868), 747.
[12] *Századok* III (1869), 746.
[13] *Századok* IV (1870), 121–123.
[14] A corvinák hazakerülésére Erődi Béla: *Csok Jasa! A török küldöttség látogatásának emlékkönyve* (Budapest, 2001), 17–31.
[15] *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* XI (1877):155.
[16] *Századok* XII (1878):479.
[17] Tömöry Márta: Thallóczy Lajos és az Országos Levéltár, *Levéltári Közlemények* XLVII (1976), 35–37.
[18] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK) Fond IX/653. Konstantinápoly, 1881. szeptember 12. Thallóczy Lajos Szilágyi Sándorhoz.
[19] OSZKK Fond VIII/2722. Konstantinápoly, 1881. szeptember 12. Thallóczy Lajos Hampel Józsefhez.
[20] OSZKK Fond IX/653. Zára 1881. október 7. Thallóczy Lajos Szilágyi Sándorhoz.
[21] Szilágyi Dániel török kapcsolataira ld: Csorba – Sudár : Egy magyar antikvárus..., 125–127.
[22] OSZKK Fond XI/954. Konstantinápoly, 1882. január 13. Szilágyi Dániel Thallóczy Lajoshoz.
[23] OSZKK Fond XI/954. Konstantinápoly, 1882. május 16. Szilágyi Dániel Thallóczy Lajoshoz.
[24] MTAKK RAL 503/a/1882. Kiírt cikk a M. T. Akadémia Történelmi bizottsága 1882. június 9-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből, valamint *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* XVI (1882), 181.
[25] *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* XVI (1882), 189.
[26] MTAKK RAL 605/1882. Konstantinápoly, 1882. szeptember 6. Thallóczy Lajos Fraknói Vilmoshoz.
[27] OSZKK Fond VIII/2722. Konstantinápoly, 1882. szeptember 20. Thallóczy Lajos Hampel Józsefhez.
[28] OSZKK Fond IX/653. Isztambul, 1882. szeptember. 20. Thallóczy Lajos Szilágyi Sándorhoz.
[29] OSZKK Fond XI/954. Konstantinápoly, 1883. június 10. Szilágyi Dániel Thallóczy Lajoshoz.
[30] MTAKK Ms 5448. Konstantinápoly, 1886. január 5. és április 10. Kunos Ignác Budenz Józsefhez; MTAKK RAL 149/1886. Kunos Ignác részére engedélykérés a francia lazaristák könyvtárába, Budapest, 1886. febr. 22.
[31] MTAKK Ms 5448. Budapest [valószínűleg téves, helyesen: Konstantinápoly], 1888. október 12. és Konstantinápoly, 1888. október 23. Kunos Ignác Budenz Józsefhez; *Akadémiai Értesítő* XXIII (1889) 20.

[32] OSZKK Levelestár. Konstantinápoly, 1889. március 2. Kunos Ignác Csontosi Jánoshoz.
[33] OSZKK Levelestár, Budapest, 1889. március 1. Csontosi János Thaly Kálmánhoz [Thaly válasza ceruzával írva].
[34] OSZKK Fond XI/203. Budapest, én. Csontosi János Thallóczy Lajoshoz; Handschriften in Konstantinopel *Philologus* V (1850), 758–762.
[35] MTAKK Ms 5448. Konstantinápoly, 1889. december 23. Kunos Ignác Budenz Józsefhez.
[36] *Akadémiai Értesítő* XXIII (1889) 20.
[37] Fraknói Vilmos: A konstantinápolyi küldöttség jelentése, *Akadémiai Értesítő* I (1890), 36–42.; Thaly Kálmán: Konstantinápolyi újabb kutatások a Rákóczi-emigratió korából, *Századok* XXIV (1890), 1–19.; 102–123.; OSZKK Analekta 2587: A konstantinápolyi eszki szerailban elhelyezett török császári könyvtárban őrzött magyar vonatkozású kódexek és könyvek jegyzéke; a Vámbéry által tavasszal megszerzett kéziratra: Csontosi János: II. Ulászlónak ajánlott kézirat a konstantinápolyi Eszki Szerailban, *Magyar Könyvszemle* XI (1889):1. 26–44.; OSZKK Analekta 976. Konstantinápoly, 1889. szeptember, Csontosi János Fraknói Vilmoshoz.
[38] Szendrei Janka: Középkori magyar kóruskönyvek Isztambulban, *Magyar Egyházzene* VII (1999/2000), 172.
[39] Fraknói: A konstantinápolyi küldöttség... 40. Megjegyezzük, hogy Csontosi szerint 1887-ben már volt olyan német tudós, aki két görög kéziratot kapott kölcsön a Topkapıból, Csontosi: II. Ulászlónak..., 26–28.
[40] OSZKK Fond XI/1047., Budapest, 1890. február 25. és március 6., Muhlbach 1890. június 13. Vámbéry Ármin Thallóczy Lajoshoz
[41] OSZKK Levelestár Budapest, 1890. szeptember 8. Vámbéry Ármin Csontosi Jánoshoz.
[42] Vratoslav Jagič, Thallóczy Lajos és Franz Wickhoff közreműködésével készült el a latin nyelvű kiadás: *Missale Glagoliticum Heruojae Ducis Spalatensis* címmel. A munkáról beszámolt a Magyar Könyvszemle is, ahol megerősítették a szultáni kölcsönzés tényét: *Magyar Könyvszemle* XVI (1891), 168.
[43] *Akadémiai Értesítő* XXIII (1889), 196, 203.; OSZKK Levelestár, én. [1889. december körül] Csontosi János Fraknói Vilmoshoz.
[44] Fraknói: A konstantinápolyi küldöttség... 42.
[45] MTAK RAL 74/1889. Török birodalmi levéltárak termeiben való további kutatáshoz kéri a szultántól az Akadémia támogatását Fraknói Vilmos.
[46] OSZKK Levelestár, Pera [Isztambul], 1895. október 6. Vámbéry Ármin Csontosi Jánoshoz.
[47] Ez jelenleg Nantes-ban található. Tóth Ferenc: Rákóczi József

konstantinápolyi ezredalapító pátense, *Hadtörténelmi Közlemények* CXVI (2003): 933.

[48] Marczali Henrik: *Emlékeim*, (Budapest, 2000), 230–241.

[49] Germanus Gyula: A félhold fakó fényében, in: Uő.: *A Kelet varázsa* (Budapest, 1975), 39.

[50] Thallóczy Lajos: *Úti napló 1904. évi deczember hó 4.-deczember hó 30. A helyszínén a maga használatára feljegyezte a magyar kormány kiküldöttje*, (Budapest, 1905), [5 példányban, bizalmas kézirat gyanánt!] 9.; Hasonlóképp jelentett a miniszterelnöknek is: OSZKK Fol. Hung. 1623. II. Rákóczi Ferenc hazaszállítására vonatkozó ügyiratok, levelezések 1904-1906. Thallóczy Lajos gyűjtése. *Thallóczy Lajos jelentése 1904. évi deczember hó 4-től deczember hó 30-ig a II. Rákóczi Ferencz fejedelem és bujdosótársai tetemeinek agnoszkálása és hazaszállíttatások ügyében Konstantinápolyba Rodostóba és Ismidtbe tett eredményéről.* Budapest, 1905. január 31. 8.

[51] Thallóczy Lajos: Úti napló 1906. október hó 5. – november hó 7. Kézirat gyanánt. A II. Rákóczi Ferenc fejedelem és társai hazahozatalával megbízott országos küldöttség egy tagjának magánfeljegyzései. Budapest, 1906., 63.; Mosony Lipót: Thallóczy Lajos és a török-magyar levéltári kutatások Konstantinápolyban, *Alkotmány* 1916. dec. 13. 346. sz.

[52] Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) K26 Miniszterelnökség központilag iktatott iratok és irattározott anyagok 1906. 5318. Thallóczy jelentése a konstantinápolyi kiküldetésről.

[53] Thallóczy *Úti napló* 1906, 55.

[54] OSZKK Fol. Hung. 1654. II. Rákóczi Ferenc hazaszállítására vonatkozó ügyiratok, levelezések 1904-1906. Thallóczy Lajos gyűjtése. Budapest, 1906. november 3. Szádeczky Lajos Thallóczy Lajoshoz.

[55] Thallóczy *Úti napló* 1906, 55.

[56] Thallóczy *Úti napló* 1906, 55–72. A Nagyvezír számára átadott kérvény olvasható: OSZKK Analekta 6028. Thallóczy Lajos: Utasítások Karácson Imre részére.

[57] Thallóczy 1906. 66.; OSZKK Fond XI/484. Konstantinápoly, 1906. december 14. és 1907. március 29. Jankó Miklós Thallóczy Lajoshoz. ; OSZKK Fond XI/558. Konstantinápoly 1907. január 23. Kolossa Ferenc Thallóczy Lajoshoz.

[58] Thallóczy *Úti napló* 1906, 65–66.

[59] OSZKK Fol. Hung. 1654. II. Rákóczi Ferenc hazaszállítására vonatkozó ügyiratok, levelezések 1904-1906. Thallóczy Lajos gyűjtése. Budapest, 1907. január 4., Wekerle Sándor Thallóczy Lajoshoz.

[60] Bene István: *Karácson Imre élete és művei* (1863–1911), (Győr 1936); Karácson bibliográfiája: uo. 27–37.; Legújabb, rövidsége ellenére is alapos áttekintés: Fodor Pál: Karácson Imre (születésé-

nek 125. évfordulóján), *Keletkutatás* 1989 tavasz, 109–114.; egyik ismert utazása 1905-ben volt: „Az elmúlt nyáron Konstantinápolyban voltam s némi kéziratmásolatokat hoztam, melyek feldolgozásával most foglalkozom." Néprajzi Múzeum, Etnográfiai Adattár 19815. Kunos Ignác magyar nyelvű levelezése. Győr-Pér, 1906. január 15. Karácson Imre Kunos Ignáchoz, ff. 510–512.

[61] Bene: *Karácson*, 10. A miniszterelnökhöz intézett jelentéseinek fogalmazványai megtalálhatók: OSZKK Analekta 2866. Karácson Imre: A magyar miniszterelnökhöz intézett évi jelentéseinek (1907-1910) fogalmazványai c. alatt. Az eredeti jelentések hiányoznak a MOL-ban őrzött miniszterelnökségi iratok közül (MOL K26): vagy leselejtezték őket vagy megsemmisültek.

[62] OSZKK Analekta 6028. Thallóczy Lajos: Utasítások Karácson Imre részére.

[63] OSZKK Levelestár Győr, 1907. március 13. Karácson Imre Thallóczy Lajoshoz.

[64] Bene: *Karácson*, passim.; Fodor : Karácson, 114.

[65] A fentiekre nézve lásd: OSZKK Quart. Hung. 2651. Karácson Imre: Konstantinápolyi tartózkodásom főbb eseményei; OSZKK Levelestár Karácson Imre Thallóczy Lajoshoz, OSZKK Fond XI/516. Karácson Imre Thallóczy Lajoshoz.; Fodor: Karácson, 109–114.; Fekete Lajos: A török levéltárügy, *Levéltári Közlemények* XV (1937), 22–23; a Monarchia-ellenes bojkottra Davison, Roderic H.: The Ottoman Boycott of Austrian Goods in 1908-9 as a Diplomatic Question, in: *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey*, ed.: Lowry, Heath W. and Hattox Ralph, S., (Istanbul-Washington-Paris, 1990) 1-28.; A török történetírás korabeli helyzetére: Karácson Imre: A történetírás felújítása Törökországban, *Századok* XLIV (1910), 513–515., folyóiratuk megindítására: u. ő.: A Török Történelmi Társulat folyóirata, *Századok* XLIV (1910), 865–867.

[66] OSZKK Levelestár Konstantinápoly, 1907. november 1. Karácson Imre Thallóczy Lajoshoz; OSZKK Fond XI/516. Konstantinápoly, 1909. december 28. Karácson Imre Thallóczy Lajoshoz; OSZKK Fond XI/549. 1909. április 17. Klebelsberg Kunó Thallóczy Lajoshoz: „Nézetem szerint szükség lenne:

1. egy tágasabb telekre, hogy az intézetet kert vegye körül és hogy később, ha az intézmény bővülne, hely szűke miatt a fejlődés meg ne akadjon.

2. egy az ottani klimatikus viszonyoknak megfelelő épület, melynek már külsőleg is el kellene árulnia, hogy „magyar ház". Az épületben kellene lenni: a. egy tágasabb könyvtárteremnek, mely egyben ülés és dísztermül is szolgálhatna, b. pár egyablakos dolgozószobának közvetlen összeköttetésben a könyvtárral c. egy igazgatói lakásnak, d. mondjuk a második emeleten több hálószobának az intézet tagjai számára, e. mellékhelyiségeknek, főleg konyhának és cselédségi laká-

soknak, mert az ottani közegészségi viszonyokra való tekintettel kétségtelenül felette kívánatos, hogy mindenki a telepen lakjék

3. Az épületet egyszerű kivitelben kellene előállítani. 3. egy könyvtárnak, melynek állania kellene

a. Magyar történeti művekből
b. Keleti nyelvészeti,
c. Török történeti
d. Byzanci történeti
e. Ó-görög és byzanci művészeti munkákból.

A könyvtár összeállításánál különösen ügyelni kellene az u. n. „Nachschlage-Buch"-ok beszerzésére.

Először a könyvtár számára csak a legszükségesebb műveket kellene beszerezni, azonban az intézetet évi könyvtár-gyarapítási átalányban kellene részesíteni.

4. Nélkülözhetetlen lenne a Nagyméltóságod által emlegetett folyóirat, mert Európa csak így venne tudomást az általunk végzett kultúr-munkáról.

5. Végül, de nem utolsósorban szükség lesz egy jó és szakavatott igazgatóra, mert hiába vannak intézmények, ha a személy nem arra való. A mi Karácson barátunk lehetne talán az első igazgató.

Mindez természetesen csak az én jámbor tervem, melynek alapvonásait Méltóságod volt kegyes velem közölni s éppen ez bátorított fel arra, hogy e tekintetben további útbaigazító megjegyzéseit kérjem, hogy ha alkalmam nyílik ezen nagy terv megvalósítása érdekében valamit tenni, a kellő tájékozottság hiánya ne képezhesse akadályát a megvalósulásnak.

Méltóságoddal szemben feleslegesnek tartom bővebben fejtegetni, hogy szép tervünkről egyelőre mindenki előtt hallgatnunk kell, éppen a siker érdekében."

[67] (Mosony Lipót): Magyar történetkutatás Konstantinápolyban *Századok* XLIX (1915) 566–570 és Mosony Lipót: Thallóczy Lajos és a török-magyar levéltári kutatások Konstantinápolyban, *Alkotmány* 1916. december 13. 346. sz. 2-3.; december 14. 347. sz. 1-3. OSZKK Fond XI/206. Dangelmayer Lipót Thallóczy Lajoshoz. Mosony Lipót konstantinápolyi tevékenységével és munkásságával külön tanulmányban kívánunk foglalkozni.

[68] OSZKK Fol. Hung. 3313. Mosony Lipót törökországi jegyzetei: beszámoló a török-magyar történelmi kutatásról Konstantinápolyban 1914. júl. 30-tól 1915 aug. közepéig, 98–106. Éves jelentéseit a miniszterelnöknek címezte.; Thallóczyhoz írt levelei OSZKK Fond XI/702. Büyükdere 1914. augusztus 15., Esztergom, 1914. szeptember 1., Konstantinápoly, 1914. október 12.; Mosony 1915. 566-570.; OSZKK Analekta 10.144. Mosony Lipót beszámolója Konstantinápolyban végzett kutatásairól. 1916. december 30. Ez utóbbi levelében arról ír, hogy az új évben új lélekkel foghat konstantiná-

polyi munkájába, de egyelőre nem találtuk annak nyomát, hogy 1917-ben is járt volna az Oszmán Birodalomban.

[69] Mosony Lipót: Az örmény katholikus egyház kialakulása és mai helyzete a világháborúban, *Katholikus Szemle* 1915, 977–988.

[70] Mosony Lipót: A konstantinápolyi patriarchátus helyzete a világháborúban, *Katholikus Szemle* 1916, 340–358.

[71] OSZKK Fol. Hung. 3313. Mosony Lipót törökországi jegyzetei.

[72] Tóth Gábor: Az első külföldi magyar tudományos intézet (Konstantinápoly, 1916-1918), *Századok* CXXIX (1995), 1381.; OSZKK Analekta 10.144.

[73] Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megnyitása, *Századok* LI (1917), 202.

[74] Tóth: Az első külföldi..., 1383.

[75] OSZKK Fond 121/263. Budapest, 1916. július 20., illetve december 23. Hekler Antal Németh Gyulához.

[76] *Századok* LI (1917) 201.; Konstantinápolyi Magy. Tud. Intézetnek szervezeti szabályzata, *Századok* LI (1917) 202–206. Itt jegyeznénk meg, hogy Thallóczy felkérésére a konstantinápolyi Orosz Intézet szabályzatát 1913-ban lefordították, nyilvánvalóan egy hasonló magyar tudományos műhely felállítása céljából. OSZKK Fond XI/578. Bécs, 1913. október 3. Krcsmarik János Thallóczy Lajoshoz; Tóth 1995. 1380–1395.; Hóvári János: Adalékok a magyarországi török hódoltság történetének historiográfiájához, *Keletkutatás*, 1987. tavasz, 142.; MOL Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium K828 Konstantinápolyi Tudományos Intézet 1-2. d.

[77] Tóth: Az első külföldi..., 1391–1392.

[78] Magyary Zoltán: A külföldi magyar tudományos intézetek és egyéb tudományos kapcsolataink, in: u.ő. (szerk.): *A magyar tudománypolitika alapvetése*, (Budapest, 1927), 457.

[79] Sz. Simon Éva: Isztambuli közgyűjtemények az I. világháború után (Fekete Lajos jelentései 1924-ből). Megjelenés alatt. Köszönet a szerzőnek a kézirat használatáért.

[80] MOL VKM K 636. Egyetemek, főiskolák, külföldi intézetek 673. d. 65-218.

[81] MOL VKM K 636. 673. d. 65-218.

[82] Fekete Lajos: A török levéltárügy, *Levéltári Közlemények* XV (1937), 24, 35–36, 42.

[83] *Macar asîllî Türk tarihçisi ve arşivist Lajos Fekete'nin arşivciliğimizdeki yeri*, hazîrlayan: Kaya, Bilge, (Ankara, 1994), 31-38., 101–110.; Aktaş, Necati – Halaçoğlu, Yusuf: Başbakanlik Osmanl? Arşivi, in: Islâm *Ansiklopedisi* V. (Istanbul, 1992), 124.

[84] Fekete: A török levéltárügy..., 44.; A másolatokra: Dávid Géza szíves közlése.

[85] Lásd: Dávid–Fodor: Osmanli tarihi...

Csirkés Ferenc

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS KÖZÉP-ÁZSIA

Vámbéry Ármin 1863 és 1864 során végrehajtott álruhás utazása valóságos mítosszá lett kortársai és az utókor szemében. Elsősorban ez az út és szellemi tapasztalatai jelentették a belépőt az európai, elsősorban az angol, de a honi szellemi és közélet berkeibe is. Bár többé sohasem látta viszont Szamarkand, Buhara és Herat vagy a türkmén sivatag általa oly lebilincselő stílusban leírt tájait és lakóit, érdeklődése a térség iránt a későbbiekben sem lankadt. Már ottjárta előtt kezdetét vette az a folyamat, melynek során a régiót bekebelezte az Orosz Birodalom, tökéletesen átrajzolva Közép- és Belső-Ázsia politikai és később etnikai térképét, mely máig ható következményekkel járt. Ez persze nem ment olyan könnyen még az orosz gőzhengernek sem. Egyrészt le kellett győzni Közép-Ázsia államait, le kellett igázni, megrendszabályozni lakóit, másrészt pedig meg kellett küzdenie legfőbb ázsiai riválisainak, a briteknek hol tehetetlen, hol viszont nagyon is aktív diplomáciai és katonai erődemonstrációt jelentő ellenlépéseivel. Vámbéry, tollát angol szolgálatba állítva minden erejét latba vetette, hogy az orosz előrenyomulást megállítsa, lefékezze. Cikkek, tanulmányok,

pamfletek, könyvek, előadások sokaságával bizonyította ebbéli erőfeszítéseinek eltökéltségét. Közvetíteni próbált az egyre gyorsabban hanyatló Oszmán Birodalom uralkodója, II. Abdülhamid szultán és a brit politikai vezetés között, az angolokat igyekezvén rábírni, hogy ismét vegyék fel az elvetett törökbarát politikai fonalat, a szultánt pedig arra, hogy vezessen be mélyreható reformokat a teljes zűrzavar és összeomlás felé tántorgó birodalmában. Vámbéry egész politikai tevékenységében jól kitapintható az a motívum, melyben osztozott a kiegyezés és az első világháború közötti magyar politikai elit nagyobb részével. Ez a történeti Magyarországra meggyőződésük szerint halálos veszélyt jelentő Orosz Birodalom iránti félelem és ellenszenv volt. Sokáig úgy tűnt, hogy ebben a Monarchia és az angolok érdekei közösek, ráadásul kb. 1905-ig – a '48-as forradalom és szabadságharc, 1867 sikere, illetve a hasonlónak érzett parlamentáris hagyományok okán – az angol közvélemény is szimpatizált Magyarországgal.[1] Közép-Ázsia tehát – a tudományos, nyelvészeti érdeklődés mellett – ezért volt fontos Vámbéry számára: egyrészt az orosz igába hajtott társadalmak iránt érzett genuin rokonszenv vezette, másrészt pedig angolpártisága, mely meggyőződése szerint egyet jelentett magyar hazafias érzéseivel.

De Vámbéry szerint milyen okai lehettek ennek a messzemenő geopolitikai és kulturális következményekkel járó folyamatnak? Mi lett volna az az ideális irányvonal, amelyet Közép-Ázsia népeinek követni kellett volna? A kérdésre maga Vámbéry is a politikai helyzethez igazodó, különféle válaszokat adott.

Közép-Ázsia területén az előző évszázad óta három özbeg állam osztozott: a Buharai Emirátus, a Kokandi- és a Hívai Kánság. A térség földrajzilag meglehetősen elzárt volt, s a korábbi évszázadok virágzását leginkább annak köszönhette, hogy fontos kereskedelmi útvonalak vezettek rajta keresztül. Északon sztyepp határolta, ahol

a század elejéig különféle kazak törzsek nomadizáltak. Keleten Kína terült el, mely hol nagyobb, hol kevesebb sikerrel volt képes szuverenitását biztosítani a mai nyugat-kínai Hszincsiang tartomány területén lakó muszlim alattvalói felett. Délnyugaton a türkmén sivatag fekszik, mögötte dél-délnyugatra Irán, mely igyekezett a türkmenek feletti névleges főségét ténylegesre váltani, sikertelenül. Délkeleten Afganisztán terült el, a Hindukus áthatolhatatlan hegyei mögött.

A térségben a 16. századtól fogva érezhető hanyatlás miatt egyre erősödő hatalmi vákuum valósággal vonzotta az orosz beavatkozást. A 16–17. század során a területi aspirációkat dédelgető Mogul Birodalom felbomlott, illetve területe brit fennhatóság alá került; Irán Nádir sah 1739–40-es hadjárata óta és különösen a 19. század harmadik évtizede óta belső válságaival és a nyugati nagyhatalmaknak való egyre nagyobb kiszolgáltatottsággal küszködött. A három államot külső és belső instabilitás jellemezte, mely leginkább a nomád és letelepült hagyományok, illetve közösségek együttélésének volt a következménye. A hatalommegosztás közép-ázsiai a 16. század óta gyakorolt elvét az angolszász szakirodalomban apanázs-rendszernek nevezik, melynek értelmében az uralom birtokosa nem az uralkodó, a kán, hanem a törzs, illetve annak vezetése. A közülük kikerülő uralkodó, a csupán szimbolikus, névleges hatalommal bíró kán úgy biztosítja a neki alárendelt klántagok lojalitását, hogy tartományokat, birtokokat juttat nekik, melyeknek adói aztán őket illetik meg. Nem központi kormányzat, minisztérium működik, melynek alá lennének rendelve a helyi szervek, hanem a helyi kisebb kán által kijelölt személyek vezetik az adminisztrációt.[2] Ezen az erősen decentralizált rendszeren a 19. század során a kánságok uralkodói több-kevesebb sikerrel megpróbáltak változtatni, például úgy, hogy a törzsi vezetők helyett igyekeztek

inkább nekik lojális perzsa rabszolgákat, arabokat, tádzsikokat vagy türkméneket vezető tisztségekhez juttatni; e központosítás azonban igen megduzzasztotta az adminisztrációt és így nagy költségekkel járt.[3] Másik lépésük a reguláris csapatok felállítása volt, mely kisebb tüzérséggel is rendelkezett, és alkalmas volt a törzsek katonai erejének ellensúlyozására. Az új rendszer azokon a területeken, ahol sikerült megvalósítani, despotizmushoz vezetett, s így nem is csoda, ha a központosító törekvéseinek vérszomjas kegyetlenséggel érvényt szerző Naszrulláh buharai emír a kortársak körében kiérdemelte az al-Kasszáb, „a mészáros" melléknevet. A központosítás azonban messze nem volt tökéletes, a térséget nem sikerült teljesen integrálni, hiszen volt egy sor olyan kisebb város, szinte városállam, például Sahr-i Szabz, Ura Tübe vagy Majmana,[4] amely csupán névleges függőségben állt az egyes államokkal. Az instabilitáshoz ráadásul hozzájárultak még az egyes kánságokon belüli etnikai különbségek is. A különféle türkmén, kipcsak, özbeg vagy kirgiz törzsek egymással és a letelepült szártokkal, illetve tádzsikokkal is állandó konfliktusban álltak.[5]

A térségnek a 19. századig tartó politikai hanyatlása azonban nem kizárólag a decentralizált államszerkezetből következett. Ázsia-szerte visszaszorulóban volt a szárazföldi karavánkereskedelem, és Közép-Ázsia messze került a fő útvonalaktól. A politikai instabilitás, a közbiztonság hiánya és a gyakori háborúk gyakran vezettek a vízszegény térségben rendkívül fontos öntözőrendszer pusztulásához, ami csak tovább erősítette a gazdasági hanyatlást. Élénkülést a 19. századtól az egyre erősebb orosz kereskedelmi kapcsolatok hoztak, illetve az a tendencia, hogy a nomádok mind nagyobb számban mutattak hajlandóságot a letelepült életmódra. Ez persze – főleg Hívában és Kokandban – sokszor további feszültségekhez vezetett a letelepültek és a nomádok között, ha

nem volt elegendő termőföld. A Vámbéry által is élénk színekkel ecsetelt hanyatlás mellett a kereskedelmi élet mégis igen élénk volt: jellemző, hogy a turkesztáni textil Oroszországban már jóval a hódítások előtt is kereresett árucikk volt.

A három állam egymással is sűrű háborúkat folytatott, melyek legtöbbjikének az 1747 óta az ún. Mangit-dinasztia (1770–1921) uralta Buhara lett a vesztese. A velük nagyjából egy időben hatalomra került hívai Kongrat-dinasztia elsősorban dél felé terjeszkedett, a türkmének felé, illetve észak-északnyugati irányban, a Kazak-sztyeppen, ahol viszont az oroszokkal keveredtek konfliktusba. A legfiatalabb állam Kokand volt, melyet 1710-ben alakított meg a Ming özbeg törzs, és területe eredetileg elsősorban a termékeny Ferganai-medencére korlátozódott. A Ming törzs is főleg Buharával hadakozott, de 1830 körül sikerült kiterjeszteni fennhatóságát Kínai Turkesztán városai, így Kásgár, Járkend és Hotan, illetve a Tien-san kirgiz lakói felé, s igyekezett előrenyomulni a Szir-darja északi partja mentén a sztyeppek irányába is. Ez háborúk sorához vezetett Buharával és a kazak törzsekkel; 1842-ben Naszrulláh el is foglalja és kifosztja Kokandot; Sír Alí kokandi kán (1842–45) uralma alatt feszültségek keletkeznek a Ferganai-medence iráni városlakói és az északon élő kipcsak özbeg törzsek között.[6] Híva, vagy történelmi nevén Hvárezm leginkább abban ütött el a másik két transzoxániai államtól, hogy itt nem léteztek erős helyi tradíciókkal rendelkező tartományok, mint például Kokandban vagy a Buharai Emirátus területén. A problémát leginkább a nomádok – a karakalpakok, türkemenek és kazakok – okozták.

Közép-Ázsia orosz meghódítása több évtizedig tartó, hosszú történet, ezért itt csak a folyamat legfontosabb állomásaira hívom fel a figyelmet. A 16. század közepe óta volt kapcsolat Oroszország és Közép-Ázsia államai

között, és az oroszok egyre inkább legfőbb kereskedelmi partnerükké váltak. 1715-ben a kalmükökkel folytatott csatározások miatt hiúsult meg a Híva-ellenes orosz hadjárat, melyet azonban még súlyosabb kudarc követett. 1717-ben Nagy Péter egy 6600 fős expedíciós sereget küldött Hívába, melyet a hívaiak tőrbe csaltak, hírmondót sem hagyva kbelőlük.[7] Szintén fiaskónak bizonyult egy 1839/40 telén Orenburgból indított expedíció, amikor azonban döntő fordulat történt az orosz stratégiában. Megértették, hogy az őket Közép-Ázsiától elválasztó nagy távolság, a nehéz terepviszonyok megoldhatatlan logisztikai problémát jelentenek, és lehetetlen nagyobb katonai kontingensek átszállítása. Az egyetlen módszer az addig tulajdonképpen ütközőzónaként működő Kazak-sztyepp évek alatt tartó szisztematikus meghódítása, pacifikálása volt, melyet úgyszólván teleszórtak kisebb-nagyobb, a későbbi katonai expedíciók számára támaszpontul szolgáló erődökkel.[8] Előrenyomultak a mai Kazahsztán délkeleti részén található Szemirecse vidékén is, ami miatt konfliktusba kerültek Kokanddal. 1854-ben megalapították Vernyij, a mai Alma-Atát.

Ezek után már viszonylag egyszerű volt egyenként leszámolni a kánságokkal, melyek katonai ereje és felszereltsége nem volt mérhető a modern orosz expedíciós hadsereghez. Ráadásul képtelenek voltak a legelemibb szintű katonai vagy politikai együttműködésre is. A krími háború előidézte szünet után 1864-ben indul meg újra az orosz előrenyomulás Közép-Ázsiában. 1864–66 során függőségi viszonyba hozzák Kokandot, elvéve tőle Taskentet, egyik legfontosabb városát, az országot tulajdonképpen a Fergana-medencére csökkentve. Ezt több dolog is megkönnyítette: egyrészt az oroszok megállapodtak Kínával a határkérdést illetően, oldalról biztosítva előrenyomulásukat, másrészt a szorongatott kokandi kán kénytelen volt eltűrni, hogy amikor Taskentt orosz kézre

került, a buhari emír, Muzaffar al-Dín elfoglalta Hodzsendet és magát Kokandot, kényszerítve Hudájár kokandi kánt, hogy ismerje el uralmát. Ez a rövidlátó buharai politika végztesnek bizonyult: 1866–68 során az oroszok Buharára támadtak. Annak ellenére, hogy a buharai emír szenvedte a legmegalázóbb vereségeket, a teljes buharai katonai vereséget követő, 1868-ban aláírt békében vele bántak a legkíméletesebben. Az addig meghódított területeket – Hodzsendet, Ura Tübét, Dzsizakot, Szamarkandot, Katta-kurgánt – az oroszok megtartották, és Taskent központtal megalapították a Turkesztáni Kormányzóságot. Az emirátus területén különféle gazdasági előnyökhöz jutottak, így például az orosz cikkek csak 2,5 százalék adót fizettek, kereskedőiknek szabad mozgás volt biztosítva, gazdasági ügynökségeket tarthattak fenn. Ugyanakkor viszont orosz katona nem léphetett Buhara földjére, s ez jelentős tekintélyt biztosított neki a későbbiekben.

1873-ban az oroszok Hívát győzték le. A kán lemondott arról, hogy külügyeit önállóan intézhesse; Oroszország rátette a kezét a kánság azon területeire, melyek az Amu-darja jobb partjára estek és az Üszt Jurt(usztyurt)-felföldre; a folyón való hajózás orosz ellenőrzés alá került; az ország megnyílt az orosz kereskedők előtt; a kánság területén lakó orosz alattvalók speciális előjogokat kaptak; és a kánság kénytelen volt hatalmas háborús kártérítést fizetni. 1875-ig az volt az orosz szándék, hogy Kokandot Buharához és Hívához hasonló függőségi viszonyban tartsák. Ekkor azonban lázadás tört ki az oroszoknak behódolt Hudájár kán ellen rokona, Púlád Kán vezetésével, amelyhez a korábban Oroszországhoz csatolt kokandi területek, így Hodzsend és Kuraminszk is csatlakoztak. A lázadást von Kaufmann, Orosz Közép-Ázsia egyik megteremtője brutálisan leverte, s azt ezt követő margiláni béke értelmében Kokandnak a Szir Darja

jobb partjára eső része orosz terület lett. A harcok azonban tovább folytak a kánság keleti részén, minekutána 1876-ban Oroszország a teljes kánságot annektálta, letaszítva a trónról a Mingeket. A kánság feletti közvetlen orosz hatalomnak geostratégiai jelentősége volt, hiszen a Pamír másik oldalán India, keletre pedig Kínai Turkesztán terült el.[9] Hátravoltak még a türkmén sivatag türkménjei. Őket kezdeti sikereik után 1881-ben és 1884-ben, Gök Tepe és Merv elfoglalásával, hatalmas vérfürdővel kényszerítették térdre.[10]

Persze, felmerül a kérdés, Oroszországnak miért volt szüksége a közép-ázsiai gyarmatokra. Bizonyára fontos volt a térség nyersanyagtermelő potenciálja és mint lehetséges piac is. Számíthatott az a félelem – és a hódítást szorgalmazó orosz katonai-politikai lobbi gyakran ezt hozta fel okul –, hogy ha az oroszok nem, akkor az angolok teszik majd rá kezüket a térségre, vagy szereznek gazdasági, politikai befolyást. Sokan gondolták úgy – és ha másért nem, hát zsarolási céllal az oroszok maguk is gyakran meglebegtették ezt a lehetőséget –, hogy az orosz előrenyomulás végső célja brit India. Bár ezt sokan joggal vitatták, mondván, kivihetetlen dolog komoly csapattesteket, hadifelszerelést átdobni a Hindukuson vagy a Pamíron, mégis, a brit politika árgus szemekkel figyelte az oroszok minden mozdulatát a térségben, és igyekeztek ütközőzónákat létesíteni maguk és az oroszok között: tulajdonképpen mint állam ezért jött létre Afganisztán.

Az angol politika megosztott volt abban a kérdésben, az oroszoknak vajon mi a célja, illetve milyen stratégiát érdemes velük szemben követni. A liberálisok – mivel nem fűtötte őket a birodalmi eszme – a gyarmatokat és az azokkal járó terheket nyűgnek érezték: igyekeztek megnyirbálni azok költségvetését, így a védelmi kiadásokat is, sőt, India ebben a tekintetben önálló volt. Hajlottak arra az attitűdre, melyet egyik politikusuk csak „mes-

teri inaktivitásnak" nevezett. A velük szemben álló konzervatív héják – és ide tartozott Vámbéry is – azonban sokkal aktívabb fellépést sürgettek az orosz törekvések ellen. Ők egészen az angol–orosz közeledésig, 1906-ig várták, hogy a két nagyhatalom ellentéte fegyveres konfliktusba torkolljon.

Hogy mi volt az igazság? Vajon az oroszok tényleg szövögettek álmokat India meghódításáról? A szakirodalom megosztott a kérdésben. Amit azonban talán nem is így kell feltenni. Valószínűleg nem létezett semmiféle Nagy Terv. Vagy ami volt, csak egy volt az orosz vezetés által lehetségesnek tartott forgatókönyvek közül. Az egyik nézet szerint az orosz politika mindig is racionális célokat követett, és sohasem akartak Indiára törni.[11] A „russzofóbok" szerint azonban nem az az elsőrendű kérdés, az oroszok vajon tényleg el akarták-e foglalni Indiát. A nagyhatalmi terjeszkedés velejárója, hogy a csábításnak nem lehet ellenállni, illetve egy expanzióval új határok keletkeznek, ahol újabb konfliktusokra nyílik lehetőség. Új ürügyekre támad alkalom: ilyen volt például a türkmén rablók által elhurcolt európaiak, főleg oroszok kérdése (amiről Vámbéry is megemlékezik a *Közép-ázsiai utazás*ban) – ezt napirenden tartva akár még a közvéleményt is meg lehetett nyerni egy-egy ügynek.[12] Az orosz gyarmatbirodalom kiépítését többen érezték láncreakciónak, melyben egy-egy esetleges területszerzés már magában hordozta a további expanziót.[13]

Ami Közép-Ázsiát illeti, még a leghevesebb oroszellenes érzelmeket dédelgető brit politikusok is elismerték, hogy akármit tesznek is a britek, orosz érdekterület, hiszen földrajzilag túl nagy távolság választja el Indiától vagy a Perzsa-öböltől. Akkor viszont, amikor a közép-ázsiai orosz területek és az angol érdekszférának tekintett Afganisztán túlságosan közel kerültek egymáshoz, az angol politikusok érthetően kezdtek el nyugtalankodni: ez

vezetett a század végén az afgán határ angol–orosz közös megállapításához, illetve később a többi konfliktusterület, Irán, a Pamír és Tibet kérdésének rendezéséhez.[14]

A bolsevikok 1920-as hatalomátvételéig névlegesen Buhara teljes, Híva részleges függetlenséget élvezett, bár kulcsfontosságú területektől fosztották meg őket. Mégis, bekapcsolódtak a világ gazdasági vérkeringésébe, részévé válva az Orosz Birodalomnak. A térség az orosz ipar nyersanyagszállítója (gyapot), illetve késztermékeinek felvevőpiaca lett. A társadalom egyes tagjainak sikerült bekapcsolódnia ebbe a folyamatba, és kezdett kiformálódni egy reformokat szorgalmazó elit is. Buhara elsősorban talán geostratégiai helyzete miatt élvezett nagyobb függtlenséget, mint Híva. A két kánság orosz kapcsolatait tekintve azonban abban mindenképpen osztozott, hogy Oroszország nem avatkozott belügyeikbe, nem háborgatva az emír és a tradicionális elit uralmát, illetve a két államocska közigazgatási és társadalmi rendszerét. Ennek pesze igen sok bírálója akadt a liberális elit és a tisztikar soraiban, ugyanis mindkét tábor felháborodott azon, hogy az orosz kormány elmaradott politikai rendszereket támogat. A katonák szerették volna elérni Buhara és Híva annektálását, a kormány azonban soknak ítélte ennek várható költségeit. A Közép-Ázsiával szembeni felemás attitűdre jellemző, hogy kezdetben pártolják az orosz uralom muszlimok felé való közvetítésére eddig használt tatár értelmiség tevékenységét és reformtörekvéseit, mivel azonban – egyébként joggal – megijedtek a reformerek liberális, esetleg nacionalista törekvéseitől, a 20. század elejétől kezdve inkább a konzervatív erőket támogatták. Az orosz kormányzat szeretett volna reformokat elérni a földkérdés ügyében is, azonban a nagygazdaságokkal versenyezni képtelen paraszti réteg hamar tönkrement. Ugyanakkor nem háborgatták a vallási élet gazdasági alapját képező vallási alapítványok rendszerét.[15]

Közép-Ázsia története Vámbéry szemében egyértelműen a 15. század végén megkezdődött hanyatlás története, melyről hosszasan értekezik *Bokhara története* című munkájában.[16] Harminchárom évvel később, 1906-ban nagyszabású pamfletet ír, melynek címe: *A nyugot kultúrája keleten*. A műben előbb összehasonlítja az orosz és angol gyarmatosítás eredményeit, majd megpróbálja megjósolni, mi fog történni az iszlám társadalmakkal, ideértve Közép-Ázsiát is. Ami a két nagy gyarmattartó rendszert illeti, Vámbéry az európai kultúrfölény alapján áll, megállapítva, hogy „Bármi legyen véleményünk Oroszország módszerének színvonaláról, egy dolog bizonyos és kétségkívül igaz, az t.i., hogy *az orosz kultura* [sic!] *mindig, minden tekinetetben többet ér, mint a primitiv* [sic!] *ázsiai kultúra.*"[17] Úgy gondolja, hogy míg az orosz gyarmatosítás eloroszosítással, beolvasztással jár, addig az angol gyarmatokon élők a nyugati értékeket önként, alkotó módon, saját identitásuk megtartásával fogadják be. Az orosz módszer fogyatékosságának fő oka Vámbéry szerint az, hogy „[...] az orosz maga is sok jellemvonásában, gondolatában és tettében még az asiaticismus átka alatt nyög és ezért nem képes az európai civilisatio szellemét terjeszteni".[18] A vitathatatlan eredmények mellett tehát az oroszok túlságosan ázsiaiak a civilizációs feladathoz. A hódítás mellett nem voltak olyan buzgók a társadalom helyzetének javításában, mint a nyugatiak, akik – így Vámbéry – a meghódított népeknek elhozzák a szabadságot és fejlesztik kultúráját. Nézete szerint az orosz kormány sem nem elég európai, de már nem is eléggé ázsiai ahhoz, hogy meglegyen még benne a „patriarchális társadalmak elsimító képessége".[19] A meghódított országoknak összességében véve ártott az orosz uralom, „mert megfosztotta őket azon reménytől, hogy saját nemzeti fejlődésük mezején haladhatnak, de viszont az idegen műveltség elsajátításában sem mozdította őket elő.

Orosz uralom alatt átalakulás, javulás csak azáltal történhetett, hogy az ázsiaiakat nemzeti egyéniségük feladására kényszerítette s felszívta a tömegeket az uralkodó elembe – vagyis eloroszosítás által [...] Eddigelé az egyik kulturvilágból a másikba való átmenet mindig a nemzetnek mint nemzetnek elpusztulásával végződött".[20]

Vámbéry meggyőződése szerint az iszlám társadalmak lemaradásának legfőbb oka, hogy náluk nem alakultak ki nemzetállamok, mivel a vallást nem választották el a politikától. Az iszlám konzervatív, csupán a régi dicsőségről álmodozó civilizáció, ahol mindig ismeretlen volt a politikai szabadság fogalma – ezért stagnálhatott a kultúra fejlődése.[21] Politikai függetlenségüknek ezért nem sok jövőt jósolt: számukra a modernizáció ára a politikai önállóság hiánya. E nézet, pontosabban az egész orientalisztika mint diszciplína, igen erős kritikát kapott az utóbbi néhány évtizedben, egészen pontosan Edward W. Said *Orientalism* című munkájának megjelenése óta.[22] A bírálat lényege, hogy az orientalisztika valójában annak a Said által orientalizmusnak nevezett diskurzusnak a tudományos megfogalmazása, mely az európai kultúra önképét mint a Kelet ellentétét rajzolja meg, önkényesen meghatározva és egyben homogenizálva azt, amit „Keletnek" tekint. Said megfogalmazása szerint ez az attitűd nem más, mint a nyugati dominancia tudományos köntösbe öltöztetett igazolása. Vámbéry ebben az értelemben a *par excellence* orientalista, hiszen elég, ha az 1905-ös orosz–japán háborúban elért japán sikerről írt elemzéseit megnézzük, melyekben azt mint a homogén egésznek vett Ázsia győzelmét értékeli Oroszország felett;[23] vagy ha felidézzük általánosító megjegyzéseit, miszerint a Keleten a sötétség uralkodik,[24] s a Nyugat ezért civilizációs missziót teljesít a Kelet meghódításakor.

Jól ismerte és örömmel üdvözölte a muszlim társadalmakban meginduló reformfolyamatokat, melyeket azonban képtelennek tartott az önálló sikerre. Ezt kizárólag nyugati

bábáskodás, illetve irányítás alatt képzelte el: *„csakis Európa közvetlen befolyása, azaz nyugati hatalmak védelme és kormányzata alatt várható a keleti mohammedánság újjászületése és egy jobb jövő feltűnése."*[25] Az iszlám modern kori történetében valóban meg-megújuló kérdés: a modernizáció egyben feltétlenül nyugatosodás is? Máskor viszont nagyon is erősen támogatta és elképzelhetőnek tartotta az Orosz Birodalmon belüli muszlim-török politikai erők nemzeti éledését,[26] s a török népek összetartozásának, a turanizmusnak egyik első tudós képviselője volt.[27] A nemzeti összetartozás hangsúlyozása a vallásival szemben Vámbéry számára a modernizáció egyik alapja volt, nézete szerint ugyanis leginkább ez különbözti meg az európai fejlődést az ázsiaitól. A vallási összetartozás hangsúlyozása, a pán-iszlamizmus ezért érthetően váltott ki heves ellenkezést az angolbarát nézeteiről ismert tudósból, hiszen meggyőződése volt, hogy a sokmilliós muszlim lakosság felett is uralkodó angol gyarmatbirodalom alattvalóinak javát szolgálja, elhozva számukra a felvilágosodás vívmányait. Azonban nem szabad siettetni a fejlődést, „olyan intézmények behozatalát, amelyek még nincsenek bennük nemzeti életük szellemében".[28] Ez Európában is több száz év alatt ment végbe. Vámbéry szerint azonban a Nyugatnak önmérsékletet kellene tanúsítania, és nem szabad terjeszkedni tovább a Keleten, mert akkor az „az lesz, ami mindig volt: idegen érdekek vágyainak célja s idegen érdekek csatájának örök terrénuma".[29] Az iszlám világ felemelkedésének kulcsa tehát Vámbéry értelmezésében az európai típusú, nemzeti alapokon történő újjáéledésben rejlett, a muszlim közösség szekularizációjában.[30]

Vámbéry szomorúan szemlélte a szövetségi rendszerek fokozatos átrendeződését az első világháborút megelőző időkben. Ugyanakkor több kései cikkében nagyra értékelte a törökségnek a nyugati kultúra elsajátításában elért eredményeit. Jóslata be is vált, részben: Törökország ma nemzetállam,

viselve ennek minden nehézségét is. Míg a cári Oroszország nem avatkozott a közép-ázsiai belső etnikai, kulturális viszonyokba, a Szovjetunió[31] idején követett út gyökeresen felforgatta a térség arculatát. A bolsevikok által létrehozott közép-ázsiai nemzetállamok valóban a nemzeti fejlődés útján indultak el, azonban messze nem a Vámbéry elképzelte úton: az addigi kulturális, politikai és etnikai határok figyelmen kívül hagyásával a szovjet rendszer soha nem volt nemzeteket és nemzeti nyelveket hozott létre.[32] Messze nem a Vámbéry megálmodta török kulturális egység emelkedett fel, hanem a Szovjetunióban az egyes köztársaságok helyi elitjei által képviselt nacionalizmus. A Szovjetunió felbomlásával alig tizenöt esztendeje létrejött közép-ázsiai új nemzetállamok további sorsa még a jövő titka.

Vámbéry politikai elemzéseiben tévedett, és sok mindent nem látott, nem láthatott előre. Politikai tevékenységét azonban talán akkor érthetjük meg leginkább, ha annak magyar szempontjait emeljük ki: nézeteinek ez a speciálisan magyar horizontja adja legfőbb jellegzetességét, mely Közép-Európa biztonságát egy általánosabb, világpolitikai szemlélet jegyében foglalta magába.[33]

Jegyzetek

[1] Erről a legjobb összefoglalás: Jeszenszky Géza, *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában* (1894–1918), Budapest, 1986, Magvető.

[2] J. L. Lee, *The 'Ancient Supremacy'. Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh*, 1996, Leiden-New York-Köln, E.J. Brill, 33–34; Robert D. McChesney, *Waqf in Central Asia*, Princetown 1991, 51-60; u.ő, 'Central Asia in the 10th-12th / 16th-18th Centuries', in: *Encyclopaedia Iranica*.

[3] Hélén Carrére d'Encausse, *Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia*, London, 1988, I.B. Tauris & Co. Ltd, English transl. Quintin Hoare, 28–30.

[4] Majmanáról és a balhi apanázsról a legátfogóbb és legalaposabb munka: J. L. Lee, *The 'Ancient Supremacy'*.

[5] Van, aki azonban megjegyzi, hogy ez az általános kép nem teljesen felel meg a valóságnak: az uralkodók nem mind voltak szörnyetegek, és a nomád létforma sem írható le egyszerűen csak valami elmaradott, archaikus maradványként (Geoffrey Wheeler, *The Modern History of Central Asia*, London, 1964, Fred. A. Praeger, 44–45).

[6] Wheeler, 47.

[7] Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks. From the Fourteenth Century to the Present*, 1990, Stanford, California, Hoover Institution Press, Stanford University, 95–96.

[8] Valójában a kazak sztyepp kánjai már a 18. század első felétől kezdve névleges orosz függőség alatt álltak.

[9] Ráadásul a szomszédos Kásgárt Kínai Turkesztánban ekkor a maga is kokandi származású és erősen oroszellenes, angol szövetség irányában puhatolózó Jakúb Bég uralta, aki 1853-ban oly vitézül védte a kokandi kézen lévő Ak Maszdzsid várát az orosz ostrom ellen.

[10] Yuri Bregel, 'Central Asia VII. In the 12th-13th/ 18th-19th Centuries', in: *Encyclopaedia Iranica*.

[11] Kende Tamás, 'Oroszország keleten', in: *A megtalált örökség. I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, szerk. Dobrovits Mihály, Dunaszerdahely, 2003, Lilium Aurum, 199–209.

[12] Hasonlított ez ahhoz az esethez, amikor az angolok elfoglalták Egyiptomot. Korábban már a Szuezi-csatorna megszerzésével, a khedivének nyújtott hatalmas hitelekkel, a brit gazdasági, politikai érdekeket képviselő egyre nagyobb brit egyiptomi kolónia növekedésével a névleg az Oszmán Birodalomhoz tartozó térség egyre inkább az angol geopolitika érdekszférájába került, akik ezért érthető érzékenységgel viseltettek bármilyen, a hatalmi egyensúly megváltoztatására törekvő kísérlettel szemben. Amikor 1882-ben arab nacionalista lázadás tört ki, az angolok három dolog között választhattak: vagy hagyják folyni az eseményeket, kivárnak – ez azonban érdekeik feladásával járt volna. Vagy oszmán katonai beavatkozást erőszakolnak ki, ami azonban nem volt lehetséges, Abdülhamid ugyanis féltette hadseregét, félt bármilyen konfliktusba kerülni. Bár az egyiptomi felkelés hivatalosan a padisah ellen való lázadásnak, tehát oszmán belügynek számított, a 18. század vége óta azonban Egyiptomot a nyugati érdekek erős jelenléte miatt nem lehetett belügyként kezelni. A Brit Birodalom ugyan nem volt önálló jogi entitás, hiszen hivatalosan pusztán

a brit uralkodó személye tartotta össze, a terjeszkedéssel olyan automatizmusok voltak beleépítve, amelyek a további növekedés irányába mutattak. Hiába igyekeztek elvileg kerülni a területi terjeszkedést, az úton nem lehetett megállni, s ez óhatatanul vezetett egyéb, hasonló úton járó nagyhatalomal való konfliktushoz. A britek tehát jelentős tapasztalatokkal rendelkeztek a hódítás mechanizmusait illetően.

[13] Hasonló elemzéshez ld. George Nathaniel Curzon, *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Frontier Question*, London, 1889, 318–19. Köztes álláspontot foglalunk el, ha azt mondjuk, a nagyhatalmi mozgásokba mind a két lehetőség bele volt kódolva.

[14] Ennek előképe volt, hogy az oroszok térnyeréséig a britek támogatták a térségbeli afgán érdekeket. Így kárpótolhatták őket azért, hogy Peshawar Brit Indiához került. Ugyanakkor, mivel így az Afganisztán többségét alkotó pastu népesség nagy része Afganisztánon kívül, brit területen maradt, egy csapásra két legyet is ütöttek: szomszédjukban egy tőlük anyagilag és fegyverutánpótlását tekintve katonilag is függő állam volt, mely etnikai megosztottsága miatt belső instabilitással küszködött. (Lee, xx.)

[15] Bregel, i.m.

[16] Pest, 1873, 1-2. köt.

[17] *A nyugot kultúrája keleten*, Budapest, 1906, 120. Kiemelés az eredetiben.

[18] I.m. 54.

[19] I.m. 68.

[20] I.m. 126–127.

[21] Vámbéry Ármin, *Reformképes-e a Kelet? Az országos ismeretterjesztő társulatnak az Uránia Színházban 1911. évi november hó 5-én tartott ülése*, Budapest, 1911, 9–10.

[22] New York, 1979, Vintage Books (magyarul: *Orientalizmus*, Budapest, 2000, Európa Könyvkiadó, ford. Péri Benedek).

[23] 'A Political Retrospect', *The Nineteenth Century and After*, September 1905, No. 343, 501–504.

[24] Pont ezért válhatott kritika tárgyává újabban a nyugati szakirodalomban is. Pld. Touraj Atabegi, *Beyond Essentialism. Who Writes Whose Past in the Middle East and Central Asia?*, Amsterdam, 2003, Aksant, 6. A súlyos adók, a zsarnoki uralom elleni lázadásokat kiemelve Olivier Roy azért bírálja Vámbéryt és a hozzá hasonló nyugati utazókat, illetve a későbbi szovjet szakirodalmat, mivel azok a közép-ázsiai társadalmat mint a „keleti" türe-

lemben élő, fatalista, önmagától a változásra képtelen tömeget ábrázolták (Olivier Roy, *The New Central Asia. The Creation of Nations*, London, New York, 2000, I.B. Tauris, 58.).

[25] I.m. 403. Kiemelés az eredetiben.

[26] Ld. erről cikkeit: 'The awakening of the Tatars', *The Nineteenth Century* 52 (February 1905) 217–227; 'Japan and the Mahometan World', *The Nineteenth Century and After*, 1905. április, No. 338, 573-576; 'Die Kultur Bestreibung der Tataren', *Deutsche Rundschau* 33, no. 10 (1907. július) 72–91; *Le Péril jaune*, Budapest, 1904, Gustave Ranschburg.

[27] Érdemes egy pillantást vetni egy megjegyzésére, melyet az oszmán törökök kapcsán tett: Az oszmánok „a Boszporusz partjain tényleg az összes törökség egyesítésére s igy [sic!] a felettük való uralomra sohasem törekedtek; mi pedig oly hiba, melyet annál is inkább lehet kárhoztatni, ha fontolóra vesszük, hogy mennyivel hasznosabb lett volna, ha a keleti Európa feldulására [sic!] pazarolt erőt inkább egy nagy török hatalom consolidálására forditják [sic!] vala, mely Khina belsejétől egészen a Balkánig terjedett volna. Hanem az ozmanlik ismeretes tunyasága daczára is a törökök nagy családjánál mindig is bizonyos szellemi összetartás volt észrevehető". (Vámbéry Ármin, *Oroszország hatalmi állása Ázsiában. Történeti tanulmány*, Pest 1871, Athenaeum, 10–11.)

[28] Vámbéry, *Reformképes-e a Kelet?*, 14. A brit külügy számára írott egyik levelében hasonlóképpen fogalmaz: „Ó, jaj! Mohamedán Ázsia mély és veszedelmes sebet kapott, és a hatalmas vallási és társadalmi reformtól elválaszthatatlan gyógyulás sok türelmet és még több időt kíván. A mohamedán ázsiaiak nincsenek is híján a türelemnek, de hogy vajon a mi túlzsúfolt, nyugtalan Európánk hajlandó vagy képes lesz-e megadni a szükséges haladékot, az már másik kérdés." (Vámbéry jelentése Sir Philip Currie-nak, a külügyi államtitkárnak. Dátum hiányzik, de egészen biztosan 1890. június 8. és 10. között. Public Record Office, FO 800 32,88r-105r, a 104v lapon.)

[29] Vámbéry, *Reformképes-e a Kelet?*, 14.

[30] A vallási, illetve nyelvi-etnikai alapon való önmeghatározás sokáig nem jelentett dilemmát a muszlim reformerek számára Oroszországban. A kérdést először az Oszmán Birodalom ifjútörökjei vetik fel. Vámbéry a törökség számára egyértelműen az etnikai identitás kialakítását javasolta, de valószínűleg a már meglévő politikai határok megtartásával.

[31] A Szovjetunió megalapítása együtt járt a közép-ázsiai függetlenségi törekvések elfojtásával. 1918-ban leverik az Azerbajdzsáni Köztársaságot, melyet Gandzsa fővárossal kiáltottak ki (Touraj Atabaki, *Azerbaijan. Ethnnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran*, London and New York, British Academic Press, 1993, 19–20.). Elbukott az 1917 decembere és 1918 januárja között Kokandban létezett Turkesztni Autonóm Tartomány és a főleg tradicionális közép-ázsiai elitek vezette *baszmacsi* felkelés is, mely inkább lokális felkelések sorozata volt és meg-megújulva az 1930-as évekig folyt.

[32] Ennek újabb elemzése pl. Olivier Roy, *The New Central Asia. The Creation of Nations*, London, New York, 2000, I.B. Tauris); Bert Fragner, 'Soviet Nationalism': An Ideological Legacy to the Independent Republics of Central Asia, in: *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World*, szerk. E. J. Zürcher és W. van Schendel, London, 2001, I.B. Tauris, 13–33.

[33] Van olyan vélekedés is , mely szerint Vámbéry azért is helyezett nagy hangsúlyt hazafiságára, mivel így akarta kivédeni a brit politikai körökkel ápolt kapcsolatait illető kritikát. (Jacob M. Landau, 'Arminius Vámbéry: Identities in Conflict', in: *The Jewish Discovery of Islam. Studies in Honour of Bernard Lewis*, ed. Martin Kramer, Tel Aviv, 1999, The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University, 95–102, a 99. oldalon.)

Zsanuzak Kaszimbajev

OSZTRÁK–MAGYAR ÉS NÉMET HADIFOGLYOK KAZAHSZTÁNBAN 1915 ÉS 1917 KÖZÖTT

Kazahsztán társadalma az első világháborúban komoly változásokon ment át, az osztrák–magyar és a német hadifoglyok ott-tartózkodásának következtében. A kérdés megvilágításának fontossága többek közt azzal magyarázható, hogy ebből a közegből a későbbiek során több, érdeklődésre számot tartó szem került ki, akik a továbbiakban aktívan részt vettek a polgárháborúban. Sokan csatlakoztak közülük a Vörös Hadsereg, vagy épp annak ellenfeleihez, beolvadva a frissen szervezett hadtestekbe, amelyeknek nagy szükségük volt gyakorlott kiképzőkre, akik elég türelmesek necsak a közelmúltig nomád újoncokat hadviselésre tanítani, azokat, akik vágytól égve vetették magukat a véres csatákba, és akik végül hatalmukba kerítették a tágas kazah térséget. E tényezők figyelembevétele nélkül, mind amilyen véleményünk szerint a központi hatalmak hadifoglyainak szere-

pe és helye volt a kazahsztáni élet ama időpontjában, nehéz megvilágítani a már eredetileg is a lakosság tarkaságával kitűnő koloniális határvidék politikai életének sajátosságát.

A fronton zajló véres összecsapások nagy hadifogoly -áramlást váltottak ki, akik közül sokat irányítottak a járási központokba, főleg a Sztyeppei Főkormányzóságba – Omszkba, Akmolinszkba, Pavlodarba, Szemipalatyinszkba stb. 1914. decemberi adatok szerint már akkor csak Omszk városában körülbelül 20 000 különböző nemzetiségű hadifogoly gyűlt össze. Köztük sok a galíciai, valamint a kaukázusi fronton orosz hadifogságba esett török volt.[1] Az Akmolinszki Területi Kormányzóság 1915. január 28-i közös jelenléti ívében a 155 e területhez tartozó településen elhelyezett foglyok száma 22 200 fő volt.[2] Az egyidejűleg 1915. február 28-án végzett hadifogoly-számlálás eredményei szerint Zajszan, Pavlodar, Szemipalatyinszk, Uszty-Kamenogorszk városokban 7 490 fő, az Akmolinszki Körzet településein pedig 8 612 fő volt elszállásolva.[3] Ehhez még hozzá kell adni a turkesztáni katonai körzetben elhelyezett foglyokat, amelyhez hadi-adminisztrációs szempontból Kazahsztán és Szemirecsije déli területei is hozzá voltak rendelve.[4] A haditelepülések parancsnokának 1915. április 2-i jelentése – amelyet a turkesztáni főkormányzónak tett – megállapította, hogy az azonos nevű katonai körzethez tartozó 37 településen 139 374 „alacsonyabb rendfokozatú" katona és 1 882 tiszt volt elszállásolva. Létszámuk 1916 márciusára Turkesztánban elérte a megközelítőleg 200 000 főt,[5] 1917. szeptember elsejére pedig visszaesett és már csak 41 285 hadifogoly maradt, közülük 1 764 tiszt és 39 521 közkatona.[6]

A hadifoglyok első csoportjai, amelyeket főleg osztrák-magyar alattvalók alkottak, Nyugat-Szibériába, ezen belül Kazahsztán északkeleti régióiba 1914 augusztusában érkeztek. A háború kezdeti időszakában (1915 tavaszá-

ig) nem hoztak létre speciális táborokat a foglyok fogadására és elszállásolására. Az embereket csűrökben helyezték el, vagy pedig egyik helyről a másikra hajtották. A foglyok halálozási aránya jelentős volt. Némely sietve létrehozott tábornak az akaratlan jövevények körében baljós hírneve volt. Így a Cseljabinszk és Kusztanaj között fekvő troicki tábor a „tetemek tábora" nevet kapta.[7]

Kazahsztánban fokozatosan kezdték a különleges helyiségeket kijelölni a hadifoglyok fogadására, és sietve hoztak létre táborokat az elhelyezésükre. De mint a Sztyeppei vidék főkormányzója, Szuhomlinov K. A. jelentette az orosz hadsereg főparancsnokságára, 1914 augusztusában a Sztyeppei Főkormányzóság legnagyobb településén, Omszkban a foglyok elhelyezésére mindössze 27 helyiséget készítettek elő, melyekben csupán 1 716 férőhely volt.

1914. december 31-én az Omszki Helyi Dandár parancsnoka értesítette az akmolinszki körzeti kormányzót a vezérkar főigazgatóságának döntéséről, hogy a német, magyar, zsidó és török foglyok átirányítása az Irkutszki Katonai Körzetbe ideiglenesen szünetel, egészen az erre vonatkozó következő utasításig, és arról, hogy a foglyokat addig omszki körzetben kell elhelyezni.[8] A szláv származású foglyokat, akiket korábban Omszk és Petropavlovszk városokban szállásoltak el, engedélyezett volt „polgári lakásokba" átirányítani, hogy az utánuk felszabaduló helyiségeket osztrák–magyar foglyok foglalhassák el.

A hadifoglyok elhelyezésénél a helyi hatóságok figyelembe vették azokat az utasításokat és útmutatásokat, amelyeket az orosz hadsereg vezérkara és a Sztyeppei Főkormányzóság titkársága adtak ki, arra vonatkozóan, hogy a foglyokat izolálják a helyi lakosoktól, amennyiben a politikai erők tovább polarizálódnak az országban. Az Omszki Katonai Körzet parancsnoka a következőket írta az Akmolisnszki Körzet főkormányzójának (rö-

vidítve): „Kegyelmes Uram, figyelembe véve a várható tömeges hadifogoly–érkezéseket, kérem, adjon utasítást arra, hogy sürgősen készítsenek elő helyiségeket a szláv hadifoglyok részére a falvakban, megőrizve a városokat a németek, magyarok és törökök elhelyezésére, akiket alagsori helyiségekben és izolálva kell elhelyezni, a legszigorúbb felügyelet alatt, mint a letartóztatottakat, de semmiképpen sem a város központjában."...[9]

Az esetleges szökések megakadályozásának érdekében a városi rendfenntartó erőknek szigorúan előírták, hogy a hadifoglyokat a szibériai vasúttól messze szállásolják el. Ezzel kapcsolatban például Petropavlovszk város elöljárója azt követelte a járási parancsnoktól, hogy „sürgősen mutassa be" azoknak a településeknek a listáját, amelyek 200 mérföldnyire vannak a szibériai vasúttól, annak megjelölésével, hány foglyot lehet elhelyezni ezekben, „a túlzsúfoltságot elkerülendő".[10] 1915 januárjában ennek a követelménynek megfelelően az újonnan érkezett, szláv származású hadifoglyok egy részét az omszki és petropavlovszki járások földműves településein helyezték el, amelyek 100 mérföldre voltak a vasúthálózattól.[11]

Némelyik határozat meghozatalában, amelyek a hadifoglyok előzetes elhelyezésére vonatkoztak, szerepet játszott az is, hogy a katonai-adminisztrációs hivatalok igyekeztek betartani a nemzetközi, hadifoglyokra vonatkozó szerződéseket. Ismert hatással volt ezeknek a rendelkezéseknek a foganatosítására a vezérkar arról szóló értesítése, hogy az amerikai kormány, amely magára vállalta a német és osztrák alattvalók oroszországi érdekvédelmét, a megfelelő engedélyek megszerzése után az Omszki Katonai Körzetbe „különleges megbízatású személyt" küld, aki körbeutazza majd a német és osztrák foglyok állandó elszállásolásának területeit azzal a céllal, hogy jelentést készítsen kormányának arról, hogy az „említett foglyokat megfelelően ellátják-e".[12]

A helyi adminisztráció által bevezetett intézkedések ellenére egyértelműen nem volt elegendő helyiség a foglyok elhelyezésére, ami arra késztette a városi elöljárókat, hogy ideiglenesen társadalmi és kulturális-művelődési intézményekben szállásolják el őket. Szemipalatyinszk városában a hadifoglyok egy részét az Ermitázs Szállóban helyezték el,[13] amire a körzet kormányzója élesen reagált, azt követelve a városparancsnoktól: „ne engedélyezze elhelyezésüket a szállodában, amennyiben ott más lakók is tartózkodnak...". Az akmolinszki kormányzó az omszki városvezetőségnek küldött táviratában felhívta a figyelmet arra, hogy „fölöttébb egyenlőtlen a hadifoglyok elhelyezése a számukra kijelölt épületekben". A kormányzó úgy vélte, hogy 143 ember elhelyezése a városi cirkuszban nem elegendő, akkor, amikor az ő számításai szerint 1 200 fő befogadására is képes lett volna az épület.[14] Pavlodar városában, mivel nem állt rendelkezésükre más ingatlan, a városi tanintézetben voltak kénytelenek elhelyezni a foglyokat, ami a tanítási folyamat „normális menetének" megzavarásához vezetett.[15] Ezzel kapcsolatban 1914. november 4-én a Szemipalatyinszki Körzet kormányzója felhívta a Sztyeppei Főkormányzói Hivatal vezetőjének, Davlenszkij D. T.-nek a figyelmét arra, hogy „tanintézményeket hadiszükségletekre csupán abban az esetben foglalhatnak el, ha elkerülhetetlen szükség van rá", és arra utasította, hogy keressen a hadifoglyok elhelyezésére más helyszínt.[16]

A tél beállta és az irtisi hajózás megszűnése megnehezítette az egyébként is elviselhetetlen helyzetet: a hadifoglyok, akiket hajós átszállításra válogattak ki Szemipalatyinszkba, kénytelenek voltak Pavlodarban áttelelni. Ezután nem csupán a helyi tanintézet oktatási szárnya lett elfoglalva, hanem az összes többi oktatási intézmény is.[17] 1914 telén Pavlodarban a különböző, erre alkalmatlan helyiségekben 1 678 hadifogoly volt elhelyezve.[18]

Különösen nehéz volt a hadifoglyok elhelyezésének elosztása Omszkban. A „Novoje Vremja" (Új idő) című, petropavlovszki újság tudósításában Omszkot a hadifoglyok táborának nevezik. „Az utcákon minden lépésnél osztrák foglyok vannak. Úgy tűnik, több van belőlük, mint helyi lakosból." – olvasható a cikkben.[19]

A hadifoglyok szociális összetétele sem volt egységes. Többnyire a központi hatalmak országainak szegényebb rétegeiből származtak, így például az Omszki Katonai Körzet hadifoglyainak 97,98 százalékát az alacsonyabb rangúak alkották és csupán 2,08% képviselte a tiszti állományt. A maradék pedig adminisztrációs és egyházi alkalmazott volt.[20] Ez utóbbiak (többnyire galíciai származású pravoszlávok voltak), amint azt az omszki egyházmegye lelki elöljárója tudatta Smittel, az Omszki Katonai Körzet vezetőjével, „erősen kötődnek a pravoszláv hithez [..] örömest látogatják a pravoszláv templomokat [..] lelkiismeretesen imádkoznak".[21]

A helyi hatóságok nyugtalanságát az akaratukon kívül Kazahsztánba kerültekkel kapcsolatban az váltotta ki, hogy lehetségessé vált az Oroszországgal ellentétes tömbbe tartozó országok alattvalóinak kapcsolata a helyi katonákkal. Arról van szó, hogy 1917-ig minden, viszonylag nagyobb településen többnyire családtalan, egyedülálló katonák és tisztek alakulatai voltak elszállásolva, akiket a népszámlálásokkor a városi lakosok „katonai megbízott" rubrikába soroltak.[22] Az igazság a front valós helyzetéről, amelyről értesülhettek volna a helyi alakulatokban szolgáló katonák fogoly kollégáiktól, felforgatólag hatott volna rájuk a mérhetetlen szegénység és drágaság fényében, amelyek mindjobban elmélyítették az összpolitikai krízist, ami termőtalajául szolgált a bolsevik, szocialista-forradalmár és más, illegálisan működő szervezet és egyesület tevékenységének fokozódásához, akik igyekeztek kihasználni a kialakult szituáci-

ót a saját stratégiai céljaik elérésére – a hatalom megszerzésére. Ezen körülmények között a hadifoglyok elhelyezése a városok belterületein, ahol tömegek fordultak meg, a katonai egységek laktanyái közelében egyértelműen megkönnyítette a kapcsolatok kiépítését a hadifoglyokkal, akik minden erejükkel a helyi lakosokkal való kommunikációra törekedtek, főleg a „külföldi kirgizekkel", akik titokzatosak maradtak, és etnográfiailag érdekesek voltak számukra.

A hadifoglyok nemzetiségi összetétele változatos volt. Az Akmolinszki és Szemipalatyinszki Körzetben elhelyezett személyek nagy részét szláv származásúak alkották. 1915. november 20-i adatok alapján Petropavlovszkban a 3 986 hadifogoly közül 663 szláv származású volt.[23] Igaz, a szlávok etnikai megkülönböztetése a forrásokban nincs megjelölve. A hadifoglyok között gyakran említenek románokat, törököket, olaszokat, németeket és magyarokat. A tisztek között dominálnak a német-magyar származásúak. Az akmolinszki helyi csapatparancsnok 1915. december 23-án jelentette a körzet kormányzójának, hogy a fogságban lévő tisztek száma 115 fő, közülük 64 német és 51 magyar.[24]

A hadifoglyok helyzete és a helyi katonai-koloniális apparátus, valamint a munkás lakosság viszonya hozzájuk eltérő volt. A cári adminisztráció akadályozta a kapcsolatfelvételt a városok és falvak polgárai, valamint a hadifoglyok között. 1914. szeptember 20-án az Omszki Katonai Körzet törzsvezetője az uszty-kamenogorszki, barnauli, szemipalatyinszki és pavlodari helyőrségek parancsnokainak kiadott utasításában kötelezte őket a legszigorúbb intézkedésekre, megakadályozandó a helyi lakosok kommunikációját a hadifoglyokkal, hogy ne engedélyezzék nekik a közösségi gyűlések és klubok látogatását, még ebéd vagy vacsora céljából sem, attól tartva, hogy ilyen körülmények között a helyi polgárok

„gyakran őszintén és hangosan megosztják velük gondolataikat és élményeiket, s azon aggodalmaikat, amelyeket a hadi és politikai események váltanak ki. Ez a fajta eszmecsere kellemetlen, továbbá nem szolgálja országunk érdekeit és nem megfelelő ezekről értesíteni az ellenségeinket".[25]

A városok parancsnokainak kötelezettségei közé tartozott többek között a „hadifoglyok rendben és fegyelemben tartása, a laktanyákból kizárólag kisebb csoportokban csak nagyon indokolt esetben való kiengedése", osztrák és német altisztek felügyelete mellett a helyi védelmi erők fegyveres kíséretében.[26] A csendőrség különleges feladata volt a tisztek és a közrendű katonák megfigyelése, nehogy azok „nyilvánvalóan hamis híreket" terjesszenek, továbbá figyelni az orosz lakosság körében zajló beszélgetéseket, amelyek „lejárathatták a hadsereget a társadalom szemében". Az osztrák–magyar és német hadifogoly tisztektől megkövetelték a helyi szervek, hogy tartsák be az általuk meghatározott szabályokat, valamint hogy legyenek „felettébb óvatosak ítéleteik megalkotásánál";[27] arra buzdították őket „hogy védjék meg egyenruhájuk becsületét...".[28]

A szigorú utasítások ellenére a hadifoglyok rendelkeztek bizonyos mozgásszabadsággal és gyakran találtak lehetőséget kulturális látványosságok és rendezvények látogatására. Ezzel kapcsolatban a sztyeppei vidék főkormányzója 1914. október 16-án szigorú utasítást adott „a hadifoglyok szabadságának korlátozására".[29] Ennek indokául egy pavlodari tudósítás szolgált, amely az „Omszszkij Telegraf" (Omszki Távíró) című újságban jelent meg.[30] 1915. január 30-án az álarcosbál közben a város társadalmi találkozó épületében megjelent egy feliratos maszk: „Vilmos [császár] éjszaka lámpással keres magának szövetségeseket Diogenészhez hasonlóan, aki embert keresett."[31] Az estélyen báli zenekarként

résztvevő osztrák hadifoglyok az álarc, vagy pedig a „Wilhelm" [ti. Vilmos] felirat eltüntetését követelték, ellenkező esetben a zene beszüntetését helyezték kilátásba. A főkormányzó rámutatott a pavlodari társadalmi esemény házigazdájának „helyteleníthető" engedékenységére, „aki alárendelte magát az ellenséges foglyok követelésének".[32] „Az ilyen engedékenységnek a fordítottját láthatjuk Danzigban [ma Gdańsk] olvassuk ugyanabban a cikkben –, ahol a német katonai szervek megtiltották városuk lakóinak az orosz hadifoglyokkal való társalgást, az engedetleneket egyévi fegyházi elzárással fenyegetve."[33]

Azonban az államhatalom fenyegetései, a szigorú utasítások, melyek előírták a foglyok izolálását a helyi lakosoktól és a játék az emberi érzelmekkel nem vezettek eredményre. A hadifoglyok és a helyi lakosság között meleg, bizalmas kapcsolatok alakultak ki. Nagy volt az egyszerű emberek vágya, hogy megismerjék a valódi fronthelyzetet, és hogy megosszák gondolataikat a hadi események nem is oly régi résztvevőivel. A helyi burzsoázia pánszlavisztikus indítékai és a vagyonos városi rétegek kezdetleges hazafias fellángolásai oda vezettek, hogy a szláv származású foglyok – a szlovákok, szerbek, lengyelek és mások – a távoli Kazahsztánhan egy sor kedvezménnyel rendelkeztek.[34] Amennyiben lojálisak voltak az orosz államhatalomhoz és találtak kezeseket, még orosz asszonyokat is feleségül vehettek.[35]

„A szláv foglyok továbbra is erősen beolvadnak a helyi életbe. Kétségtelenül a lakosságnak és főleg a falusiaknak nagyon tetszik a hozzájuk fordulók kulturált viselkedése. Az »uram« és »asszonyom« megszólítás mindig a foglyok ajkán van, és a foglyok viszonya a helyiekhez eleve nagyon szívélyes" – így jellemezték a viszonyt a szláv származású foglyok és a helyi lakosok között.[36] Hasonló jelenségek háborús körülmények között fordított re-

akciót is kiválthattak. Az Omszki Katonai Körzet vezetőjét nyugtalanította a városiak és a foglyok egymáshoz közeledésének tendenciája. „Különleges rendeletben" fordította a város vezetőinek figyelmét „a lazaságra", ami abban nyilvánult meg, hogy a foglyok a lakosokat otthonaikban látogathatták, valamint az „újság- és távírdai hírek megtárgyalásában érintik-e hadseregünk mozgását és a hadműveleteket is".[37] A katonai körzet parancsnoka utasította a helyőrségek vezetőit, hogy akadályozzák meg a „foglyok szabadon engedését".

A vesztett ütközetek következtében, az országban kialakuló forradalmi helyzet hatása alá került a nagy Kazahsztán is. Miután a lakosság munkaképes rétegének nagy részét mozgósították a frontra és a hátországi munkákra, családok ezrei maradtak családfenntartó nélkül, már a hadifoglyok bevonása a gazdasági szférába sem tudta megakadályozni a mindenre kiható pusztulást és a térség helyzetének nyomorúságossá válását. A társadalmi rétegek kapcsolatának elmérgesedéséhez vezettek a városiak élelmiszer-ellátásában fellépő zavarok és a létszükségletű eszközök hiánya. A drágaság és az ellátási káosz növekedése az országban – elsősorban a városokban – a háborútól legjobban szenvedő területeken egyre jobban kiélezte a helyzetet. Már 1915 októberében a birodalom 659 megvizsgált városából 500, azaz 75% élelmiszerhiánnyal küzdött. A helyi önkormányzati szervek, tehetetlenek lévén a növekvő spekulációval és áruhiánnyal szemben, a kereskedők és ügyeskedő üzletemberek markába kerültek.[38] A naponta növekvő árak a végsőkig megnehezítették a szenvedők amúgy is nehezen elviselhető életkörülményeit, nyílt ellenállásra késztetve őket.

A „Szibirszkij Telegraf" (Szibériai Távíró) című újság 1915 őszén közzétett az oldalain néhány, az akkori áremelkedésekről tanúskodó élelmiszerárat. A lisztet pudonként[39] 70–90 kopejkáért; a búzát 45–75 kopejkáért;

a zabot 40–55 kopejkáért; az importált marhahúst 2–3 rubelért, a sertéshúst 3,2–3,6 rubelért árulták.[40]

A Kazahsztán városaiban szétszórt számtalan hadifogolytáborban csak a vakok nem látták a társadalmi ellentétek megnövekedését, ami „a Szent Haza megvédelmezése a bolsevista hódítóktól" jelmondat alatt folyt; és csak a süketek nem hallották a hadseregben uralkodó zűrzavar és a front széthullásának szörnyű következményeit. A közös mezőgazdasági és az ipari munka, a hadifoglyok állandó érintkezése a helyi lakosokkal egyre közelebb hozta őket egymáshoz, és meggyőzték őket az elnyomottak összpolitikai érdekeinek közösségéről, annál is inkább, mert a hadifoglyok többsége is, társadalmi származását tekintve, katonai zubbonyba bújtatott földműves, munkás és kézműves volt. Ezenkívül hadifogságban, koncentrációs táborban lévén, a helyi lakosok életével érintkezve szembesültek azok nehéz anyagi és jogi helyzetével. Az idő múlásával „az egész országra kiterjedő hazafias hangulat" az „ellenség" volt katonái közt szintén kezdett megszűnni, és mind nyilvánvalóbban a többség tudatában politikai szolidaritás ébredt.

A hadifoglyok tiltakozása az elviselhetetlen életkörülmények és a durva bánásmód ellen menthetetlenül tüntetések szervezéséhez vezetett. A hadifoglyok első kazahsztáni tiltakozó fellépése, melyben 60 ember vett részt, 1915 májusában a ridderszki bányában volt.[41] Ugyanazon év októberében a kazalinszki táborban voltak forrongások, ahol az osztrák–magyar katonaság 3 000 tagja raboskodott.[42] Az őrség tüzet nyitott, halottak és sebesültek egyaránt voltak.

A cári Oroszországba az imperialista öldöklés során összesen körülbelül 2 000 000 hadifogoly került, a hármas szövetség katonáiból 188 559 közkatona és 77 146 tiszt.[43] Nemzetiségük szerint osztrák–magyar származásúak 172 400-an, németek 187 000-en, törökök és bol-

gárok 50 000-en voltak.[44] Takenov A. Sz. professzor valamivel kisebb adatokkal számol, a kazahsztáni hadifoglyok számát 50 000-re teszi.[45] Más források alapján csak az Omszki Katonai Körzetben, melyhez Kazahsztán északkeleti körzetei adminisztrációs szempontból tartoztak, 1917 nyarán összesen 297 000 hadifogoly tartózkodott, közülük csak a magyarok 195 515-en voltak.[46]

A kontingens gyakori ingadozása miatt lehetetlen pontosan meghatározni a foglyok számát, ezzel magyarázhatóak az egymástól eltérő vélemények ebben a kérdésben. A külföldi szerzők, Brun A., Bejli F. és mások azon a véleményen vannak, hogy a betegségektől, az éhségtől és a nehéz életkörülményektől már 1916-ban Turkesztánban a hadifoglyok több mint fele, 20 000 fő hunyt el, és a szovjet hatalom erőszakos bevezetésével a hadifoglyok tömeges elhalálozása folytatódott. 1918-ra Közép-Ázsiában (a külföldi szerzők egy része a történelmi-földrajzi Közép-Ázsia fogalma alatt a szovjet időszak előtti időkre hagyományosan Kazahsztánt érti) 33–38 000-nél kevesebben maradtak.[47] Igaz, hogy a részletes adatok teljességgel nem dokumentálhatók, ezért úgy értelmezhetőek, mint egy előzetes információ, amelyhez további kutatások és újabb, megbízhatóbb források felkutatása szükséges.

A forradalmi események, amelyek a birodalom központi területein folytak, és amelyek előkészítésében és az agitációban a polgárok között a bolsevikok óriási gyakorlattal rendelkeztek, felébresztették a hadifoglyok osztálytudatát is, meggyorsították felosztásukat társadalmi származásuk alapján és rádöbbenésüket a frontokon zajló véres harcok lesújtó következményeire. Az 1916-os felkelés a tiltakozás legfelsőbb formája volt a háború folytatása ellen és a „külföldiek" hátországi munkára való beszivárogtatása ellen; egészében azt a közismert tényt bizonyította, hogy a pétervári udvar tekintélye meg-

ingott Eurázsia legnagyobb koloniális, szárazföldi birodalmának nemzetiségi országszélein.

Nem állnak rendelkezésünkre archív, illetve más nyomtatott adatok a hadifoglyok kapcsolatáról a szélsőséges beállítottságú nemzeti-demokrata intelligencia képviselőivel. Feltételezhetjük hasonló kapcsolattartás tényét, amennyiben figyelembe vesszük a jómódú kazah állattenyésztők által eszközölt számos munkásfelvételt a hadifoglyok közül, amikor a gazdag tenyésztők telephelyeit gyakran látogatta a városi értelmiség.

A hármas szövetség katonáinak életében a februári forradalom győzelme után lényeges változások történtek. Az Omszkban, Szemipalatyinszkben, Akmolában elhelyezett foglyok kiharcolták a szabad mozgást és a munkabérük bizonyos mértékű emelését. A szovjet történelemtudományban egy ideig az a nézet uralkodott, mely szerint helyzetük dramatizálódott és életkörülményeik romlottak. Ilyen véleményen volt például a 30-as években Schneider L. Ez a vélemény azonban a későbbiekben nem kapta meg a szükséges alátámasztást.[48]

A társadalmi csoportok viszonyának polarizációja, a hadi cselekmények súlyosbodásának és Oroszország helyzetének meggyengülése és a bolsevista propaganda irodalom, amelyet Kazahsztánba Szibéria, Altáj és az Urál szomszédos területeiről szállítottak, reálisan hatottak a differenciálódás elmélyülésére a hadifoglyok között is. Objektíven említést kell tennünk az 1917 márciusában a bolsevikok vezére az orosz gondolkodó, Lenin V. I. által megfogalmazott „A hadifogságban gyötrődő elvtársaknak" című felhívás hatásáról. Külön szórólapként jelent meg a hármas szövetség országai hadifoglyainak címezve, és a világforradalomra szólította fel őket: „Ti, a fogságban sínylődők – írta Lenin – nem maradhattok kívülállók. Készen kell állnotok arra, hogy hamarosan komoly feladat jut részetekül [..] a köztársaságot meghódító

orosz munkások egyesülnek minden más ország munkásaival és bátran fogják az egész emberiséget a szocializmus felé vezetni [..]".[49]

A hagyományos bolsevista jelmondatok szellemében íródott „mindenki, aki nincs velünk, az ellenünk van", „fellángol a világforradalom", „a szovjet halatom világhatalom" lenini felhívás, amely a kommunista agitátorok fáradozásainak köszönhetően jutott el a táborokba, nem egyforma fogadtatásban részesült.

A lengyel, bolgár, szerb és más szociáldemokrata sejtek megalakulása kedvezett a fogolytömegek politikai aktivitásának. A hadifoglyok közül kikerülő aktivisták szinte törvényszerűen a politikai körök szervezőivé váltak.[50] Ráadásul támogatták őket a bolsevikok, akik minden erejükkel a saját hatásuk alatt akarták őket tartani. Orenburgban és Omszkban a szociáldemokrata szervezetek a bolsevikok támogatásával jöttek létre;[51] még 1917 áprilisában Omszkban megalakult a Lengyel Királyság és Litvánia szociáldemokratáinak csoportja, melynek soraiban 180 fő volt, akik közül sokan hadifoglyok voltak. A SZDKPiL csoport a bolsevista taktikához tartotta magát.[52]

A sztyeppei vidék fővárosában, Omszkban a szociáldemokrata hadifoglyok magyar nyelven kezdtek újságot nyomtatni „Revolucija" (Forradalom) címmel. A német és magyar hadifoglyok között Thoman Karl tehetséges újságíró, Ligeti Károly költő, Szemipalatyinszkben Fetter végzett szintén óriási politikai munkát.[53] Egy sor kazahsztáni városban a bolsevikok a tanácsokon keresztül próbálták a saját oldalukra állítani a hadifoglyokat, nehezen teljesíthető döntéseket hoztak a tanácsok ellenőrzési jogáról az ideiglenes kormány tagjainak döntései felett a hadifoglyok munkájának realizációját illetően, amit kihasználtak a kommunisták diszkreditálásához. Ilyen, papíron megmaradó döntéseket 1917 májusában és júniu-

sában hoztak az omszki munkás és katona képviselő tanács, valamint a tomszki katonai tanács és mások.[54]

A politikai-nevelő munka egyik formája a hadifoglyok között a bolsevikok útmutatásai alapján Omszkban és Szemipalatyinszkben létrehozott munkás és katona klubok voltak. A hármas szövetség katonáinak és tisztjeinek a sorsa a továbbiakban különbözőképpen alakult: egyes hadifoglyok a bolsevikok hatása alá kerülve, mint Ligeti Károly, Sotlai József, Pallacsek István, Samodi József és mások, a bolsevik jelmondatokban látták hazájuk közeli jövőjét, míg mások, meggyőződve Kazahsztán helyi származású lakosainak kevéssé érthető kommunista propagandájának demagógiájáról, visszatértek hazájukba vagy pedig fegyverrel a kezükben harcoltak a „világforradalom" bekövetkezése ellen.

Jegyzetek

[1] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 64, op 1, d. 1282] 73–74. lap

[2] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 369, op 1, d. 4842] 60–-64. lap

[3] Op. cit. 115 lap

[4] Matveev, A.: Buržuáznije avtori ob inostrannih internacionalisztah v Srednyej Azii (Burzsoá szerzők a külföldi internacionalistákról Közép-Azsiában), in: *Učastija trudjaščilisja zarubežnik stran v Oktrjabskoj revolucii* (Külföldi munkások részvétele az októberi forradalomban), Moszkva 1967, pp. 307–308.

[5] Idézve: Szirgebajev, B.: *Glubokie korni bratstva* (A barátságok mély gyökerei), Alma-Ata 1977, p. 16.

[6] *Rossija v pervoj mirovoj vojne* (Oroszország az első világháborúban), Moszkva 1925, pp. 41-42.

[7] Snejder, K.: Revolucionnoe dviženyie szrei voennoplennih v Rosszii v 1917–1918 gg. (A forradalmi mozgalom az oroszországi hadifoglyok körében az 1917–1918-ban), in: *Borjba klassov* (Az osztályok harca), 1935, 3 sz., p. 56.

[8] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 369, op 1, d. 4842] 6. lap

[9] Op. cit. 63. lap

[10] Op. cit. p. 63. lap
[11] Op. cit. p. 60. lap
[12] Op. cit. p. 34. lap
[13] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 64, op 1, d. 1282] 47. lap
[14] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 369, d. 4842] 146. lap
[15] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 64, op 1, d. 1282] 46. lap
[16] Op. cit. 56/a lap
[17] Op. cit. 56/b lap
[18] Op. cit. 56/b lap
[19] Lásd: Novoje vremja (Új idő), 1915. nov. 11, in: *Obzor Akmolinskoj oblaszti za 1910 g.* (Az Akmolinszki Körzet 1910-es áttekintése), Omszk 1911, p. 15. Összehasonlításképpen: Omszk népességének száma 1910 januárjában 127 865 fő volt, ebből 66 895 férfi és 60 970 nő.
[20] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 64, op 1, d. 1282] 118. lap.
[21] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 64, op 1, d. 1282] 124. lap.
[22] Kasimbaev, ž.: Vlijanie socialno-ekonomičeskih faktorov na demografičeskie izmenenija v gorodah Vosztočnogo Kazahsztana v poslereformennij period (A társadalom-gazdasági tényezők hatása a reformok utáni időszakban Kelet-Kazahsztán városaiban), in: *Problemi istoričeskoj demografii SSSR.* (A történelmi demográfia kérdései a Szovjetunióban), Tomszk, p. 232–241; Kaszimbajev, ž.: Gorodskoje naselenije Kazahstana po itogam perepisi 1897 g. (Kazahsztán városi lakossága az 1897-es népszámlálás eredményei alapján), in: *Izvestija AN KazSSR. Serija obscsestvennih nauk,* 1988/ 4 szám, 40-47.
[23] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 369, op 1, d. 4837] 82. lap.
[24] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 369, op 1, d. 4837] 77. lap.
[25] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 64, op 1, d. 1282] 377. lap.
[26] Op. cit. 33., 35/b. lap
[27] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 64, op 1, d. 1282] 33–35. lap
[28] Op. cit. 33–35. lap
[29] Op. cit. 45/b. lap
[30] Lásd: *Omsskij Telegraf.*
[31] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 64, op 1, d. 1282] 67/a. lap

[32] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 64, op 1, d. 1282] 67/b. lap
[33] *Omsskij Telegraf*, 35. szám, 1915. feb. 15.
[34] Liszeckij, L.O.: O položenii vojennoplennih posle pobedi Fevralskoj revolucii (A hadifoglyok helzete a februári forradalom győzelme után), in: *Učasztija trusjaščihsja zarubežnih sztran v Oktábrszkoj revolucii* (Külföldi munkások részvétele az októberi forradalomban), Moszkva 1967, p. 117.
[35] Op. cit.
[36] A Kazah Köztársaság Központi Állami Archívuma [F. 64, op 1, d. 1282] 72. lap
[37] Op. cit. 68 lap
[38] Trapeznikov, S.P.: *Leninizm i agrarno-kreszt'janskij vopros* (A leninizmus és a agrár-paraszt kérdés), Moszkva 1978, p. 268.
[39] 1pud = 16,38 kg
[40] Lásd: *Sibirszkij Telegraf* (Szibériai Távíró), 1915. nov. 8.
[41] *Internacionalisti* (Internacionalisták), 1. könyv, Moszkva 1967, p. 40.
[42] Sirgebaev, B: *Glubokie korni bratstva*, p. 18.
[43] Lásd: N. Kolmagorov könyvének előszavát. Kolmagorov, N.: *Krasnije mad'jari* (Vörös magyarok), Novoszibirszk 1970, p. 7.
[44] Šnejder K.: Revolucionnoe dviženie sredi voennoplennih v Rossii v 1917-1918 gg., p. 6.
[45] Ki kell emelni Takenov A. S. professzor erőfeszítéseit, aki gyakorlatilag elsőként tanulmányozta az osztrák–magyar és német hadifoglyok helyzetét az októberi forradalom és a polgárháború után. Az övé az elsődlegesség a kérdés felvetésében és a hadifoglyok szerepének konkretizálása az indusztrializáció alapjainak lefektetésében, valamint a kazahsztáni kulturális életben a 20-as, 30-as években. (Lásd: Takenov, A. Sz.: *Uzi internacionalnoj družbi* (A nemzetközi barátság szálai)), Alma-Ata 1980.
[46] Lásd: *Rossija v pervoj mirovoj vojne*, pp. 31–32.
[47] Matvejev, A.: *Buržuaznie avtori ob inostrannih internacionalistah v Srednyej Azii*, p. 308.
[48] Šnejder K.: *Revolucionnoje dviženyie sredi vojennoplennih v Rossiji v 1917-1918 gg.* p. 57.
[49] Lenin V.I.: *Polnoje sobranie szocsinyenyij*, T. 3, pp. 65–66.
[50] Lásd: Manusevič, A.Ja.: Sostojanie i zadači izučenija istorii internacionalnogo dviženyija v Rossii v 1917-1920 gg. (A nemzetközi mozgalom tanulmányozásának állapota és feladatai Oroszországban 1917-1920 években), in: *O rabote bolsevikov szredi inosztrannih trugyscsihszja do Oktyábrszkoj revolucii*, Moszkva 1967, p. 23.
[51] Šnejder K.: Revolucionnoje dviženyie sredi vojennoplennih v Rossiji v 1917–1918 gg. p. 56.
[52] Manusevič, A. Ja.: Polskie internacionalisti v bor'be za pobedu Sovetszkoj vlasti v Rossii (A lengyel internacionalisták a Szovjet

hatalom győzelméjért vívott harcban Oroszországban), Moszkva 1965, pp. 119–120.
[53] Matvejev, A.: Buržuaznie avtori ob inostrannih internacionalistah v Srednej Azii, p. 294.
[54] Op. cit. p.296.

Zsigmond Ártemisz Éva fordítása

Keller László

ABUŠKA – EGY KELETI-TÖRÖK SZÓTÁR MAGYAR KIADÁSÁNAK MARGÓJÁRA

Az *abuška* régi török szó. Eredeti jelentése 'öreg ember' lehetett, majd később 'férj'. A török nyelvekben már az ótörök kortól, a 8. századtól kimutatható. A manicheus és ujgur írásos buddhista szövegekben a ʔčɢa. Kasgari 1070-es évekre datálható szótárában és a Kutadgu Bilig-ben ugyancsak ez az ősi alak fordul elő. A 14. században már az *abuška* forma jelenik meg forrásainkban, mind Rabguzinál, mind a legfontosabb kipcsak-török nyelvemlékben, a Codex Cumanicusban.

E szó már a fentiek alapján is felkeltheti egy, a történeti nyelvészet iránt elkötelezett kutató érdeklődését. A régi törökben 'öregasszony' jelentésű *kurtɢa* szóval kiegészítve és felvetve az általában állatnevekben szereplő –GA végződéssel kapcsolatos kérdéseket, már egy nyelvészeti cikk is könnyedén megszerkeszthető lenne.

Itt és most azonban az *Abuska* – így, nagy kezdőbetűvel írva – mégsem egy megoldásra váró turkológiai proble-

ma. Itt és most az *Abuska* egy szótár, egy csagatáj-oszmán török szójegyzék, amelynek első tétele így hangzik:
abuška: a nő férjét nevezik így, tehát férjet jelent

Mivel pedig e munka eredeti szerzője ismeretlen, a kézirat annak első tételéről lett elnevezve, amivel csaknem olyan könnyen azonosítható, mint valamikori szerzője nevével. (Persze ma már nehezen képzelhető el hasonló eljárás, hiszen így minden valamirevaló orosz szótárnak a?a yp lenne a neve.)

Az *Abuska* mind a mai napig nem szerzőjéhez, hanem felfedezőjéhez, Vámbéry Árminhoz köthető, aki első keleti útjáról hozta haza az Isztambulban talált kéziratot. A szöveg kiadását nem sokkal hazaérkezése után a Magyar Tudományos Akadémia vállalta fel. Vámbéry azonban miután lefordította a szöveget, ismét keletre indult, hogy beteljesítse álmait és megtalálja a magyarság ősi hazáját, rokonságát. A kötet sajtó alá rendezése így Budenz Józsefre maradt, amivel a Vámbéryt méltatni igyekvő mai krónikás könnyű helyzetbe kerül, hiszen a munka valamennyi erényéért Vámbéry dicsérhető, míg a hiányosságait Budenzen kell számon kérni. Csagatáj-oszmán-török szótárról van szó, így érdemes röviden bemutatni a csagatáj nyelvet, annak történetét.

Aki egy kicsit is mélyebben érdeklődik Eurázsia története iránt, nem idegen a Csagatáj elnevezés. Dzsingisz kán második fia hozzávetőleg 1186-ban született. 1219 és 1221 között részt vett a mai Turkesztán területének meghódításában. Apja halála után ezt a területet kapja örökül, ahol megalapítja saját dinasztiáját.

A mongol uralkodó réteg – csakúgy mint a délorosz sztyeppén – itt sem tudta megőrizni nyelvét, és hamarosan eltörökösödött, miközben a Csagatáj-klán hatalma

is névlegessé vált. Kazagan (1346–1357) vagy Timur Lenk (1365–1405) csak uralma legitimálásához használta fel a Csagatájhoz és rajta keresztül Dzsingiszhez kötődő fiktív származáslegendát. Annak ellenére azonban, hogy a mongol etnikum lassan elveszett a törökség tengerében, uralkodójuk neve nem csak a legendákban él tovább.

A csagatáj, illetve csagatáj-török nyelv közvetlen előzményeként a Karahanida Birodalom nyelvét szokás említeni. Ennek és a kései ótörök, ha tetszik, a korai középtörök kiemelkedő emléke Kasgari már említett szótára. Timur idejében „államnyelv" lett a csagatájból, amelyet nagybátyja, Bábur Kán életrajzi munkájával emelt a valódi irodalmi nyelv szintjére.

A csagatáj nyelv egészen az orosz hódítást megelőző időkig az oguz és kipcsak mellett a harmadik nagy török nyelvág képviselője volt. Nem véletlen keleti-török vagy nyugati-ujgur elnevezése sem.

Maga a csagatáj nyelv is korszakolható. A nemrég elhunyt jeles altajista, Gerhard Doerfer szerint története három fázisban ragadható meg: a kronológia két végpontját a történeti vagy korai csagatáj, illetve a modern özbeg jelenti, miközben a 15–19. században a klasszikus vagy kései csagatáj élte virágkorát.

Persze Vámbéry tudott e keleti-török nyelv létezéséről. Felismerte jelentőségét, még ha a magyar őstörténet szempontjából túl is értékelte azt második keleti útja előtt:

„Közép-Ázsiában az összehasonlító nyelvtudomány segítségével világosságot vető sugarat lelhetek, mely eloszlatja a homályt a magyar őstörténelem sötét tájairól..."

Emlékezett vissza a második keleti útját megelőző érzéseire, gondolataira. Reményei magyarázzák, hogy Vámbéry többször foglalkozik a csagatáj nyelvvel: *Csagatáj-magyar nyelvhasonlító kisszótárt* szerkesztett,

majd kiadta a nemzetközi tudós körökben is jól ismert munkáját *Čagataische Sprachstudien* címmel, amelyben a keleti-török nyelvtanát szövegmutatványokkal és az értelmezést segítő szótárral egészítette ki.

Vámbéry csagatáj kutatásait mégis az *Abuska* alapozta meg. A szójegyzék eredeti kéziratáról nem sokat tudunk. Szerzője ismeretlen, keletkezésének ideje bizonytalan. Az azonban egészen biztos, hogy már Vámbéry idejében is több kézirat forgott közkézen.

Az 1820-as évektől kezdve tesznek említést a különböző feldolgozások egy szentpétervári szójegyzékről, egy csagatáj-oszmán török szótár kéziratáról, amelynek az első tétele a csagatáj *abuška* szó.

Budenznek a Vámbéry-féle *Abuska*-kiadáshoz írt előszavában sem sok támpont állt a rendelkezésére, hogy a kézirat kronológiáját meghatározza. Csupán egy Vámbéry-levélrészletet idéz:

„«Az *Abuska* szógyűjtemény (így nevezik az első benne magyarázott szóról) keltéről és szerzőjéről csak szájbeli hagyományokat közölhetek; a mi példányunkban és más, kezemben forgott példányokban arról semmi említés nem tétetik. Egy tebriszi tudós, Haszan Efendi, beszéllé nekem, hogy azt az ő hazájában, valamint egész éjszaki Perzsiában *Szengilakh*-nak hívják. Szengilakh perzsa tulajdonnév; tehát nagyon valószínű, hogy ez a név a szerző nevéről ragadt reá. Keltét pedig az említett tudós 1120–1140 köré (1708–1727) teszi, és ugyancsak a kézirat czímlapján való szokásos irkafirkák között egyik tulajdonosa azt már 1167-ben (=1753/54) magáénak mondja.» – Ezek szerint mégis csak annyi bizonyos, hogy a másolati példány, melynek Vámbéry birtokában van, nem újabb 1753-nál, tehát magától értetőleg maga a szógyűjtemény eredetileg megírása sem újabbkoru; azon-

ban azt nem tudjuk, min alapszik tudós Haszán Efendi véleménye, hogy az a múlt század elején keletkezett volna; mert meglehet, hogy az ennél még sokkal régibb és már a 16. századból való, ha oszmánliságában előforduló némely régies formákra akarunk súlyt fektetni, s azokat nem csak annak tulajdonítani, hogy szerző kisázsiai török volt, kinek nyelve az ilyeneket még jobban megtart."

Budenz sejtése néhány évvel később beigazolódni látszott. A szentpétervári kézirat kiadása hat évvel követte Vámbéry munkáját. Ez a szójegyzék sem eredeti, másolója azonban megjegyzi:

„Én, Alai bin Muhibbi al-Sarif Nevai szavainak átírását a hidzsra 967. évében befejeztem."

Ez pedig nem jelent mást, minthogy az eredeti kéziratnak biztosan ezt a dátumot megelőzően, 1560 előtt kellett elkészülnie, mintegy hatvan évvel a neves költő, Mir 'Ali-Sir Nevai halála, azaz 1500 után.

A szótár felépítése egyszerű. A csagatáj szavak ábécérendben követik egymást, majd azok jelentése oszmán-török nyelven, esetenként az egyes tételek rövid magyarázata. Egy-egy szócikket irodalmi idézetek zárnak le, bizonyítva egyrészt a szó létezését, másrészt megteremtve a megadott jelentések ellenőrzésének lehetőségét.

Az idézetek többsége Mir 'Ali-Sir Nevaitól származik, így nem véletlen a bevezetőben felbukkanó „Nevai szótár" megjegyzés. Ugyanakkor nem kizárólag az ő munkái szerepelnek a kéziratban. Lutfi és Mirhajdar mellett egyéb más csagatáj szövegek is felbukkannak a glosszák között.

Ezek alapján nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy a szemelvények mind a kiadás, mind az anyag feldolgo-

zása szempontjából a kézirat legfontosabb részeit alkotják. Ennek ellenére Vámbéry *Abuskájából* ezek a versrészletek mégis hiányoznak, és ez a magyar kiadás egyik legfőbb gyengéje:

„Elmaradtak csak a legtöbb szókra fölhozott versek, melyek azon kívül, hogy a szó magyarázat szerint való jelentésben csakugyan előfordul, semmi egyéb tanuságot nem nyújtanak, s ezenfelül még, mint összefüggésükből kiszakított töredékecskék, sokszor kevésbé érthetők is."

Miután ez a hiány semmiféleképp nem tartozik a Vámbéry-féle kézirat kiadásának erényei közé, ebben a kérdésben a felelősség leginkább a kéziratot sajtó alá rendező Budenzet terheli.

A szócikkek száma nem kimagaslóan magas. A szójegyzék mérete így nem számottevő, de tartalma annál értékesebb. A kézirat szerzője igyekezett olyan szavakat összegyűjteni, amelyeket az oszmán-török már nem ismert vagy a csagatájban éppenséggel mást jelent.

Vámbéry *Abuskája* egy olyan irányt jelölt ki a török nyelvészeti kutatások számára, amely a mai napig meghatározó. A magyar kiadású *Abuska* a kor színvonalán állt, és az, hogy ma már modernebb kiadásait használják, semmit sem von le Vámbéry éleslátásából, amellyel felismerte a kézirat és egyben a keleti-török jelentőségét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Codex Cumanicus, Ed: G. Kuun. With the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti. Budapest, 1985.

Divanü Lugati't-Türk Dizisi „Endeks", Ed: B. Atalay. Ankara, 1999.

Doerfer, G. (1996–2002) Chaghatay Language and Literature: Encyclopedia Iranica, New York, 339–343.

Eckmann, J. (1959) Das Tschagataische: *Philologiae Turcicae Fundamenta I* .Eds: J. Deny–K. Gr?nbech – H. Scheel – Z. V. Togan. Wiesbaden, 138–160.

Nasirü'd-Din Bin Burhanü'd-Din Rabguzi *Kisasü*'l-Enbiya (Peygamberler Kissaları), Ed: A. Ata. Ankara, 1997.

Vámbéry Á. (1861) Egy csagatájtörök mese, a' törökmagyar nyelvrokonság fölmutatására: *Magyar Nyelvészet* 6. [1861]: 510–519.

Vámbéry Á. (1862) *Abuska.* Csagatájtörök szógyűjtemény. Előbeszéddel és jegyzetekkel kísérte Budenz József. Pest.

Vámbéry Á. (1868) A keleti török nyelvről: *Értekezések a nyelv és széptudományok köréből 1868.* Pest.

Vámbéry Á. (2002) *Küzdelmeim,* Dunaszerdahely.

Vámbéry, Á. (1867) *Ćagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache,* Leipzig.

Vel'jaminov-Zernov, V. V. (1868) *Slovar' Džagatajsko-tureckij,* Sanktpeterburg.

Yusuf Has Hâcib *Kutadgu Bilig,* Ed: R. R. Arat. Ankara, 1998.

Dr. Kiss László

EGY 19. SZÁZADI „PARAOLIMPIKON" – ORVOSTÖRTÉNETI VÉLEKEDÉS VÁMBÉRY ÁRMIN „BÉNASÁGÁRÓL"

1861ben a Magyar Tudományos Akadémia „irodalmi munkássága elismeréséül" levelező tagjává választotta a mindössze 29 éves Wamberger Ármint. Azt a Wambergert, aki három évvel korábban egy Német–török zsebszótárt adott ki Konstantinápolyban, és a szótárra önhatalmúlag – „hivatalos jóváhagyás nélkül" – a Vámbéry nevet nyomatta ki (Vámbéry, 127). Az új tag székfoglaló előadására összegyűlt tudós gyülekezet nem is a névváltoztatáson hördült fel, hanem az ifjú titán azon „szemtelen" kérésén, hogy az Akadémia neki ítélje meg a tudományos utazások előmozdítására rendelkezésre álló ezer forintot egy Közép-Ázsiába teendő útja költségeinek fedezésére. Az akadémikusok hevesen támadták Dessewffy Emil grófot, az Akadémia elnökét, aki – szerintük – könnyelműen döntött az ezer forint

odaítéléséről Vámbérynek. Az ellenzők legfőbb érve az volt, hogy „az ilyen béna ember azt a hosszú utat ki nem bírhatja" (Vámbéry, 132), ergo: csak haszon nélkül dobnák ki az Akadémia pénzét.

Vámbéry jómaga is tisztában volt nemcsak vállalkozása veszélyeivel, hanem saját egészségi állapotával is, ezért az említett akadémiai ülésen elmondott „búcsúszavában" így próbálta meggyőzni az utazása sikerében és hasznával kétkedőket: „...hová most szándékozom, egy a vad fanatizmus sugallatából mindenkit megvető és magánál alábbvalónak tartó, az európai civilizáció és annak fenyítő kezétől távol eső durva népek közé megyek. Valamint nem nagyítani, úgy éppen eltitkolni sem akarom vállalatom nehézségeit, s minthogy sokak előtt feltűnőnek tetszhetik, én, *e nem ép testemmel,* ily hosszú út viszontagságait megosztani eltökélém..." (Vámbéry, 132–3).

Ma már tudjuk, hogy Vámbéry „eltökéltsége" nemcsak szónoki fogás volt, hanem a saját testi állapotának és főleg lelkierejének reális felmérésén alapuló s ezért a siker ígéretét magában hordó komoly kijelentés. E lelkierő segítette őt abban, hogy Közép-Ázsia forró sivatagjain ló-, teve- vagy szamárháton, sőt nemegyszer gyalog, botjára támaszkodva több száz kilométert tegyen meg. E teljesítmény csak korunk paraolimpiáin részt vevő, szintén „nem ép testtel" versenyző sportolók teljesítményéhez mérhető. Engem mint orvostörténészt, illetve gyakorló orvost e teljesítmény „medicinális" oldala fogott meg. Arra próbáltam választ találni: milyen betegségben szenvedhetett Vámbéry, illetve milyen betegség következtében lett „béna". A „béna" szót természetesen idézőjelek közt értem, mert nem bénaságról van szó, még akkor sem, ha Vámbéry jómaga és kortársai is – lásd az akadékoskodó akadémikusok idézett véleményét – gyakran „béna" jelzővel illették testi fogyatékosságát. Vámbéry ugyanis nem béna, hanem sánta volt.

Az orvostörténeti szakirodalomban nem találtam olyan dolgozatot, amely Vámbéry sántaságával, az annak alapjául szolgáló betegségével foglalkozott volna. A múlt század kiváló magyar orvostörténésze, Magyary-Kossa Gyula is mindössze Vámbéry tetvességének szentelt egy rövid orvostörténeti jegyzetet (Magyary-Kossa) – utazónkat a sivatagi vándorlása során kínozták e kellemetlen élősdiek (Vámbéry, 165). Ezért megpróbálok kiindulni a legilletékesebb, Vámbéry adataiból, aki a *Küzdelmeim* című önéletrajzában így emlékezett betegsége kezdetére: „Körülbelül hároméves lehettem (...) emlékezem még határozottan arra a reggelre, midőn lábfájással ébredtem, és sántítani kezdtem; ez volt az idő, mikor a csípőfájás betege lettem, s a bal lábamra megbénultam. E bajomra aztán gyógyulást (...) nem is leltem soha." (Vámbéry, 11–12.). A fájdalom valószínűleg hamarosan megszűnt, mert a kis Vamberger meglepően jól viselte „csípőbaja" következményeit. „Nekem magamnak nemigen tűnt fel ez a testi fogyatkozásom, mert mankómat a bal hónom alá kapva, elég fürgén sántikáltam biz én, és gyakran keltem versenyfutásra gyermekcimboráimmal" (Vámbéry, 16.). Annál inkább bántotta e fogyatkozás az édesanyát, aki – mint Vámbérynk írja visszaemlékezésében – „Szerencsét próbált a legsajátságosabb házi- és csodaszerekkel. Gyógyító erejű füvekben fürösztöttek, minden lehető és elképzelhető kenőccsel és állati zsiradékkal kenegettek, és amikor nem használt az sem, éjfélkor a keresztutakra fektettek és vén cigányasszonyok bűbájos mesterkedésére bíztak" (Vámbéry, 16.). Nem maradhattak ki a „kezelésből" a kor „csodadoktorai" sem. A leghíresebb gyógyító ez idő tájt a Nyitra vármegyei Rudnó katolikus papja, Madva Ferenc volt, akinek híre már ekkor, az 1830-as évek derekán átlépte megyéje határát. Többnapi gyaloglás, megrakott parasztszekér hátán való utazás után jutott el az aggódó édesanya a kis

Árminnal a rudnói plébános színe elé. Madváról köztudott volt, hogy nemigen vizsgálta a betegeket, „ránézéssel" megállapította a bajt, és már írta is a receptet. Vámbéry emléke egyezik a Madváról kialakult képpel, mert ezt írja a rundói vizitről: „...a fekete reverendás úr nem csinált sok teketóriát a betegével. Megnézte, amúgy felületesen, a béna lábamat, írt egy receptet, mert a patikus társa volt a szent üzletben, és a közeli gyógyulás reményében útnak bocsátott bennünket" (Vámbéry, 16.).

S mivel a „közeli gyógyulás" csak nem akart bekövetkezni, az édesanya újabb „csodadoktorhoz", egy írástudatlan parasztemberhez fordult, aki a Nyitra megyei Grób községben élt. A csontkovács, miután „megvizsgálta" a fiú lábát, felajánlotta, hogy otthon, azaz Dunaszerdahelyen fogja meggyógyítani a beteg lábat. Vámbéry így emlékezik vissza a négyéves korában, 1836-ban véghezvitt, „barbár módon kegyetlen és durva kezelésre": „Miután a lábamat öt napon át minden reggel egy ideig a forró gőz fölé tartották, hogy az inaim és porcogóim, mint a paraszt mondotta, meglágyuljanak, a hatodik napon végre eljött az ideje az ortopédia csodás műveletének. Anyámat elküldték hazulról, engem pedig lefektettek, és miután két markos cigány – ők voltak a segédorvosok – vállamnál és lábamnál fogva megragadott és keményen a földre szorított, a paraszt testének egész súlyával ránehezedett szinte derékszögbe összezsugorodott beteg térdemre. Borzasztó roppanás következett be ezután, és én elájultam. Később, hogy magamhoz tértem, ott láttam térdelni az ágyam mellett siránkozó és kesergő anyámat, cirógatva és dajkálva engem; de a lábam egészen egyenesen feküdt két erős kéreg közé szorítva és durva kötelékkel körülpólyálva (...) Csak természetes, hogy nem lett semmi haszna az egész orvosi eljárásnak, mert mire a fakérget eltávolították és megint lábra állhattam, régi bajom visszatért, és a mankót elő kel-

lett vennem ismét. Béna maradtam biz én egész életemben, ha nem is éppen káromra (...) (Vámbéry, 17.).

Az általam forgatott, 2001-ben a Lilium Aurum által kiadott *Küzdelmeim* című Vámbéry-kötetben e részhez kapcsolódik egy lábjegyzet, amely szerint „Vámbéry sántaságának oka csípőizületi ficam volt. E baj orvoslásának módját a 19. század végéig nem ismerték, így Vámbéryn a kuruzslókon túl az igazi orvosok sem segíthettek volna". Nos, a Vámbéry saját emlékeiből eddig megismert anamnézis, kórtörténet alapján úgy vélem, e lábjegyzet módosításra szorul. Véleményem szerint Vámbéry sántaságának hátterében nem csípőizületi ficamot kell keresni, hanem egy másik, az emlegetett bonctani régiót sújtó szintén gyakori betegséget. E betegségnek Vámbéry gyermekkorának idején még neve sem volt. Első leírója a cseh sebészet megalapozója, Karl Maydl (1853–1903) prágai orvosprofesszor volt 1897-ben (Barta, 327; Kubát, 328). Az elkövetkező tíz évben az amerikai Legg, a svéd Waldenström, a francia Calvé, majd a német Perthes közölt újabb esetleírásokat, ezért a betegséget sokáig Legg–Calvé–Perthes-kórnak vagy rövidítve Perthes-kórnak emlegették. Mai hivatalos neve: gyermekkori aszeptikus combfejnekrózis (Barta, 327). Az aszeptikus annyi mint csíramentes, azaz nem fertőzéses eredetű, anekrózis pedig elhalást jelent. Vagyis a betegség mai hivatalos neve jól kifejezi a kór lényegét: a csípőcsont vápájába, az ízületi árokba illeszkedő combfej az elhalás (nekrózis) következtében csak egy rosszul illeszkedő ízületet alakíthat ki. Ez a „rossz" ízület nem bírja a gyorsan növő gyermek testének terhelését, a gyermek önkéntelenül is kímélni kezdi a beteg oldali végtagját, sántít, a kímélt, óvott lábizmok pedig zsugorodni kezdenek. Ez utóbbi következtében másodlagosan sérül a térdízület is, amelyben zsugorodás, ízületi merevség alakul ki. Így történhetett a kis Ármin esetében is, hiszen

ezt a térdzsugort próbálta megszüntetni durva beavatkozásával a csontkovács.

A betegség keletkezési mechanizmusa, orvosi nyelven: patogenézise tehát ismert, ismeretlen azonban még ma is az elhalást beindító ok, azaz ismeretlen a betegség etiológiája. A szakemberek számára a legelfogadhatóbbnak az tűnik, hogy a Perthes-betegség a növekedésben levő combfej vérkeringésének károsodása talaján alakul ki (Barta, 328). A folyamat a csont- és velőállomány sejtjeinek elhalásával kezdődik. Ezt az elhalást tehát a combfejet alkotó csont átépülése követi, ami a csípőízület funkcionális értékének csökkenésével jár együtt. A Perthes-kór tehát nem életet veszélyeztető betegség, jelentősége abban van, hogy a combfej alaki változása megteremti a felnőttkori csípőízületi kopás, a koxartrózis kialakulásának talaját. Feltételezhető, hogy felnőttkori csípő–megbetegedések jelentős részét a gyermekkorban lezajlott Perthes-betegségek okozzák. Az ortopédia cseh tankönyve szerint a népesség 1%-a szenved gyermekkorában e kórban – azaz minden 100 gyermek közül legalább egy –, és az esetek 10%-ában a combfejelhalás mindkét oldalon bekövetkezik (Kubát, 329).

A Perthes-betegség leggyakrabban a 4–10. életév között alakul ki, tehát akkor, amikor a gyermek növekedése és mozgása rendkívül intenzív. Többnyire a fiúk megbetegedése. Általában csak az egyik oldalt sújtja. Ezzel szemben a veleszületett csípőficam rendszerint mindkét oldalt érinti, gyakoribb a lányoknál. E kritériumok alapján is megerősítve látom feltevésemet: Vámbéry betegsége Perthes-kór lehetett, melynek súlyos következményét, az élete végéig tartó sántaságot a csontkovács szakszerűtlen és durva beavatkozása is okozhatta, hiszen a szakirodalom szerint az ötéves kor előtt kezdődő betegségnek a prognózisa általában jobb, mint a későbbi kezdetűnek (Kubát, 331.) A Perthes-kór ma már – ha nem is százszáza-

lékos sikerrel – korai műtéttel kezelhető, és az esetek többségében megelőzhető a tartós sántaság kialakulása.

Vámbéry azonban – mint saját maga utal rá – e testi fogyatékosságából is „hasznot" tudott húzni: amikor „sánta dervisnek" és hadzsinak, azaz Mekkát megjárt zarándoknak álcázta magát, s „koldusbotomra a szó teljes értelmében támaszkodva" (Vámbéry, 194.), e valódi sántasága segített elhitetni zarándoktársaiban, majd a bokharai és szamarkandi udvar tisztségviselőiben álcája többi elemének valódiságát is. Sőt, a sok nyeregben töltött óra Vámbérynk számára amolyan fizikoterápiás kezelésnek számított, amely megacélozta testét, mert mint írja: „...jártam hegyen és völgyön át minden elképzelhető hátas állaton, sőt kedvemet leltem a lovas bravúrokban is, melyek, ha bénaságomra gondolok, ma is hihetetlennek tűnnek előttem. Felkaptam a vágtató lóra, olyan ügyesen kapaszkodtam fel a magasan megrakott öszvérekre és tevékre, mintha kötéltáncosok körében nevelkedtem volna fel..." (Vámbéry, 153.). Sántasága természetesen szerzett neki kellemetlen órákat is, hiszen amikor tevéje elakadt a sivatag mély homokjában, gyalog kellett folytatnia útját s „lábam bénasága miatt ilyenkor jobb kezemmel fokosomra kellett támaszkodnom és e gyalogló utaim közben egyszer úgy megdagadt a jobb karom, hogy napokon át pokoli kínokat szenvedtem miatta" (Vámbéry, 166.).

Emlékezve az akadémikusoknak Vámbéry testi állapotából kiinduló kétkedésére, nem meglepő, hogy ugyanaz a kétkedés megjelent Vámbéry visszatérése után is. „Bölcs és tudós emberek fizikai lehetetlenségnek minősítették azt, hogy béna lábammal megtehettem volna utazásomat messze a Keleten és kibírhattam volna az állítólag átélt veszedelmeket és fáradalmakat" (Vámbéry, 229.). Az „őszinte méltánylat a ritka kivételek közé tartozott" – írja Vámbéry –, ám ha e méltánylat „a

haza bölcsének", Deák Ferencnek a szájából hangzott el, feledtette utazónkkal a sokkal gyakoribb becsmérlő megjegyzéseket. Orvosként és emberként is egyet érthetünk Deák Ferenc véleményével, aki ezt mondta: „Hagyjátok Vámbéryit, az az ember messzebbre ért el másfél lábával, mint nagyon sokan a két lábukon" (Vámbéry, 230).

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. Barta Ottó: Gyermekkori aszeptikus combfejnekrózis (Perthes-betegség) és kezelésének jelenlegi állása. Orvosi Hetilap (Budapest), 1988, 7., 327–332.
2. Kiss László: Kortárs orvosi és laikus vélemények a „rudnói csodáról" – 150 éve hunyt el Madva Ferenc. In: Vámbéry Antológia, 2002, 102–111.
3. Kubát, Rudolf: Ortopedie. 2., átdolgozott kiadás, Avicenum, Praha, 1975, 328–332.
4. Magyari-Kossa Gyula: Orvostörténeti jegyzetek. Orvosi Hetilap, 1942, 46. sz.
5. Vámbéry Ármin: Küzdelmeim. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001

Kovács Attila

ORIENTALISTÁK ÉS FUNDAMENTALISTÁK

KELET-KUTATÁS ÉS ISZLÁMISTA PROPAGANDA

Nemcsak a nemrég elhunyt palesztin-amerikai irodalomtudós, Edward Said számtalan, máig tartó vitát kiváltott és nem véletlenül meghatározó munkája[1] óta tudjuk, hogy az orientalista (*musztasriq*) személye illetve a Nyugatnak a Kelet iránt táplált több mint két évszázados érdeklődése váltott ki Keleten gyanakvást, esetleg enyhébb vagy élénkebb visszatetszést. A Kelet-kutatók többsége mindig is „furcsa" és „gyanús" idegennek számított a „keleti emberek" (megmaradva ennél a pontatlan és sokszor helytelen általánosításnál) számára, ha még ez csak ritkán is fajult el azzá az életveszéllyel határos bizalmatlansággá, mint amivel Vámbéry Árminnak is szembe kellett néznie a keleti útjai folyamán. Persze a Kelet-kutatás hőskora óta sok minden megváltozott.

Elsősorban megvátozott a Kelet–Nyugat viszony, a Kelet Nyugat-, illetve a Nyugat Kelet-képe. Ez a folyamat azonban sokszor nem volt egyszerű és egyértelmű, inkább a váltások és változások egész soráról beszélhetnénk. Bizonyos összefüggésekben akár szerves változásokról is beszélhetnénk. Példaként talán a nyugati és a keleti

tudományosság változásait hozhatnánk, ahol a kritikai kutatás egyfajta közös nemzetközi nyelvi és eszközrendszerrel dolgozó dizskurzussá egyesítette – nemcsak – a keleti és nyugati gondolkodók jelentős részét. Természetesen a kutatás és tudomány a Kelet–Nyugat viszonynak csak egy – és nem éppen szignifikáns – részét képviseli. Ráadásul a kép ezen a területen sem teljesen egyértelmű. Hasonló viszonyokat találhatunk még például a gazdaság egyes területein, de gyökeresen más a helyzet, ha mondjuk a politikai vagy a tömegkommunikációs diskurzusról van szó. Ez utóbbiak esetében ma sem halványultak el azok az ellenségképek, szándékos vagy véletlen félre- és elértések, amelyek sok évszázadon át meghatározták a fenti viszonyt.

Véleményem szerint a Edward Said által kiváltott diszkurzus is sokkal inkább a Kelet–Nyugat-kép politikai és nem a „tudomány" meghatározta viszony részét képezi. Még inkább így van ez, ha az orientalisztika orientalisták, illetve „orientalizmus" és az iszlám radiklalizmus (és fundamentalizmus) viszonyát vizsgáljuk.

SAID ÉS AZ ORIENTALIZMUS

De mielőtt még részletesebben megvizsgálnánk ez utóbbit tekintsük át röviden a Said-féle orientalizmus kiindulópontjait. Kezdjük talán az alapdefinóicióval. Said szerint:

„Orientalistának számít mindenki – legyen bár antropológus, szociológus, történész vagy filozófus –, aki egy-egy résztémában, vagy nagy általánosságban a Kelettel (Oriens) kapcsolatos tárgyakat tanít, a Kelettel foglalkozó írásokat tesz közzé, a Keletet kutatja; a tevékenység, amit végez: az orientalizmus."[2]

Az orientalizmus pedig „nem egyéb, mint a Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom

megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésforma."[3] Ez tehát a kiindulási alap.

Természetszerűen adódik az összehasonlítás, illetve ellentétbe állítás „orientalizmus" és „orientalisztika" között. Said számára ez a viszony természetesen nem kérdéses már csak azért sem, mert az angol ugyanazt a kifejezést használja mindkét „jelenségre", illetve mivel Said az orientalisztikát/orientalizmust mint a „területi", illetve „régiókutatások" (*Area Studies*) egy speciális fajtájának tekinti.

Természetesen a 70-es évek végétől, mikor Said könyve napvilágot látott, számtalan vélemény és ellenvélemény született a fenti kérdéskörről. Én a továbbiakban elsősorban azokra a – sokszor joggal szélsőségesnek mondott – palesztin/arab, illetve a radikális iszlám gondolatkörhöz kapcsolható véleményekkel szándékozom foglalkozni, amelyek az orientalistákkal, orietalisztikával és orientalizmussal kapcsolatban fogalmazódtak meg.[4]

Az orientalizmus fogalma és gondolatköre meleg fogadtatástra talált az arab/moszlim értelmiségiek egy jelentős részénél, sőt mi több, az arab-moszlim társadalomtudományi és még inkább politikai diskurzus egyfajta *modus operandi*-vé vált az orientalizmus és a (szerintük) hozzá kapcsolódó fogalmak. Az orientalizmussal foglalkozó írások ezen körét nagyban jellemezte, hogy különös figyelmet szenteltek néhány fogalomnak, melyeket aztán különösen nagy hangsúllyal, sokszor a környezetéből is kiemelve elemeztek. Ezek közül fontos szerepet kapott „a cionizmus és orientalizmus viszonya" és az arab-izraeli konfliktus néhány egyébb eleme (arab antiszemitizmus, Izrael és imperializmus, az Egyesült Államok és Izrael, „a kettős mérce" stb.), főként aktuálpolitikai összefüggésekben tárgyalva azokat. Said számára a cionizmus az orientalizmus egyik „különösen

kifinomult" formájának, illetve a nyugati terjeszkedés stratégiájának számított, aminek természetszerűleg az orientalisták is a hordozói voltak.[5] Jóval sarkítottabb formában jelennek meg ezek a gondolatok néhány más arab/moszlim szerzőnél, akik az orientalizmust/orientalisztikát egyfajta ötödik hadoszlopként értékelik a „cionista entitás" (a radikális arab-iszlámista szóhasználatban Izrael állam) oldalán.[6]

De nézzük meg a problémát kicsit közelebbről egy példa segítségével. Legyen ez a példa a jól ismert és a szakmai körökben általánosan nagyra tartott brit orientalista, Bernard Lewis személye. Edward Said Lewis *Semites and Anti-Semites*[7] c. könyvéről írva úgy jellemzi a szerzőt, mint brit orientalistát,

„aki most az Egyesült Államokban él, ahol termékeny újkonzervatív szerzőként (...) főként az arabokra és az iszlámra fókuszál. Most egy szétszórt és tendenciózus könyvet állított össze olyan cikkekből, amiket már máshol is publikált (...) [Lewis] mint az arabok és az iszlám politikai ellenfele szererzte a mostani hírnevét (...) amit a *Szemiták és antiszemiták* kínál, az nem annyira történelem, mint inkább csak a Reagan- és Begin-korszak olcsó propagandája."[8]

Azt hiszem az idézet magáért beszél, s jól mutatja, hogy az egyébként megalapozott és kritikus szerzőként ismert Said mennyire elfugult is lehet ha a számára oly érzékeny „palesztin kérdésről" van szó, mással ugyanis nehéz lenne magyarázni ezt a Lewis elleni kirohanását. Persze a radikális iszlamistákhoz képest Said nagyon is visszafogottan fogalmaz, hisz azok Lewist egyenesen „a cionisták ügynökének" (*ʿamíl asz-szahjúníjín*) bélyegezték.[9]

FUNDAMENTALISTÁK ÉS ORIENTALISTÁK

Ami az orientalizmussal kapcsolatos fundamentalista álláspontot illeti, az elég világos: az orientalizmus mint az imperializmus, cionizmus stb. egyik válfaja az iszlám világ válságának egyik fő kiváltó oka, és így az orientalisták az iszlám egyik potenciális ellenségének számítanak, még akkor is, ha esetleg nyíltan mást állítanak, és – természetesen az iszlám fundamentalisták számára legalábbis – egyértelmű az összefüggés imperializmus, cionizmus és orientalizmus között. Szemléletesen beszél erről Fawzí al-Qudszí, a Moszlim testvérek (al-ikhwán al-muszlimín) egy jordániai tagja Miloš Mendellel, egy cseh (orientalista) kollégámmal folytatott beszélgetésben:

„a zsidók a cionizmus sok kifinomult formáját használják, mint a materializmus, kommunizmus, ateizmus, kolonializmus, imperializmus, orientalizmus – különböző, elméletileg jól kidolgozott módszert, amelyeknek egyetlen gyakorlati célja van: meggyengíteni és a második fázisban felbomlasztani az iszlám közösséget."[1]

Egy az iszlám fundamentalizmusra vonatkozó kérdés kapcsán al-Qudszí a következőképpen folytatja:

„Az iszlám fundamentalizmus fogalmát nem szeretem. Az európai orientalisták használják ezt a fogalmat, akik az iszlám világról már évtizedek óta csak rosszakat mondanak, és így az ellenségienket szolgálják. [Gondolja, hogy én is az arabok és az iszlám ellenségeinek szolgálatában állok?] Azt gondolom, hogy igen, még ha ennek nincs is teljesen a tudatában. [Nem elég önnek, hogy mint európai, igyekszem pártatlanul megismerni az arab-iszlám civilizációt?] Ne beszéljen itt nekem pártatlanságról. Hiszen vagy szekularizált keresztény vagy

kommunista. Így van? Hogy érthetné meg pártatlanul az iszlámot és annak civilizációját? Nincsenek meg hozzá a feltételei. De kérem, rendben, igyekszik minket megérteni. Ezért beszélgetünk most mi itt.[11]

Ez az egy vélemény is jól tükrözi a fundamentalista álláspontot, amelyik kompromisszumot nem ismerve tette a radikális iszlamista ideológia részévé – természetesen mint annyi mást, ezt is elnagyolt, vulgarizált formában – az orientalizmust mint ellenségképeinek egyikét. Persze, ami az egyes radikális iszlamista mozgalmak Nyugatohoz való viszonyát illeti, az messze nem mindig annyira ideologikus, mint láttuk ezt a fentiekben. Így van ez főként a Nyugat egyes technikai és tudományos vívmányaival kapcsolatban. Sokat vitatott téma az iszlám fundamentalizmus ideologizmusa, illetve mintegy ellentézisként, a pragmatizmusa. Mindkét oldalnak megvannak a maguk képviselői és érvei, de a kérdés már csak a radikális iszlám mozgalmak sokszínű diverzitása miatt sem dönthető el egyértelműen az egyik vagy másik oldal javára.[12] Nem véletlen azonban, hogy már Muhammad ᶜAbd al-Wahháb, a radikális wahhábista mozgalom megalapítója, aki kemény kézzel lépett fel minden „nem megengedhető újítással" (bidᶜa) szemben (mint pl. a tea, kávé, dohány stb.), a tilalom alóli kivételnek minősítette a modern tűzfegyverek használatát. Ez a fajta pragmatizmus a mai napig jellemzi az egyes iszlamista mozgalmakat, és idővel azzá a jelenséggé transzformálódott, amit a kutatók ma a tudomány iszlamizálásának is neveznek. Elsősorban a természet- és műszaki tudományokról lehet szó ilyen összefüggésben. Ez főként azt jelenti, hogy elsősorban azok a műszaki értelmiségiek, akik aktív szerepet játszottak a 20. század 70-es éveitől megerősödött iszlamista mozgalmak szervezésében és vezetésében, egyfajta iszlám mázzal látták el – ideologizálták – és mintegy az iszlamizmus szolgálatába állították a tudomány és tech-

nika legújabb vívmányait. Ez sokszor oda vezetett, hogy a Koránban véltek feledezni egyes az ősrobbanással vagy az atomfizikával kapcsolatos részeket, de a Hamász „a Mérnök" (al-Muhandisz)-ként ismert bombagyárosa, Jahjá ᶜAjjás is a maga módján az iszlám szolgálatába állította a tudományt, vagy legalábbis a maga technikai tudását. Hasonló folyamatok sokkal ritkábban figyelhetőek meg a humán, illetve társadalomtudományok terén, bár itt is akadnak példák. Ilyen példaként szolgálhatna ᶜAzzám at-Tamími személye.

ᶜAZZÁM AT-TAMÍMÍ - AZ ORIENTALIZMUS ISZLÁMIZÁLÁSA?

Először vessünk egy pillantást az életútra.[13] Dr. ᶜAzzám at-Tamími 1955-ben Hebronban született, a család 1965-ben Kuvaitba emigrált, Tamími Londonban végezte az egyetemet, majd 1998-ban doktorált politikatudományból a londoni Westminster Universityn. Megelőzően 1991–1992 között a jordán iszlám mozgalom parlamenti irodáját vezette Ammánban, majd 1992-től 1999-ig a londoni székhelyű *Liberty for the Muslim World* intézetet igazgatta. Közben mint a *The Center for the Study of Democracy* és a *Makefield Institute of Higher Education* kutatójaként is tevékenykedett. 2000-től *a Muslim Association of Britan* végrehajtósági tagja is és 1999 óta mindmáig a londoni székhelyű *Institute of Islamic Political Thought (IIPT)* vezető-igazgatója. Emellett közre adott több könyvet és számtalan cikket, tanulmányt.[14]

Már ez a röviden felvázolt életút is jól mutatja azt a kettősséget, ami az akadémiai életpályával párhuzamosan egy iszlamista-aktivista karriertörténetét sejteti. Mégis, a helyzet kicsit eltér ettől, Tamími sokkal inkább egységes ötvözete a politológus-kutatónak és az iszlamista-aktivistá-

nak, minthogy valamiféle kettősségről beszélhetnénk. Jól bizonyítja ezt az a tény is, hogy a Tamímí vezette *Institute of Islamic Political Thought* tanácsadó testületében egy tipikus nyugati iszlámkutató, John Esposito mellett ott találjuk a mai iszlám fundamentalizmus egyik legbefolyásosabb alakját, dr. Júszuf al-Qaradhávíí sejket. Ellentmondásos Tamímí kapcsolata a Hamásszal is. A londoni Guardiannek 2002-ben magát mint a Hamász szimpatizánsát és támogatóját jellemezte, és Khálid Miszálról, aki a szervezet politikai szárnyát igazgatja, illetve más vezetőiről mint régi barátairól beszélt.[15] Egy palesztin politikai elemző, Muhammad Muszlih pedig Tamímít egyenesen „a Hamász tagjaként" definiálja.[16]

Mégis leginkább az írásai tükrözik Tamímí valódi jellemét, aki modern társadalomtudományos terminológiát ötvöz iszlamista frázisokkal, illetve a modern (nyugati) tudomány (főként az orientalizmus által is létrehozott) eszközrendszerét használja fel arra, hogy az iszlám fundamentalizmusban gyökerező ideológiai nézeteit prezentálja. Esetében joggal beszélhetünk tehát az orientalizmusnak/orientalisztikának, ha nem is mint tudománynak, de legalább mint eszközrendszernek az iszlamizálásáról.

Természetesen a fentiekben tárgyalt radikális jelenségek, amelyek az orientalizmusban elsősorban ideológiát látnak, semmivel sem csökkentik a Said-féle diszkurzus pozitív, kritikai értékét, hisz ez sokban hozzájárult a „Kelettel (is) foglalkozó nyugati tudományok" az utóbbi évtizedekben végbemenő belső transzformációjához is.[17] Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan talán csökkenni fog az a bizalmatlanság, ami az orientalistákat Keleten övezni fogja, és remélhetőleg elvezet majd egy helyenként ma is létező „természetes" állapothoz: hogy a keleti és nyugati kutatók egyenlő

félként, partnerként kezeljék a másikat. Persze a helyzet messze nem ennyire egyszerű. Ráadásul ma is van egy, ha nem is nagyszámú, de jól szervezett és aránylag erős irányzat az iszlámban, nevezetesen az iszlám fundamentalizmus, iszlámizmus, kiknek a képviselői az orientalistákban továbbra is ellenséget látnak, bár néhányan közülük – mint azt ᶜAzzám at-Tamímí esetében is láttuk – arra törekszenek, hogy ha egyfajta „iszalmizált" formában is, de átvegyék az orientalisztika egyes módszereit, és azt pragmatikus módon – mint annyi mást is – a maguk számára hasznosítsák.

Jegyzetek:

[1] SAID, Edward W., *Orientalism. Western Conceptions of Orient,* London, Penguin Books, 1978, magyarul: *Orientalizmus,* Budapest, Európa, 2000.

[2] SAID, Edward W., *Orientalizmus,* Budapest, Európa, 2000, 11. o.

[3] *Ibid,* 12. o.

[4] Angolul: KABBANI, Rana, *Europe's Myths of Orient: Devise and Rule,* Bloomington, Indiana University Press, 1986; LITTLE, Douglas, *American Orientalism,* Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2003; MARYAM, Jameelah, *Islam and Orientalism,* Lahore, Mohammad Yusuf Khan & Sons, 1981; arabul: AHMAD, Muhammad Khalífa Hasan, *Athar al-fikr al-isztisráqí fi 'l-mudzstamaᶜa al-iszlámíja* (Az orientalista gondolkodás nyoma az iszlám társadalomban), al-Qáhira, ᶜAjn li 'd-dirásat wa 'l-buhúth al-insánija wa 'l- idzstimá'íja, 1997; BADAWÍ, ᶜAbd al-Rahmán. *Mawsúᶜat al-musztasriqín* (Orientalisták lexikona), Bajrút, Dár al-cilm li 'l-malájín, 1984; DIJÁB, Muhammad Ahmad, *Adwá' ᶜalá 'l-isztisráq wa 'l-musztasriqín* (Az orientalizmus és az orientalisták kihívásai), al-Qáhira, Dár al-Manár, 1989; DZSABRÍ, ᶜAbd al-Muta'al Muhammad, *al-Isztisráq* (Az orientalizmus), al-Qáhira, Maktaba wahba, 1995; NAMLA, ᶜAlí ibn Ibráhím, *al-Isztisráq wa*

'd-dirása al-islámíja (Az orientalizmus és az iszlám tanulmányok), ar-Rijád, Maktaba at-tawba, 1998.

[5] Saidnak ezen gondolatait elsősorban a palesztin kérdést tárgyaló munkáiban találjuk meg. Lásd.: SAID, Edward W., *The Question of Palestine*, New York, Times Books, 1980; SAID, Edward W. és HITCHEMS, Christopher, *Blaming the Victims: Spurious Scholarship and the Palestinian Question*, New York, Verso, 1987.

[6] Vö. pl.: ALIM, Muhammad Shahid, „A Predatory Orientalism", *Conterpunch* (2002. november 26).

[7] LEWIS, Bernard, *Semites and Anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice*, New York, Norton, 1986.

[8] SAID, Edwad W., „Reticences of an Orientalist", In: *The Politics Dispossession: The Struggle for Palestinian Self-Determination 1969-1994*, New York, Vintage, 1994.

[9] *asz-Szabíl* (2002. május 2.).

[10] MENDEL, Miloš, *Židé a Arabové. Dialog idejí a zbraní* (Zsidók és arabok. Az eszmék és a fegyverek párbeszéde), Prachatice, Rovina, 1992, 102. o.

[11] *Ibid.*

[12] A kérdéshez lásd: PIPES, Daniel, „The Western Mind of Radical Islam", In: KRAMER, Martin S. (ed.), *The Islamism Debate*, „Dayan Center Papers 120", 1997, Tel Aviv, The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies - Tel Aviv University, 1997, 51–68 o. és ROY, Olivier, „Islamists in Power" In: KRAMER, Martin S. (ed.), *The Islamism Debate*, „Dayan Center Papers 120", 1997, Tel Aviv, The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies - Tel Aviv University, 1997, 69–87 o.

[13] A következő részben főkén PASHUT, Adam, „Dr. 'Azzam Al-Tamimi: A Political-Ideological Brief", *MEMRI – Inquiry and Analysis Series no. 163*, illetve Tamími önéletrajzára támaszkodtam. Utóbbi megtalálható a http://www.ii-pt.com/web/cv címen.

[14] Ez utóbbiak szinte kivétel nélkül elérhetőek a http://www.ii-pt.com/ honlapon.

[15] *Guardian* (2002 december 21.).

[16] MUSLIH, Muhammad, *The Foreign Policy of Hamas*, New York, Council on Foreign Relations, 2000, 8. o.

[17] Ennek egyik legjobb példája talán az izraeli ún. új történészek főbb képviselői és ezek meghatározó művei: FLAPAN, Simha, *The Birth of Israel. Myths and Realities*, New York, Panthenon Books, 1987; MORRIS, Benny, *The Birth of the Palestínian Refugee Problem 1947–1949*, Cambridge, Cambridge University Press,1987; SHLAIM, Avi, *Collusion Across the Jordan*, Oxford – New York, Oxford University Press, 1988. A csoporthoz tartoznak még: Ilan Pappé, Joseph Nevo, Uriel Dann és mások.

S. Z. Minnullin (Kazány)

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJI TATÁR ÉRTELMISÉG

Vámbéry Ármin, a kiváló magyar orientalista és utazó (1832–1913) a 19. század végi és 20. század eleji európai tudományos körök azon kevés képviselőinek az egyike volt, aki nagy népszerűségnek és megbecsülésnek örvendett a tatár értelmiség körében. Ez világosan kifejezésre jutott a történész, újságíró és népnevelő G. Battal szavaiban, aki ezt írta: „Vámbéry nagy szolgálatot tett nekünk: megismertette velünk Európát. Az európai sajtóban a mozgalmunkról és ügyünkről beszélve a civilizált világ tudomására hozta, hogy Oroszországban új nemzet jelent meg, a *tatár* nevezettel."[1]

Mint ismeretes, Vámbéry alapvető munkáit turkológiai témáknak szentelte,[2] s ezek megírásánál a kazányi orientalisták számos munkáját is felhasználta.[3] Életének és tudományos munkásságának utolsó fázisában Vámbéry egyre nagyobb érdeklődést tanusított a Volga-vidéki tatárok iránt, akik vezetői voltak az Orosz Birodalom muszlimjai között kibontakozó progresszív reformmozgalomnak, az ún. *dzsadidizmus*-nak. Vámbéry e témakörben írt munkáinak mintegy kvintesszenciája egy 1912-ben publikált cikke, mely a „Kulturális mozgalom az orosz tatárok körében" címet viseli.[4] Ebben a szerző

nagyra értékelte a tatár társadalmi, politikai és kulturális élet különböző területein zajló változásokat.

1905-ben, a tatár időszaki sajtó megjelenésével Vámbéry nemcsak aktív olvasójává vált az Oroszország különböző városaiban kiadott tatár újságoknak és folyóiratoknak, hanem maga is közreműködött bennük. Írásai jelennek meg a *Kazan mähbire* (Kazányi Közlöny) és a Vakyt (Idő) című napilapok oldalain, a *Šura* (Tanács) című folyóirat pedig leközölte egy török etimológiai tárgyú cikkét.[5]

Vámbéry a tatár értelmiség néhány képviselőjét személyesen is ismerte, és levelezésben állott velük. Így például a Tatár Köztársaság Országos Levéltárában és a Kazányi Állami Egyetem Tudományos Könyvtára kéziratok és ritka könyvek gyűjteményének keleti részlegében 16 darab Vámbéry-levelet őriznek.[6] A levelek az 1898. április 30-tól 1913. május 26-ig terjedő időszakot ölelik fel, két levélnek nincsen pontos datálása. Az összes levél arab betűvel, tatár-török kevereknyelven íródott. A címzettek a 20. század eleji tatár társadalmi, politikai és kulturális élet jeles képviselői, F. Karimi és H. Gabasi. Ezenkívül néhány levelét a 20. század eleji tatár időszaki sajtó lapjain is közölték. Vámbéry levelei kibővítik ismereteinket a 19. század végi és 20. század eleji tatár kultúra művelőinek nemzetközi kapcsolatairól. Ez a levelezés, továbbá a sajtó hasábjain megjelent publikációk egyaránt arról tanúskodnak, hogy Vámbéry és a korszak tatár értelmiségének képviselői egy sor társadalmi, politikai és kulturális problémáról élénk eszmecserét folytattak és publikációikat is elküldték egymásnak. A levelekben adatokat találunk a magyar tudós erőfeszítéseiről, amelyekkel megpróbálta a nyugat-európai közvéleménynyel megismertetni a tatár kultúra képviselőit és bemutatni tevékenységüket. Vámbéry a leveleiben nagy elismeréssel nyilatkozik a tatár író, tudós és újságíró, R.

Fahretdinov (1858–1936) munkásságáról, és azt a szándékát közli, hogy szeretné a nyugat-európai orientalistákat a munkáival megismertetni. Ezenkívül utalások vannak F. Karimi (1870–1937) munkáinak nyugat-európai nyelvekre történt fordításairól is.

A Vámbéry és Karimi közti levelezés nemcsak egyszerű levélváltás volt, hanem idővel szoros együttműködéssé alakult át. Ez az együttműködés igen hatékony volt a fiatal kutatók tudományos munkájának segítésében is. Így például Vámbéry 1906. július 18-i levelében értesíti Karimit egy tanítványának, Prőhle Vilmosnak oroszországi utazásáról, aki az orenburgi és az ufai kormányzóság területén élő baskír és tatár lakosság körében akart anyagot gyűjteni. Karimi természetesen segített a fiatal kutatónak tudományos kutatásai megszervezésében. 1909-ben Vámbéry egy másik tanítványa, Mészáros Gyula is Oroszországba utazik, ahol Orenburgban Karimi fogadja és hatékonyan segíti a Középső-Volga-vidéki és az Urál környéki török népek körében végzett néprajzi gyűjtőmunkájában.

Az 1912. évi Balkán-háború és a törökök elszenvedett harci veresége nagy hatással volt a tatárok társadalmi és politikai gondolkodására, különösen az értelmiségi körökben. Ebben a helyzetben a *Vakyt* (Idő) című napilap szerkesztősége a megbecsült orientalistához fordult azzal a kéréssel, hogy ossza meg velük ezirányú gondolatait. Vámbéry levelét 1913. május 23-án közölték. Vámbéry a törökök vereségének fő okát a tudatlanságban és a kultúra hanyatlásában látta, aminek következtében szétverték hadseregüket Kirklarelinél és Lüleburgaznál. Véleménye szerint a törökök „csak a kultúra és reformok útjára lépve fognak új és boldog életet élni". A tatárok, fejtegeti Vámbéry, e tekintetben messze megelőzték az oszmán-törököket. „A tatárok... nagy jelentőséget tulajdonítottak a nyelvkérdésnek.

Ebben a vonatkozásban tiszteletre méltó az a munka, amit az Önök kiadványa [azaz folyóirata, Z.M.], a *Šúra* végez. Ez a jövő útja."– fejezi be Vámbéry a *Vakyt* szerkesztőségéhez küldött levelét.

Vámbéry majd mindegyik levelében és a tatár sajtó hasábjain közölt egyéb anyagaiban mindig örömmel említi a muzulmán népek, különösen a törökök, az indiai muzulmánok és a Volga-vidéki tatárok kulturális haladásának látható jeleit. Mint ahogyan fentebb már említettük, Vámbéry fő mondanivalóját ezen a területen az 1912-ben közölt „Kulturális mozgalom az orosz tatárok körében" című cikkében fogalmazta meg. Véleménye szerint „a nyugati kultúra útján legelőrébb tartó, az európai tudást és az európai gondolkodásmódot leginkább elsajátító és az új nézetek honfitársaik és hittársaik körében való elterjedéséhez leginkább hozzájáruló" muzulmán népek közül három emelkedett ki, az oszmán-törökök, az indiai muzulmánok és „az iszlám hitű orosz alattvalók".[7] A magyar tudós különösen nagy jelentőséget tulajdonít ebben a vonatkozásban Iszmail Gaszpirali tevékenységének, aki az oktatás reformjával kezdődő, a muzulmánok körében kibontakozó új társadalmi mozgalom (*uszúli dzsadíd*) megalapozója volt. Gaszpirali „nyitotta meg a nyelvoktatás új fonetikai módszerét alkalmazó első iskolát, és az általa alapított *Tardzsimán* című napilapban propagandát fejtett ki e módszer mellett".[8] Ugyanakkor Vámbéry előtt ismeretlen volt, hogy „jóval Gaszpirali előtt az iskolareform és a világi oktatás bevezetésének szükségszerűségét a tatár felvilágosodás idősebb nemzedékének képviselői is felvetették és sokoldalúan megalapozták".[9] A tatár tudós és népművelő, Husszein Faizhanov óriási szolgálatot tett az Oroszországban élő török nyelvű muzulmán népek (mindenekelőtt a tatárok) új oktatási programjának megalapozásában azáltal, hogy még a 19. század 60-as

éveiben kidolgozta a tatár iskolai képzés refomtervezetét.[10] Vámbéry lelkesedéssel írja le a tatár alkotók sikereit a nemzeti iskolareform, az irodalmi nyelv alapjainak kidolgozása, a színjátszás és könyvkiadás, és különösen a nemzeti sajtó fejlesztése terén. Megjegyzi, hogy „nagyon meglepődtem azon, hogy a tatár napilapok milyen kapcsolatokat alakítottak ki a tőlük messze élő egyhitű és egy törzsökből származó testvéreikkel, akiktől közvetlenül kapnak sajtótudósításokat".[11] Valóban, a tatár sajtó a 20. század elején nemcsak orosz napilapok és folyóiratok anyagait vették át, hanem idővel teljesen általános dologgá vált a század eleji tatár újságírásban az arab és török napilapok közléseinek, valamint az India és Anglia muzulmán sajtójából átvett anyagoknak a közlése.

Az oroszországi török nyelvű muzulmánok (mindenekelőtt a tatárok) társadalmi és politikai életének óriási jelentőségű eseményeként írja le Vámbéry a Muszlim Szövetség (*Ittifák al-muszlimín*) nevű párt 1906 augusztusában tartott III. kongresszusát. A párt tevékenységét alapvetően a dzsadidizmus mozgalmának keretein belül vizsgálja.[12] Ezt a tatárok körében kibontakozó új társadalmi mozgalmat fenomenálisnak nevezi, és azt állítja, hogy a „a világi hatalom nem avatkozott be a megújhodás folyamatába azzal a szándékkal, hogy feltartóztassa azt, mint ahogyan ez Törökországban és Perzsiában történt".[13] Ez utóbbi megállapítása bizonyos mértékben leegyszerűsíti a dzsadidizmus megszületésének folyamatát.

Ugyanis a modern történettudomány nemcsak azon tények összességét mutatja be, melyek azt bizonyítják, hogy a tatár népet, kultúráját és vallását kegyetlenül üldözték, hanem azt is, hogy mindez egy összehangolt orosz állami politika része volt.[14] Ennek ellenére Vámbéry egészében véve többé-kevésbé objektív képet festett a 19. század végig 20. század eleji „tatár reneszánsz"

alapvető irányzatairól. Az elmondottak feljogosítanak bennünket arra, hogy az európai kutatók közül Vámbéryt tekintsük az első európai kutatónak, aki a dzsadidizmusról, erről a nemzeti lét minden területének megújítását és a gazdasági, kulturális és politikai elmaradottság leküzdését célul tűző széles körű és ellentmondásos társadalmi mozgalomról hírt adott.

A vizsgált korszak tatár sajtójában Vámbéry cikkei és megnyilatkozásai közül nemcsak azok újraközlését találjuk meg, amelyek közvetlenül a Volga-vidéki tatárokat érintik, hanem olyanokat is, amelyek a 20. század eleji nemzetközi viszonyok számos problémájával foglalkoznak, főleg Törökország, Irán, Egyiptom és más keleti ország politikai eseményeivel kapcsolatban.

A tatár értelmiségiek jól voltak informálva Vámbéry politikai szimpátiáiról és antipátiáiról. Az orosz időszaki sajtó oldalain – ahol a leginkább használatos jelzők a „sarlatán" és a „ruszofób" (= oroszellenes) voltak – rendszeresen kritikával illették angolbarát álláspontját és gyakorta hangoztatott kijelentéseit, amelyekben ellenezte a közép-ázsiai orosz terjeszkedést. Például még 1889-ben a cári cenzor, a turkológus V. D. Szmirnov, N. I. Il'minszkij és K. P. Pobedonoszcev misszionáriusoktól beszerzett feljelentéseivel elérte, hogy betiltsák az Akmollai Területi Hírek (*Akmolinskie oblastnye vedomosti*) c. újság kazak nyelven kiadott mellékletét, mindössze azért, mert abban közölték Vámbéry cikkeit az Orosz Birodalom török népeinek történelméről és néprajzáról.[15] Emellett V. D. Szmirnov Vámbéryt „sarlatán"-nak és valami oknál fogva „német tudós"-nak nevezi. A *Vakyt* (Idő) című napilapban említik, hogy 1905-ig az összes tatár könyv keresztülment a cenzor Szmirnov kezén, és ha valamilyen kéziraton felfedezte Vámbéry nevét, akkor azt piros ceruzával áthúzva a lapszélre írta, hogy „a sarlatán Vámbéry".[16]

A tatár időszaki sajtóban megjelent nagy mennyiségű anyag az „Iszlám Világa" (*Mir islama*) című hivatalos folyóirat ezzel kapcsolatos megjegyzéseit is kiváltotta 1913-ban, Vámbéry halála után.[17] Ennek ellenére a tatárok nem felejtették el Vámbéry nevét, és a halála után egészen 1917 októberéig a neve nem került le a tatár napilapok és folyóiratok oldalairól. Például 1915-ben az „Oroszországi Muzulmánok Vallási Gyülekezeté"-nek (*Duhovnoe Sobranie magometan Rossii*) orgánuma, a „Tudósítások" (*Mäg"lumat*) öt részben publikálta folytatásban a Timur Lenkről szóló munkáját.[18]

Vámbéry oroszellenes álláspontjának gyökereit a tatárok abban látták, hogy I. Miklós cár csapatai verték le az 1848–49-es magyar szabadságharcot. Vámbéry *Küzdelmeim* című önéletrajzi munkájában így ír: „Nagyon élénk levelezés alakult ki az egész Keleten szétszórtan élő barátaimmal és ismerőseimmel és kételkedem, hogy Európában lenne még valakinek rajtam kívül ennyi tartós kapcsolata."[20] A magyar tudós szavait továbbfűzve kétségtelenül állíthatjuk, hogy a 19. század végén és a 20. század elején a tatárok körében Vámbéry volt a legnépszerűbb európai orientalista. Az októberi forradalomig népszerűségben és ismertségben az oroszországi Kelet-kutatók közül csak olyan jelentős tudósok versenyezhettek vele, mint W. Barthold, V. V. Radlov és N. F. Katanov.

Végül feltehetjük a kérdést: Mivel magyarázható Vámbéry szoros együttműködése a tatár értelmiségiekkel? Csak Vámbéry azon törekvésével, hogy első kézből kapjon friss információkat? Ezt a szempontot sem vethetjük el egészen, de hajlunk annak feltételezésére, hogy ez esetben mindkét fél érdekei és törekvései nagyban egybeestek. Ismeretes, hogy Vámbéry a magyar népnek az osztrákok elleni nemzeti felszabadító mozgalma idején nőtt fel és formálódott felnőtté. Ezenkívül nemegyszer szenvedett hátrányt származása és testi fogyatékossága miatt is. Tisztán tudományos

érdeklődésén túlmenően ezért tekinthetett rokonszenvvel azon népekre, amelyek küzdelmet folytattak a nemzeti, társadalmi és szellemi megújhodásuk érdekében. Másrészt Vámbérynek, mint egy abban az időben híres tudósnak és utazónak az élénk érdeklődése imponált a 19. század végi és 20. század eleji haladó szellemű tatár értelmiségieknek.

Figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy bár az európai iszlámkutatás a jelzett időben nagymértékben hozzájárult a muzulmán kultúra és vallás történetének tanulmányozásához, ugyanakkor maga is sok új „mítoszt" hozott létre az iszlámmal kapcsolatban, amelyek sokszor csak tudományos jelleget kölcsönöztek a régebbi téves elképzeléseknek, előítéleteknek és sztereotípiáknak. A korszak Kelet-kutatóinak túlnyomó többsége így nem tudta leküzdeni az iszlámmal szembeni hagyományos elfogultságát, és a muzulmán népekkel, többek között a tatárokkal szemben ellenséges, vagy legalábbis lekezelő magatartással viseltetett. Az iszlámkutatás a 19–20. század fordulóján szorosan kapcsolódott a birodalmi, gyarmatosító ideológiához.[21] Ilyen körülmények között a tatár társadalom haladó szellemű körei természetesen nagyon meleg fogadtatásban részesítették Vámbéry lankadatlan érdeklődését a muzulmán népek, többek között a volgai tatárok iránt. A magyar tudósnak az a törekvése, hogy többé-kevésbé objektíven vizsgálja meg a tatár művelődés helyzetét, még inkább erősítette a tatár közvélemény iránta táplált szimpátiáját. Erről tanúskodik a Vámbéry halála után 1913-ban a tatár sajtóban megjelent nekrológok és egyéb anyagok garmadája.

Befejezésül még annyit szeretnék leszögezni, hogy a híres magyar tudós nevéről és munkásságáról nem feledkeztek meg Tatarisztánban mind a mai napig. Ennek bizonyítéka lehet az, hogy Vámbérynak két, a tatárokról szóló munkáját újra megjelentették 1996-ban Kazányban, a *Tatarstan* című folyóirat hasábjain.[22]

Jegyzetek:

[1] G. Battal, „Vamberi", *Joldyz* 1913/5 szeptember.

[2] *Ćaghataische Sprachstudien.* Leipzig 1867; *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik.* Innsbruck 1870; *Etymologisches Wörterbuch des turko-tatarischen Wortschatzes.* Leipzig 1878; *Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes.* Leipzig 1879; *Das Turkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen.* Leipzig 1885; *Die Scheibaniade. Ein Heldengedicht von Prinz Mehemmed Salih.* 1885. - Vámbéry számos munkáját még életében lefordították oroszra, ezekből párat felsorolunk a teljesség igénye nélkül: G. Vamberi, *Putešestvie po Srednej Azii.* Opisanie poezdki iz Tegerana čerez Turkmenskuju step' po vostočnomu beregu Kaspijskogo morja v Hivu, Buharu i Samarkand soveršennoj v 1863 g. Armeniem Vamberi, členom Vengerskoj akademii. Per. s angl. Sanktpeterburg 1865. second ed.: 1867; uő, *Očerki Srednej Azii* (Dopolnenija k „Putešestviju po Srednej Azii"). 1868; uő, *Istorija Bohary ili Transoksanii s drevnejših vremen do nastojaščego.* Po vostonym obnarodovannym i neobnarodovannym rukopisnym istoričeskim istočnikam, pervyj raz obrabotannym Germanom Vamberi, ordinarnym professorom vostočnyh jazykov i literatury v korolevskom universitete v Pešte. Perevod A. I. Pavlovskogo. I-II. Sanktpeterburg 1873; uő, *Očerki žizni i nravov Vostoka.* Perevod s nemeckogo. Sanktpeterburg: V. Kovalevskij 1877; uő, *Očerki i kartiny vostočnyh nravov.* Sanktpeterburg: Tipografija tovariščestva „Obščestvennaja pol'za" 1877; uő, *Moja žizn'.* Moskva 1914.

[3] Vö. *Obščestvenno-političeskaja mysl' v Povol□'e v XIX-načale XX vv.* Kazan': Izd-vo Kazanskogo universiteta 1977, 140-2.

[4] G. Vamberi, „Kul'turnoe dviženie sredi russkih tatar". In: I. Gol'dciger, *Lekcii ob islame.* Perevod s nemeckogo A. N. Žernovoj. Sanktpeterburg: Brokgauz-Efron 1912, 276–302 (Goldziher munkájának függelékeként).

[5] G. Vamberi, „'Uba vä kal'ga' süzläre hakynda", *Šura* 1911, No. 3, 85–6.

[6] Nacional'nyj arhiv Respubliki Tatarstan, fond 1370, opis' 1, delo 18, ff.. 1–17; Otdel rukopisej i redkih knig Naučnoj biblioteki Kazansogo gosudarstvennogo universiteta, N 1939, T. 2.

[7] G. Vamberi, „Kul'turnoe dviženie", 276.

[8] Ja. G. Abdullin, „Džadidizm, ego social'naja priroda i evoljucija". In: *Iz istorii tatarskoj obščestvennoj mysli.* Kazan' IJall im. G. Ibragimova KFAN SSSR, 1979, 107.

[9] Uott.

[10] Vö. M. A. *Usmanov, Zavetnaja mečta Husaina Faizhanova. Povest' o žizni i dejatel'nosti.* Kazan': Tatarskoe knižnoe izdatel'stvo 1980; Idem, „Aftografy Mardžani na poljah podlinnika proekta Husaina Faizhanova o škol'noj reforme". In: *Mardžani: učenyj, myslitel', prosvetitel'.* Kazan': Tatarskoe knižnoe izdatel'stvo 1990, 119-29.

[11] G. Vamberi, „Kul'turnoe dviženie", 296.

[12] G. Vamberi, „Kul'turnoe dviženie", 290-4.

[13] G. Vamberi, „Kul'turnoe dviženie", 295.

[14] Vö. például V. M. Gorohov, *Reakcionnaja škol'naja politika carizma v otnošenii tatar Povolž'ja.* Kazan': Tatgosizdat 1941; A. P. Grigor'ev, „Hristianizacija nerusskih narodnostej, kak odin iz metodov nacional'noj kolonial'noj politiki carizma v Tatarii (s poloviny XVI-do fevralja 1917 g.)". In: *Materialy po istorii Tatarii vtoroj poloviny XIX v.* Vyp. 1. Kazan': Tatgosizdat 1948. 261–85; R. I. Nafigov, *Formirovanie i razvitie peredovoj tatarskoj obščestvenno-političeskoj mysli (Očerki istorii 1895–1917 gg.).* Kazan': Izd-vo Kazanskogo Universiteta 1964; A. Karimullin, *Tatarskaja kniga poreformennoj Rossii.* Tatarskoe knižnoe izdatel'stvo 1983. 235–83.

[15] Ä. Kärimullin, *Kitap dön'jasyna säjahät. (Tatar basma süzene? sähifäläreннän).* Kazan': Tatar kitap nešrijaty 1979, 126-8.

[16] "Mötäväffa Vamberi hakynda". In: *Vakyt* 1913/10. szeptember.

[17] „Musul'manskaja pressa o Vamberi". In: *Mir islama* 2, vyp. 10 (Sanktpeterburg 1913), 700-8.

[18] „Vamberi süzläre buenča Aksak Timerne? halky häm tabigate". In: *Mäglumat* 1908/11, 218–9; 1908/13, 269–72; 1908/21, 450, 480–2; 1908/22, 497–500.

[19] „Mögallim Vamberi häzrätlärneñ 'Kazan mähbire'nä jazgan mäktübe". In: *Kazan mähbire* 1906. július 14.

[20] G. Vamberi, *Moja žizn'*. Moskva 1914, 253 (= Vámbéry Á., *Küzdelmeim*. Budapest 1905).

[21] A. V. ›uravskij, *Hristianstvo i islam: sociokul'turnye problemy dialoga*. Moskva 1990. 42.

[22] G. Vamberi, „Kazan tatarlary" (fejezet a *Das Türkenvolk* c. könyvből, Leipzig 1885). In: *Tatarstan* 1996, No. 9, 53–9 (németből tatárra fordította E. Nigmatullin); G. Vamberi, „Probuždenie tatar". In: *Tatarstan* 1996, No. 11, 22–3 (angolból oroszra fordította A. Arslanova).

Sárközy Miklós

EGY VÁMBÉRY TANÍTVÁNY – KÉGL SÁNDOR ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA (1862–1920)

„Tisztelt barátom, uram

Ide mellékelve küldök egy dolgozatot, melyet kegyednek illetőleg az akadémiának mélyen ajánlok. Én azért, amint czime mutatja, a modern perzsa irodalomról és szerzője egy néhai tanítványom Dr. Kégl Sándor az ismert jómódú család növendéke, ki négy évig nálam a keleti nyelveket hallgatta és a kit tanulmányai bevégezte után Perzsiába küldöttem. Dr. Kégl több ideig időzött a perzsa fővárosban és theoretikus ismereteit gazdagon bővítette gyakorlati tapasztalatokkal. Hazajövet jelen munkájához fogott és azt olyan szépen kidolgozta, hogy mondhatom egészen érdemes a publicatiora. Nem hiszem, hogy az európai tudományos világban volna valaki, ki ilyen munkát létre hozhatott volna mint Kégl, még Dr. Ethé, az egyedüli specialista sem, mert ő oly forrásokból dolgozott, melyeket senki nem ismert előtte. Szóval Dr. Kégl munkája, minden akadémiának becsületére válhatnék és én a kiadását melegen ajánlom.

Tisztelő híve

Vámbéry Ármin

Ui: Ha az első osztály jónak találja, Kégl személyesen felolvasna részleteket munkájából, és ez talán legjobb módja volna az ügy elintézésének."[1]

Vámbéry Ármin meleg szavakkal ajánlja akadémiai felolvasásra fiatal tanítványa egyik első dolgozatát, melyet az huszonnyolc évesen mutatott be a Magyar Tudományos Akadémia első osztályán. A tanítványt Kégl Sándornak hívták.

Mindenki előtt jól ismert Vámbéry Ármin munkássága, tudományos tekintélye és műveinek java része. De vajon ismerjük-e a Vámbéry utáni nemzedéket, tanítványait, és tudjuk-e, hogy ők mit tettek hozzá a magyar Kelet-kutatás eredményeihez?

Ez a dolgozat Kégl Sándornak, Vámbéry egyik tanítványának, a magyar iranisztika egyik első alakjának életét, munkásságát kívánja bemutatni.

Kégl Sándor a magyar orientalisztika, közelebbről iranisztika jól ismert alakja volt a 19. század végén, 20. század elején. Közel három évtizedes pályafutása során számos területet érintett. Mégis iranisztikai munkássága az, ami leginkább figyelmet érdemel az utókor szempontjából.

De ki is volt Kégl Sándor? Honnan származott ez a ma már alig ismert, egykor jeles magyar Kelet-kutató?

A CSALÁDI HÁTTÉR

Kégl Sándor 1862. december 1-jén született az akkori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Szunyog községben. Családja tehetős, középbirtokos família volt, birtokaik Pusztaszentkirály, Áporka és Kiskunlacháza környékén terültek el. Édesapja id. Kégl Sándor, édesanyja Jeszenszky Terézia volt.[2] A katolikus, német eredetű, nemesi származású, feltehetőleg Sopron környékéről eredő, de a 19.

század derekára már rég elmagyarosodott Kégl família 1848 táján vásárolt birtokokat az itt a középkor óta ismert Wattay családtól. A család birtokmozgásai nagyjából nyomon követhetőek a 19. század végétől, egészen 1925-ig, a Kégl család itteni ágának kihalásáig.[3]

A 19. század végén, 20. század elején – amennyire rekonstruálni lehet a helyiek által elmondottakból és a 20. században, már Trianon után született statisztikákból – a Kégl család birtokainak központja az Áporka községtől Kiskunlacháza felé eső Pusztaszentkirály majorságon volt.[4] De emellett birtokosok voltak Monoron és a Csepel-szigeten lévő Halászteleken is. A családi birtoktestek nagyságát csak nagyjából tudjuk megállapítani. Mivel azok adásvétele elég nagy volt, így akár néhány éven belül is jelentős változásokat tapasztalhatunk.

Áporkánál Kégl Jánosnak, Kégl Sándor öccsének 1925-ben 410 holdja volt, amelybe 372 hold szántóföld, 1 hold kert, 2 hold szőlő, 1 hold rét, 10 hold legelő, 7 hold erdő 3 hold nádas és 14 hold földadó alá nem eső terület tartozott. Ehhez tehenészet, csikótelep és sertéstelep is járult.[5]

A Kégl család Monor környékén is jelentős birtokosnak számított a 20. század elején. Monor, Nyáregyháza és Vasad határában Kégl Sándor, Kégl János és Kégl Teréz 1910-ben összesen 670 kataszteri hold birtokkal rendelkezett, mely 400 hold szántóföldből, 170 hold kaszálóból, 50 hold legelőből, 10 hold erdőből, 20 hold szőlőből, 10 hold nádasból, valamint 10 holdnyi kertből és beltelekből állt. A monori Kégl-birtokon intenzív állattartás, tehenészet, csikó- és sertéstelep és lóistálló is működött. Naponta 300–400 liter tejet fejtek, melyet Pesten értékesítettek. A birtokhoz erdészet is tartozott, valamint a Borovszky-féle összeírás szerint gőzcséplő és aratógép is működött. A munkaerő főként napszámosokból, cselédekből állt.[6]

Az I. világháború után viszont szemlátomást megcsappannak a család Monor környéki birtokai, hiszen az

1925-ös összeírás Monoron már csak 28 hold birtokot említ Kégl János neve alatt.[7]

Mai fogalmaink szerint tehát egy jómódú középbirtokos famíliáról van szó. Áporka mellett, Pusztaszentkirályon állt a Kégl-kúria, mely Kégl János, Kégl Sándor öccse és örököse 1925-ben bekövetkezett halála után az államra szállt és a helyi intéző központja lett. A pusztaszentkirályi birtokon ugyancsak volt tehenészet és csikótelep a helyi, áporkai idős generáció elmondása szerint. Bár információik alapvetően az 1925 utáni korra vonatkoznak, amikor már a Kégl-birtok az államra szállt, és Magyar Királyi Méncsikótelep néven működött tovább, mégis talán a korábbi időszakra is relevánsnak fogadható el ez az állítás. Az 1935-ös országos összeírás már állami birtokként említi az egykori áporka-pusztaszentkirályi birtokot 394 hold nagyságban, mely csaknem megfelel a tíz évvel korábbi 400 holdnyi Kégl-vagyonnak.[8] Történeti kuriózum, hogy 1925 után a pusztaszentkirályi méncsikótelepen tartották Horthy elhíresült fehér lovát is...

Később, a II. világháborúban, az intézői központtá átvedlett Kégl-kúria szovjet hadikórházként funkcionált, ezt követően azonban – hasonlóan több más, korabeli vidéki kastély sorsához – a kúria teljesen elpusztult, döntően a helyi lakosság hordta szét. Az ugyancsak itt, a birtokon álló gazdasági épületek és cselédlakások utolsó része mindössze néhány évvel ezelőtt semmisült meg, egy nagyobb volumenű átalakítás, gombászati gazdasági vállalkozás következtében.[9]

KÉGL SÁNDOR – VÁMBÉRY ÉS GOLDZIHER NYOMÁBAN

Kégl Sándor egyike volt Vámbéry Ármin tanítványainak. Mester és tanítvány azonban teljesen más társadal-

mi körből érkezett. Vámbéry elszegényedett zsidó család sarja, míg Kégl mindvégig jómódú földbirtokos volt.

Kégl Sándor egyetemi pályafutása előtt magántanulóként érettségizett, diákévei alatt Rückert művei mellett alapvetően a Vámbérynek akkor megjelent munkái, dolgozatai inspirálták, hogy orientalisztikai tanulmányokra adja fejét. A budapesti egyetemen filozófiát, nyelvészetet és orientalisztikát hallgatott. Orientalisztikai tanulmányai során arabból Goldziher Ignác és Hatala Péter, oszmán- törökből és perzsából pedig Vámbéry Ármin voltak mesterei. Emellett – ahogy arra későbbi írásai következtetni engednek – szanszkrit és hindi nyelvi stúdiumokat folytatott. Mindezeken túl Kégl feltűnően sok európai nyelven is jól megtanult; nem csupán a kor szokásos tudományos sine qua nonjának tekintett francia, német és angol nyelveken tudott jól, olvasási szinten megértetette magát olaszul, oroszul, spanyolul, portugálul, románul is;[10] hollandul, dánul, svédül, szerbül, később pedig, az I. világháború idején a birtokán dolgozó csuvas és mordvin nemzetiségű orosz cári katonáktól valamennyire csuvasul és mordvinul is megtanult.[11] Hogy ez mennyire tükrözte a valóságot, arra egyrészt a töredékesen fönnmaradt levelezésében található nagyszámú orosz levelek utalnak, másrészt az egynéhány tanulmányában szereplő dán szakirodalmi utalások, citátumok.[12]

Kégl az 1880-as évek második felében európai tudományos körutat tesz, ennek során rövid ideig Bécsben, Párizsban, Oxfordban és Cambridge-ben is megfordul. Életének eme része meglehetősen homályban maradt a későbbi kutatás számára, sem ő maga, sem pedig egyéb források nem utalnak rá.

1889-ben fejezte be bölcsészdoktori értekezését, melyet Kamāl ad-Dīn Damirī, egy a 14. században élt egyiptomi szerző Hayāt al-haywān „Az állatok élete" cí-

mű munkájából írt. Ekkor tehát úgy tűnt, hogy két mestere, Goldziher és Vámbéry közül, Goldziher pályáját és az arabisztikát választja, ám az 1880-as évek végén egy váratlan lehetőség mégis inkább az iranisztika irányába fordította érdeklődést.

Kégl ekkor érkezett, szakmai pályafutásának talán legfontosabb pontjához, mivel még ugyanebben az esztendőben, Vámbéry biztatására, pénzügyi ösztöndíjjal megtámogatva Perzsiába indult, ahol valamivel több mint fél évet töltött. Közvetlen, színes és élvezetes stílusban megírt visszaemlékezése a Vasárnapi Ujság hasábjain máig lebilincseli az olvasót derűs soraival. Itt szintén előbukkan a hódolat Kégl mesterének, Vámbéry Árminnak, akit kétszer is megemlít perzsiai útinaplójában:

Első alkalommal Perzsia felé menet, Isztambulban időzve találkozik mentorával:

„Utamat Konstantinápolynak vettem, mert a budapest–zimonyi vasút megnyitása óta ez a legrövidebb és egyszersmind a legérdekesebb út. Konstantinápolyban, hol az akkor ott tartózkodó akadémiai bizottsággal – közülük tanárommal Vámbéryvel, a híres magyar orientalistával, Fraknóival, Ábel Jenővel és a kurucz világ történetírójával, Thaly Kálmánnal találkoztam, nyolc napot töltöttem."[13]

Második alkalommal egy kaukázusi orosz katonatiszttel való diskurálásában bukkan föl Vámbéry személye Tbiliszi és Baku között: *„A (tiszt) beszéde közben megkérdezte tőlem, hogy hova megyek? Mikor megtudta, hogy nyelvtanulmányok céljából Perzsiába szándékozom utazni. »Így hát – szólt – ön Vámbéry tanítványa?« »Az vagyok« feleltem."*[14] Az orosz tiszt ezután azonban gyorsan másra terelte szót.

Kégl Isztambulba vonaton érkezik Budapestről, innen útját hajón folytatja, több megálló után Batumiban, már orosz területen száll partra. A transzkaukázusi vonattal Tbiliszin át jut el Bakuba, majd pedig egy meglehetősen

kényelmetlen orosz gőzös fedélzetén másodszori nekifutásra végül is megérkezik Bandar-e Anzaliba, Perzsiába. Innen Gilān hegyein átvágva ér Qazvinba, ahonnan már nyugalmasan fut be a 19. század végének Teheránjába. A perzsa fővárosról aztán a Vasárnapi Ujság hasábjain igen színes, őszinte és minden idealizálástól mentes képet fest, kezdve az utcák lehangoló higiénai állapotától, az utakon kószáló kóbor kutyák dögöket vonszoló falkáin és a sah pompás kertjein át egészen az akkor még csak két személyből álló teheráni magyar kontingensig...[15]

Kégl mintegy fél esztendőt tölt Teheránban, visszaemlékezése alapján nem valószínűsíthető, hogy Teheránon kívül sikerült-e máshova eljutnia ottléte során (leszámítva az odautat). Kégl talán alkatilag sem volt kapható olyan megerőltető és vakmerő vállalkozásokra, mint amelyeket Vámbéry könnyű szívvel tett meg idestova harminc évvel előtte. Azonban nem vesztegette hiábavalóan idejét a perzsa fővárosban. Teheránban egyedülálló ismeretekre tett szert a perzsa kéziratok és litográfiák terén. Valószínűleg itt kezdte el megalapozni későbbi tekintélyes könyvtárát, melyhez az anyagi alapot az elnyert pénzügyi ösztöndíj és saját földbirtokosi magánvagyonából félretett pénze szolgáltatta.

Kégl tudományos pályája meredeken ívelt felfelé a 19. század utolsó évtizedében. Az 1890-es évek elejétől kezdve rendszeresen jelentkezett mind tudományos dolgozatokkal, mind pedig – mai szóval – ismeretterjesztő, népszerűsítő írásokkal különböző fórumokon. Mennyiségi és minőségi szempontból az 1890-es évek szolgáltatják a legtekintélyesebb anyagot Kégl tudományos munkásságában.

Nem rendelkezünk adatokkal Kégl politikai nézeteiről, irányultságáról. A róla szóló gyér számú korabeli források alapján egy visszahúzódó, csak a tudománynak élő személyiség képe rajzolódik ki előttünk. Nezām ol-

molkról szóló dolgozata, a „Politikai irányelvek keleten nyolczszáz évvel ezelőtt" mégis sejtetni engednek bizonyos szabadelvű vagy szociáldemokrata szimpátiát, érdeklődést Kégl esetében. Ugyanezt a nézetet sugallja egy másik megjegyzése, melyet Iránba való utaztában tett, amikor a fönt említett orosz tiszttel diskurált[16]. Kégl sem ekkor, sem máskor nem nyilvánított véleményt politikai ügyekben, nem vállalt tisztséget sem szűkebb pátriájában, sem pedig Budapesten. Jóformán csak a tudománynak élt. A családi birtokot e korban is már jórészt öccse, Kégl János igazgatta ténylegesen.

Első és a korabeli magyar orientalisztikában is újdonságnak számító perzsa irodalmi írásai mellett egyetemi karrierje is szépen alakul. Kégl Sándort 1893-ban kinevezik a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán a perzsa nyelv és irodalom magántanárává.

Kéglnek a 19. század utolsó évtizedében mutatott intenzív tudományos tevékenysége csakhamar megérleli akadémiai tagságának lehetőségét is. Ez azonban, amennyire az utólagos akadémiai dokumentumokból elénk tűnik, rögös útnak bizonyult számára, hiszen nem kevesebb mint hat alkalommal pályázott a Magyar Tudományos Akadémia tagságára, és csak utoljára, hetedik nekifutásra, 1905-ben sikerült elérnie hőn áhított célját.

KÉGL SÁNDOR ÉS AZ AKADÉMIAI TAGSÁG

Kégl és Vámbéry kapcsolatának második dokumentált fázisa az akadémiai tagságért folytatott küzdelem volt. Vámbéry minden alkalommal latba veti tekintélyét, hogy régi tanítványa előmenetelét támogassa.

Első alkalommal 1900-ban ajánlja egyik mestere Kéglt a Magyar Tudományos Akadémia tagjának.[17] A mestert Vámbéry Árminnak hívták. Vámbéry ajánlásában részletesen fölsorolja Kégl addigi publikációit 1890-től kezdő-

dően, mind népszerűsítő, mind pedig szakcikkeire kitérve. Kégl első tagajánlása ekkor még nem járt sikerrel, azonban ez Vámbéryt egyáltalán nem keserítette el, és mind 1901-ben[18] mind pedig 1902-ben[19] újfent tagnak ajánlja egykori tanítványát és ekkor már a perzsa nyelv és irodalom terén egyetemi utódát. Vámbéry 1902-ben eléri azt is, hogy Kégl felolvasási engedélyt kapjon az MTA I. osztályán akadémiai tagsága megalapozásához. Ez alkalomból Kégl Senâ'iról írott irodalomtörténeti dolgozatát mutatja be. Mindezek ellenére Kégl ekkor sem nyer fölvételt az MTA levelező tagjai körébe. A kudarc megismétlődik 1903-ban[20],1904-ben[21] és 1905-ben is, hozzátéve, hogy az utóbbi két évben (1904-ben és 1905-ben[22]) Vámbéry mellett már Goldziher Ignác, Kunos Ignác és gr. Kuun Géza is fölsorakozik Kégl ajánlóinak sorába. Végre-valahára aztán 1906-ban siker koronázza a hazai orientalisztika nagyjainak fáradozásait, a március 23-án tartott nagygyűlésen Vámbéry és Kunos ajánlására az akadémiai I. osztály levelező tagjává választják Dr. Kégl Sándort.[23]

Voltaképpen érdemes elgondolkodni ezen a kissé furcsának tűnő eseménysoron, vajon mi vagy ki okozta Kégl akadémiai tagságának lassúságát? Amikor azonban föllapozzuk a tagajánlások egykorú jegyzőkönyveit, mindjárt látszik, hogy a korban korántsem szokatlan jelenségről van szó, egyáltalán nem volt ritka, hogy valaki többszöri nekifutásra se jusson be az akadémiai tagok sorába. Kégl esetében mégis szemet szúró ez a meglehetősen hosszadalmas procedúra, főleg ha ajánlóinak tekintélyes sorát, a korabeli magyar orientalisztika elitjét szemügyre vesszük. Mindenesetre sem a korabeli dokumentumokban, sem pedig Kégl vagy kollégái magánlevelezésében nem lelni nyomát semmilyen megjegyzésnek, mely az akadémiai tagság elnyerésével, vagy annak elhúzódásával, Kégl tudományos tevékenységének kritikájával állna kapcsolatban.

Kégl akadémikusként 1906 után lehetőségeihez képest igyekszik megoldani a rábízott föladatokat. Több alkalommal is előadást tart az Akadémián, amelyeket idővel az Akadémia I. osztályú közleményeiben jelentetett meg.[24] Ezekben a negyvenes éveiben járó Kégl Sándor iranisztikai és indológiai érdeklődésének összekapcsolódása figyelhető meg, amint azt az indiai perzsa költészetről szóló dolgozatai példázzák.

Emellett épp akadémiai tagsága elnyerése esztendejében, 1906-ban nevezik a perzsa nyelv és irodalom címzetes nyilvános rendkívüli tanárává a pesti egyetemen.

Kégl másfajta megbízatásokat is kap az Akadémiától, mellyel egyben a keleti kéziratok terén szerzett tapasztalatát, jártasságát és széles körű nyelvismeretét is elismerik.

Első és legnagyobb ilyen jellegű munkája, hogy 1906-ban hozzálát az MTA Keleti Könyvtár kéziratainak katalogizálásához.[25] Ez a Kégl által írt katalógus máig használatban van, és jómagam is több alkalommal vettem igénybe egyéb munkáimhoz. A katalógus készítésével kapcsolatban Kégl töredékes levelezése őrzött meg apró adalékot: rövid, anonim levélben érdeklődik tagtársa, enyhén sürgetve Kéglt, hogy vajon mikor lát már neki a katalógus elkészítésének. Ez a katalógus mind a mai napig alapja az MTA Keleti Gyűjtemény keleti kéziratainak, és egészen a 20. század hetvenes éveinek elejéig kellett várni egy ezt meghaladó, szélesebb körű szintézis megszületésére.

Másik fontos feladatként 1910-ben Kégl átvizsgálja a Teleki család Marosvásárhelyen őrzött keleti, főként oszmán-török kéziratait, és azokról jelentést ír az Akadémiai Értesítőben.[26]

Kéglt 1914-ben beválasztják az Akadémia ún. Balkáni Bizottságába[27], 1919-ben pedig az Akadémiai Értesítő a magyar orientalisztika szűkebb kiválóságainak sorában említi Kégl Sándort, az iráni filológia szakértőjét,

többek között Goldziher Ignác, Schmidt József, Kunos Ignác társaságában.[28]

Kégl Sándor mindemellett különös „kettős életével" is figyelmet érdemel, hiszen akadémiai, egyetemi pályafutása mellett mindvégig megtartotta vidéki földbirtokosi státusát. Nem vásárolt Pesten lakást, hanem terjedelmes könyvtárát vidéki családi kúriájában rendezte be, Pusztaszentkirályon, ahol öccsével, a szolgabíró Kégl Jánossal, és pártában maradt nővérével, Terézzel osztotta meg mindennapjait. Különösen nővére, a szintén nagyon művelt, tíz nyelven beszélő és olvasó Teréz állt bensőséges lelki kapcsolatban Kégl Sándorral, és Gaál László szerint Kégl Sándor az ő ösztönzésére írja angol irodalmi tárgyú cikkeit.[29]

Innen bonyolította le levelezését is; ez a Pesttől mintegy harminc-negyven kilométerre eső térség láthatóan kényelmes megélhetési lehetőséget biztosított számára. Kégl sohasem nősült meg, sem neki, sem testvéreinek nem születtek gyermekei.

Kégl, ez a jovális, kövérkés vidéki földesúr-philos élete utolsó éveiben is igyekszik gyarapítani könyvtárát és a hazai Kelet-kutatás vérkeringésében maradni. Hagyatékában fönnmaradtak Umraosingh Ser Gilnek, a manapság újra fölfedezett Amrita Sher-Gil magyar-indiai festőművésznő édesapjának 1920-ban Kéglnek írt levelei, melyben az amatőr szinten jógával és klasszikus perzsa költészettel foglalkozó, amúgy szikh Sher-Gil, Omar Khayyāmról, Hāfezről és más, főleg indiai perzsa költőkről cserél eszmét vele. Sajnos Kégl válaszai nem maradtak fönt, csak Sher-Gil reflexióiból tudjuk, hogy milyen pontokon tartotta Kégl véleményét fontosnak. Sher-Gil leveleiben folytonosan személyes találkozóra ösztökélte Kéglt. Nem tudjuk, hogy ez létrejött-e vagy sem.

Ekkor már csak hónapok voltak hátra Kégl Sándor életéből. Nem készült a halálra, végrendeletet sem íratott. Nem tudjuk, hogy Kégl szenvedett-e valamilyen beteg-

ségben, a hagyatékában fönnmaradt időskori fotó alapján sem állíthatunk semmi biztosat erről, ez a fotó egy némiképp elhízott, kissé vizenyős arcú, gyér szakállú idős embert ábrázol[30] fiatalok társaságában, ami azonban nem enged meg további spekulációkat.

Halála körülményei is meglehetősen furcsák és egyben nagyon tragikusak voltak. Kégl Sándor épp öccse, az akkor nagybeteg János ágyánál virrasztott 1920. december 28-a éjjelén, amikor váratlan szívszélhűdés érte, és elhunyt. Hozzá lelkileg mélyen kötődő nővére, Teréz pedig – látva szeretett öccse, Sándor halálát - órák múlva öngyilkosságot követett el.

Kégl Sándor 1920. december 28-án, 58 évesen hunyt el Pusztaszentkirályon, családi birtokán. Temetése az év utolsó napján történt Peregen, a római katolikus temetőben.[31]

Az Akadémia a temetés gyorsasága miatt nem tudta képviseltetni magát, csak utólag fejezte ki részvétét. Egyben az MTA főtitkára fölkérte Goldziher Ignácot, Kégl régi tanárát emlékbeszéd megtartására, ez azonban ismeretlen okokból nem történt meg.[32] Csupán 1924-ben írt nekrológot Gaál László, Kégl volt tanítványa, mesteréről.[33]

KÉGL NYELVTANÓRÁI A BUDAPESTI EGYETEMEN

Kégl Sándor oktatói tevékenysége révén szintén Vámbéry nyomdokain járt, hiszen először csak mint magántanár,[34] Vámbéry perzsa órái mellett tartott néhány szemináriumot. Ám 1904-től 1920-ig, haláláig ő volt a klasszikus perzsa nyelv és irodalom egyetlen tanára, hivatalos titulusa szerint „czímzetes nyilvános rendkívüli tanár" a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán.[35]

Érdemes szemügyre venni a tanári kart is, kik voltak Kégl kollégái közel negyedszázados tanári pályája során? Kégl Sándor diákéveiben és oktatói pályafutása haj-

nalán Vámbéry Ármin, Goldziher Ignác és Hatala Péter voltak a keleti filológia kiemelkedő egyéniségei, akikkel a fiatal Kégl egy tanszéken tanult, majd oktatott. Kégl szanszkritot feltehetően Mayr Aurélnál hallgatott az 1880-as évek második felében.

A századfordulót követően aztán csak Goldziher marad a nagy öregek közül, Hatala visszavonul Marosvásárhelyre, és 1904 után Vámbéry is föladja a perzsa stúdiumok oktatását, e téren Kégl lesz a „sánta dervis" utóda. Ugyanebben a periódusban, 1910 után tűnnek föl új tanárok, akik inkább egy-egy szakterület specialistáinak tarthatók, szemben Kégl még talán univerzálisnak tekinthető érdeklődésével. Schmidt József, a szanszkrit és az óiráni filológia tanáraként, míg Németh Gyula a turkológia tanáraként kezdi meg hosszú oktatói pályafutását.

Kégl kezdetben, az 1890-es évek derekán, egy-egy órát tartott, ezek főleg irodalmi szövegolvasások, (Hʔfez-, Ferdous-szemelvények) voltak. A perzsaórák zömét ekkor még maga Vámbéry tartotta, beleértve a klasszikus perzsa nyelvtanórákat is. Kégl csak az 1890-es évek végétől veszi át Vámbérytól a perzsaórákat. Ettől kezdve általában két klasszikus perzsa szövegolvasást és egy perzsaórát tartott minden félévben. Érdekességként meg kell említeni, hogy Schmidt József előtt Kégl szanszkrit irodalmi szövegolvasásokat is tartott, 1902 és 1904 között Rámájana-, míg a rákövetkező két szemeszterben (1904–1905) Mahábhárata-szemináriumai voltak. Sőt 1904 és 1906 között összehasonlító indo-perzsa irodalmi kollégiumokat szervezett „Párhuzam a perzsa és a szanszkrit époszi költészet között" címmel. 1906 után, Schmidt József érkeztével aztán már nem Kéglre hárul az indológiai stúdiumok tartása.

Ami a Kégl által oktatott klasszikus perzsa szerzőket illeti, főként a legnagyobb alkotók műveiből válogatott. Ferdousi Šāhnāméja, Hāfez költeményei, Saᶜdi Bustanja,

ᶜAttar Pandnameja időről időre visszatérő szövegek voltak, amelyeket esetenként akár két, de Saᶜdi Bustānja esetében 1902 és 1904 között négy féléven keresztül oktatott. Kégl tanári pályafutásának során a legtöbbet ezeket a szerzőket olvastatta szemináriumain.

Emellett azonban időről időre más auktorokat is becsempészett a tanrendbe. Indológiai óráiról már esett szó, de mindezeken túl érdekesség és irodalmi csemege, hogy több alkalommal is elővette Hossein Vaᶜez Kašefi, a 15. századi timurida Herat irodalmi nagyságának műveit. 1900–1901-ben Hossein Vaᶜez leghíresebb művét, az Anvar-e Soheilit oktatja, ez a munka valójában a Kalile va Demne átdolgozása. Míg jó tizenkét év múlva Hossein Vaᶜez másik nagy opusát, a legjelentősebb perzsa etikai traktátusok közé sorolt Akhlaq-e Mohsenit olvastatja elő óráin. Úgy látszik ez utóbbi szöveg különösen közel állt Kégl szívéhez, hiszen az 1913-1914-es tanévtől egészen 1917-1918ig folyamatosan tart órákat belőle. Emellett utolsó éveiben többször tart szövegolvasást Nezami Ganjavi Eskandarnaméjából és ᶜOmar Khayyam verseiből is.

Klasszikus perzsa irodalomtörténeti előadásai viszont csak az 1913–14-es tanévben vannak, sem előtte, sem utána nem kísérletezik ilyen jellegű kurzusokkal, ha eltekintünk a korábban említett indo-perzsa kollégiumoktól.

Kégl 1894-től 1920-ig tanított a budapesti egyetemen, ezalatt nem járt külföldön, Vámbéry visszavonulása után pedig egyedül maradt a perzsa stúdiumokkal. Szünetelni is csupán 1919–1920-ban szüneteltek órái, melynek okát nem tudjuk, de valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha azt a közben kialakult rendkívüli történelmi eseményekben, a kommün és a román megszállás zűrzavarában, a Kégl-birtokok körüli hercehurcában és az egyetem gyors elszegényedésében látjuk. Élete utolsó évében megint vállal órákat, utolsó kurzusait 1920 őszén tartotta, egy perzsaórát és egy Saᶜdi Bustān szövegolvasást.

Sajnos nem ismeretesek Kégl tanítványai, és különösen fájó, hogy halála után hosszú ideig nem szerepel perzsaóra a keleti filológia tantárgyai között. Egyetlen tanítványát említhetjük csupán meg, a róla oly bensőséges nekrológot író Gaál Lászlót, aki azonban inkább az óiráni filológia terén tett közzé később dolgozatokat. A klasszikus perzsa nyelv és irodalom terén viszont nem maradt meghatározó utódja Kéglnek.[36]

KÉGL TANULMÁNYAI

Kégl írásait három csoportra lehet osztani. A magyar nyelven írt szakmunkákra, az idegen nyelven, főleg németül írt publikációira és a magyarul megjelent népszerűsítő dolgozatokra.

MAGYAR ÉS IDEGEN NYELVEN ÍROTT SZAKMUNKÁK

Magyar nyelvű, szűkebb szakmai közönségnek írt műveit a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya kiadványaiban adta közre az 1890-es években. Ezek a tanulmányok Kégl irodalmi érdeklődését tükrözik, hiszen java részük a klasszikus és a 19. századi perzsa irodalom tárgykörébe tartozik. Emellett Kégl kisebb jelentőségű indológiai és turkológiai tárgyú munkái is ide sorolhatóak.

Kégl Sándor tudományos tevékenysége leginkább a klasszikus perzsa irodalomról írott műveiben domborodik ki. Kégl alapvetően irodalmi érdeklődésű volt tehát, ebbéli pályáján belül három alkorszakot különíthetünk el.

Fiatalabb éveiben, közvetlenül perzsiai útja után főként a 19. század, a maga korában „kortársnak" tekintett irodalma foglalkoztatja. Ez merőben új színfoltnak bizonyult nemcsak a honi, hanem a nemzetközi tudományos életben is. Kégl persze nem véletlenül nyúlt e témakörhöz, hiszen Teheránból hazatérve számos kéziratot, litográfiát

hozott magával, többek között az addig teljesen ismeretlen „modern" (azaz 19. századi) perzsa irodalom alkotóitól is volt számos kötete. *„Mert ő oly forrásokból dolgozott, melyeket senki nem ismert előtte"* – írta Vámbéry 1890-ben, egyértelműen célozva ezekre az addig teljesen ismeretlen anyagokra, melyeket Kégl a 19. század utolsó évtizedében írt tanulmányaiban fölhasznált.

Mindjárt első dolgozatával, e dolgozat bevezetőjében a Vámbéry által akadémiai felolvasásra ajánlott „Tanulmányok az újabb kori perzsa irodalom történetéből" című munkájával a maga korában újszerű és addig ismeretlen szerzőket emelt be az irodalmi köztudatba.[37] A késő klasszikus és a modern perzsa irodalom témakörének határán mozgó monumentális, könyvnek is beillő tanulmány földolgozza az egész 19. század perzsa irodalmát.

Ennek a cikknek két alapvető pozitívuma van: az egyik, hogy Kégl rendkívül részletesen megismerteti olvasóját a 19. századi perzsa irodalom fő vonulataival, mind a próza, mind a születőben lévő dráma, mind az epika, mind pedig a hatalmas hagyományokkal rendelkező líra terén; a másik érdeme pedig az, hogy rendkívül sok magyar fordítással illusztrálja e munkáját, főként kevéssé ismert költőktől.

Kégl talán legfontosabb, legjobb munkájáról van itt szó. Jól látszik fölkészültsége, mind az elsődleges, mind pedig a másodlagos források terén rendkívüli tájékozottságról tesz tanúbizonyságot.

E tanulmánya elején bőségesen tárgyalja a perzsa nyelv nehézségeit, a nyelvújítási törekvéseket, a régi klasszikus perzsa irodalom hatását és az epigon költészetet. Ugyancsak itt tér ki a modern perzsa dráma gyökereire. Kégl az első, aki beszámol magyarul a perzsa nyelvű dráma első kísérleteiről (Akhundof - Ākhundzāde), és magyar nyelven közöl hosszú szemelvényeket Fath Ali

Ākhundzāde eredetileg azeri török nyelven írott, Molière komédiáinak mintájára készült, később modern perzsára fordított drámakísérleteiből.

A következő fejezetben a 19. századi terminológiával „lantos költészetnek" nevezett műfajról, tulajdonképpen a 19. századi líra legnagyobb szerzőiről szól, mint például Qā'āniról, az utolsó nagy udvari költőről, a kései kaszida mesteréről.

Kégl tőle is, mint a többi szerzőtől, bőségesen idéz, és szép, ízes magyarsággal prózafordításokat mellékel dolgozatában. *„Mondják, légy türelemmel, eljön a te kedvesed. Aznap távozott el a nyugalmam, mikor elment a kedvesem. Nincs maradása szívemnek, a hol nincs jelen imádottam. Az okos önakaratából sohasem akarja saját vesztét. Halálom előtt elvesztettem önuralmamat. Míg él a kedvesem, nem hagyok föl a kereséssel."*[38]

Terjedelmes dolgozatában megemlékezik a ma már kevéssé ismert költőkről is, mint például Šeib?niról vagy a Ves?l költőcsalád tagjairól, avagy Š?yeqről, a középkori városi bohémek eme kései leszármazottjáról.

Kégl a líra egyéb szerzői (Soruš, Khojaste stb.) után külön foglalkozik a szatírával is, és annak 19. századi legnagyobb alakjával, Yaghmāval, ezzel az autodidakta és arabellenes irodalmi nézeteiről elhíresült költővel, a korai Qājār költészet meghatározó alakjával. A vallásos költészet terén Kégl leginkább az államférfiként és költőként is jelentős pályát befutott Rezā Qoli Hedāyatról és irodalmi munkásságáról szól.[39]

Az agglegény Kégl érdeklődésének különös aspektusára utal, hogy dolgozata végén teret szentel a perzsa női költőknek, számos fordítással illusztrálva a ma már alig ismert Zobeide Khānom vagy éppen Fath Ali Šāh rajongva szeretett kedvese, Tāus Khānom[40], „a perzsa Pompadour" irodalmi „alkotásait", melyek persze sok esetben – Kégl által is hangsúlyozottan – erősen a konvencionalitás szintjén mo-

zogtak, üres frázisokat, a klasszikus perzsa költészet sok évszázados toposait ismételgették meglehetően unalmas és semmitmondó modorban. Kégl nem mulasztott el rámutatni e női szerzők nagy részénél is fennálló problémára, a perzsa irodalom utolsó évszázadainak rákfenéjére, a magukat újra és újra termelő epigonok hadának és az időnkénti eredetiségre pályázó újítók kettősségének polémiájára.

Kégl további érdeme, hogy e dolgozatában nem idealizálja tárgyát, hanem szigorú ítéletet mond témája fölött, vagy éppen a korai perzsa drámairodalom gyerekbetegségeit figurázza ki szarkasztikus humorával. Mindamellett tanulmányainak bőséges forrásidézetei kiváló klasszikus perzsa tudásról tesznek tanúbizonyságot. Így már csak ezért is érdemes olvasni ezeket a fordításokat.

Kégl eme alaptanulmányából később aztán több cikk jelent meg németül a ZDMG-ben és a WZKM-ben a századfordulón.[41]

A perzsa irodalmon belül Kégl második fontos témaköre a perzsa népköltészet volt. *A perzsa népdal*[42] című írása saját iráni gyűjtéseiből ad ízelítőt, melyekben azok sajátosságait, a klasszikus irodalomhoz való kapcsolatukat igyekszik tisztázni. *„Teheráni tartózkodásom alatt 1889–90-ben feljegyzett népdalgyűjtemény szolgál a jelen értekezés alapjául. Egy néhány belőlük Zsukovszkij 1888-ban megjelent munkájában is megvan, de nagyobb részük most lát először napvilágot. Úgy alakjuk, mint tartalmukra nézve, igen nagy az egyes népdalok közt a különféleség. Némelyik egészen népies, úgyszólván pórias, a másik csaknem szépirodalmi színvonalú."*

Kégl ebben a tanulmányában rendkívül alapos ismertetést nyújt mind a perzsa népköltészet formavilágára, mind pedig témáira nézve. Felismeri, hogy a népdalok nagy része teljesen nélkülözi az ᶜaruz-t, a klasszikus perzsa prozódia időmértékes szabályait, helyette a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozására épül. Élén-

ken foglalkoztatják a nagy szerzők, Sa^{c}di, Hāfez, Rumi műveinek népi parafrázisai is. *„Dzsámit vagy Szaadit minden tevehajcsár dúdolgatja és jóformán megérti"* - írta Kégl Goldzihernek 1893. március 20-án.[43] Kéglnek ez a fajta folklorisztikus érdeklődése már megvolt a modern perzsa irodalomról szóló dolgozataiban is, amikor is a városi bohémek költészetét vette górcső alá.

Kégl *A perzsa népdal* című írásában 1899-ben alaposan elemzi a népköltészet szerepét a klasszikus irodalom árnyékában, részletesen bemutatja nyelvi sajátosságaikat és tematikai érdekességeiket. E dolgozatának legfőbb érdeme egyrészt a klasszikus perzsa irodalom népi parafrázisainak kimutatásában rejlik, másrészt pedig szinte kortárs, néhány évvel korábban született alkotások magyar fordításait is tartalmazza ez az akár antológiának is beillő terjedelmes dolgozat, hisz Kégl ismét csak rengeteg fordítással, szemelvénnyel illusztrálja munkáját. Fordításai precíz prózai munkák, melyekhez minden alkalommal mellékeli az eredeti transzkribált verziót. Írása értékét külön növeli Kégl saját gyűjtőmunkája is, melyet Zsukovszkij anyaga mellett Teheránban végzett.

Kégl tudományos írásainak harmadik csoportját a klasszikus perzsa irodalomhoz kapcsolódó munkái jelentik. Ezek a művek leginkább Kéglnek a századforduló utáni munkásságát ölelik föl. Még ezen belül is el lehet különíteni egy korai és egy kései periódust.

A korai periódusba tartoznak Kéglnek a perzsiai szúfi irodalom tárgykörébe tartozó írásai. Elsőként említhetjük Ansāriról szóló, rövid dolgozatát, mely a 11. századi Herāt legnagyobb költőjéről szól. Ansāri a korai szúfizmus kiemelkedő alakja volt a perzsa irodalomban, és Kégl rövid írása megelőlegezi a későbbi, a nagy szúfi költőkről, Senā'iról vagy Rumiról írott dolgozatait.[44]

Kégl 1904-ben megjelent terjedelmes tanulmánya a korai perzsa szúfi misztika másik kiemelkedő mesterének,

Senā'inak költészetéről szólt.[45] Kégl bőségesen citál a Hadiqat ol-haqiqat-ból (az igazság kertje), Senā'i egyik fő művéből, csaknem az egész szöveget magyarra ülteti.

Kégl akadémiai székfoglalóját 1906-ban Jalāl od-Din Rumi négysoros verseiről tartotta. A perzsa szúfi misztika talán legnagyobb alkotójának műveiben, alapos tudománytörténeti bevezető után, rámutatott a korábbi szúfi misztikusok, Senā'i és ᶜAttār és más költők közvetlen hatására, s ezt a lehető legszorosabban, Rumi divʔnjainak és a korábbi szúfik divānjai közös verseinek összehasonlításával igyekezett alátámasztani.[46] Ezzel kapcsolatban érdemes fölhívni a figyelmet Kégl egyetlen angol nyelvű, a JRAS 1900. évi számában megjelent rövid terjedelmű publikációjára, mely Rumi és Attār kapcsolatáról szól.[47]

Klasszikus perzsa irodalmi tanulmányainak második alkorszaka az indiai perzsa irodalomhoz kapcsolódik Ebben nyilvánvalóan közrejátszhatott Kégl indológiai érdeklődése és a szanszkrit, hindi és urdu nyelvekben való meglehetős jártassága is. Az indiai klasszikus perzsa irodalomtörténeti dolgozatainak legjelentősebbike Amir Khosrou Dehlaviról, az indiai perzsa irodalom legnagyobbjáról szóló tanulmánya 1911-ben jelent meg.[48] Kégl emellett kisebb dolgozatokat tett közzé az első indiai perzsa glosszáriumról (Mohammad Hibelrudi munkájáról) és más témákról is.

Klasszikus perzsa munkásságának zárásaként meg kell említeni, hogy Kégl írta az *Egyetemes Irodalomtörténet*-ben a *Perzsia* címszavat is[49].

Mindemellett megemlítendő Kéglnek az indológia és a turkológia területét érintő munkássága is. Ezek a tanulmányok, cikkek azonban jórészt népszerűsítő jellegű, rövidebb lélegzetvételű írások, melyek színvonalukban nem érik el iranisztikai tárgyú dolgozatait. Mégis jól mutatják Kégl színes tudományos érdeklődését, mely gazdag könyvtári anyagra és még a népszerűsítő jellegű dolgozataiban is elsőrangú forrásismeretre támaszkodott.

Amúgy pedig a korban egyáltalán nem volt szokatlan, hogy valaki egymástól látszólag messzire álló témákkal foglalkozzon és mindezekből publikáljon.

Az indológián belül leginkább a huszadik század első évtizedeiben írt néhány dolgozatot. Érdeklődése elsősorban a hindire, urdura (ill. hindusztánira) korlátozódott, de a későbbiekben kiváló nyelvtehetsége révén a szanszkrittal is foglalkozott.

A hindusztáni drámáról szóló dolgozatában leginkább a hindusztáni dráma gyökerei izgatták. Erről írt tanulmányában igyekszik összevetni a szanszkrit dráma, a muszlim hagyományok és a modern angol dráma hatását. Mindebből arra a következtetésre jut, hogy a modern hindusztáni dráma sokkal inkább angol hatás alatt fejlődik, semmint a korábbi szanszkrit vagy muszlim tradíciókat tükrözi.

Kégl hindusztáni tanulmányaiban áttekintést nyújt az indiai klasszikus és modern nyelvek kialakulásáról, és rövid irodalomtörténeti bevezetést is nyújt.

Ugyancsak Kégl indológiai tanulmányaihoz kapcsolódik a Mirza Ahmad hindusztáni mozgalmáról szóló rövid dolgozata, ebben a 19. századi India egyik muszlim vallási mozgalmát mutatja be röviden.

Szanszkrithoz kapcsolódó tevékenysége alapvetően vallástörténeti irányultságú. Kégl esetében már viszonylag korán, az 1890-es évek elején született ismertetéseiben is érezhető a buddhizmus és az indiai muszlim misztikusok iránti fokozott érdeklődése. Ez folytatódott a szanszkrit irodalomhoz kapcsolódó munkáiban is. Legfontosabb indológiai tárgyú írása a Bhagavad-gítáról szóló, 1911-ben született cikke, mely a kor szintjén maradva egyben bevezetéssel szolgál a szanszkrit irodalom történetébe és eszmeiségébe.[50]

Külön csoportot képviselnek Kéglnek az oszmán-török irodalomról szóló kisebb tanulmányai is, igaz, volume-

nükben jóval csekélyebb mennyiséget jelentenek az előbbi indológiai cikksorozatnál. Ez a néhány rövid írás Kégl életének utolsó évtizedére datálható, és némiképp kapcsolódik iranisztikai stúdiumaihoz is. Kégl az első a magyar orientalisztikában, aki az oszmán-perzsa irodalmi kapcsolatokkal foglalkozik – mégha csak érintőlegesen is.

Első írása, a Goldziher hatvanadik születésnapjára született *„Szelim szultán mint perzsa költő"* című dolgozata. Emellett egy 1914-ben megjelent írása sorolható az oszmanisztikai tárgyú írásai közé, ez az Ahmed pasáról és a régi török irodalomról szóló dolgozat, ahol az oszmán-török irodalom kezdeteit és a klasszikus perzsa irodalomhoz, elsősorban Rumihoz és H?fezhez fűződő viszonyát elemzi viszonylag rövid terjedelemben.

Kégl egyik kései, rövidebb terjedelmű turkológiai tárgyú írása az iráni török (azeri) költészet egyik tankölteménytípusát mutatja be a Keleti Szemle hasábjain.[51]

Kégl tudományos munkásságának fenti fölosztása egyben kronológiai rendszerezés is, amennyiben legkorábbi korszakában, közvetlenül perzsiai útját követően a kortárs perzsa irodalommal foglalkozott. Ugyancsak perzsiai tartózkodása szolgált alapul a perzsa népdalról szóló nagyszabású dolgozatához, mely 1899-ben született. Élete utolsó két évtizedében főként klasszikus perzsa irodalmi témákról írt hosszabb-rövidebb dolgozatokat, előbb a perzsiai szúfizmus jeleseiről, Sen?'iról, Rumiról, majd pedig utolsó éveiben az indiai perzsa irodalom témakörében folytatott Magyarországon úttörő jellegű kutatásokat.

Összefoglalva Kégl Sándornak a klasszikus és a 19. századi perzsa irodalom terén kifejtett tevékenységét, megállapítható, hogy Kégl rendkívül sok, a maga korában ismeretlen forrást használt, és ezekből bőségesen idézett, fordított kisebb-nagyobb irodalomtörténeti dolgozataiban. Ám az is elmondható, hogy ami e cikkek erénye, az talán a hátránya is. Néha úgy tűnik, hogy

szerzőjük megelégedett a források ismertetésével, azok bőséges idézésével, és kevésbé törekedett nagyobb szintézisek elérésére. Ez alól talán csak legelső és véleményünk szerint legjobb tanulmánya, a 19. század perzsa költészetéről szóló dolgozat és részben a perzsa népdalról szóló írása, valamint Sen?'iról szóló cikke jelent kivételt, ahol némileg sikerült meghaladnia a pusztán a szöveg ismertetésére szorítkozó, deskriptív szemléletét.

Kégl láthatóan élvezettel merült el egy-egy újabb nyelvben, vagy a már ismert nyelv új forrásaiban, és ez meggátolta őt abban, hogy igazán elmélyüljön és nemzetközileg is maradandót alkosson. Inkább adatokat közlő és magas szinten népszerűsítő figurája volt ő korának, amikor pedig már a magyar orientalisztikában is bőven akadt példa kiváló filológiai teljesítményekre. Megelégedett hatalmas vagyonából gyűjtött óriási könyvtárával, és voltaképpen szinte minden írása egy-egy újonnan szerzett kézirat elolvasását követő hosszabb-rövidebb ismertetés. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Kégl talán kissé elaprózta magát, idővel nem érzett késztetést addigi olvasmányai összegzésére, átfogó tanulmányok megírására.

Pozitívumként kell azonban értékelni Kégl mindenkor kiváló és széles körű nyelvismeretét, mely hozzásegítette, hogy a legkülönfélébb kéziratokat, kiadványokat is fölhasználhassa és ezzel a magyarországi iranisztika egyik első jelentős személyiségévé váljon.

NÉPSZERŰSÍTŐ ÍRÁSOK

Kégl népszerűsítő dolgozatainak első és korai csoportját iráni útirajzai adják. Miután visszatért Perzsiából, számos érdekes, élvezetes stílusban megírt, hosszabb-rövidebb cikket tett közzé budapesti heti- és havilapokban.

Ezek a szélesebb nagyközönségnek írt népszerűsítő munkák is két csoportra oszthatóak, egyrészt személyes

úti élményeit osztotta meg olvasóival, másrészt röviden jellemzett néhány a kor művelt, magyar középosztályának érdeklődésére számot tartó perzsiai jelenséget. Ide olyan, a korabeli olvasók kíváncsiságát méltán fölkeltő témák sorolhatók, mint a közoktatás kérdése, az irodalom és a nők kapcsolata a sah birodalmában, a perzsa uralkodó háreme, vagy éppen Nāserod-Din sah útinaplójának Budapestről szóló részlete.

Ezt a már önmagában sem egyhangú és meghökkentően sokrétű tevékenységet tovább színezték Kéglnek egyéb orientalisztikai, indológiai ismertetései a buddhizmusról, egy újabb dzsátaka gyűjteményről, vagy éppen a kortárs angol irodalomról szóló rövid „kis színesei". Ez utóbbi esetében Gaál László Kégl Sándor nővére, Teréz ösztönző hatását feltételezi.[52]

Mindezek a Kégl oeuvre-jéhez nem szorosan kapcsolódó írások jól tükrözik egyrészt szerzőjük széles műveltségét, a maga korában korántsem ritkaságszámba menő polihisztori hajlamait; másrészt sejtetni engedik könyvtára rendkívüli gazdagságát.

Írásait rendszeresen közli a már fent említett Vasárnapi Ujság, a Magyar Salon[53], az Egyetértés és a Budapesti Szemle[54]. Emellett Kégl Sándor írta a Pallas nagy lexikonában a közép- és távol-keleti nyelvek és irodalmak körébe tartozó címszavakat is.

KÉGL LEVELEZÉSE, TUDOMÁNYOS KAPCSOLATAI

Kégl Sándor levelezése csak töredékesen maradt ránk, ennek részben az lehet az oka, hogy a családi kúria később elpusztult, vagy esetleg öccse nem őrizte meg Kégl Sándor halála után a hozzáírt leveleket. Mindenesetre Kégl tudományos levelezését csak kortársai fönnmaradt hagyatékából ismerjük – meglehetősen gyér számban.

Magában a Kégl-hagyatékban 19 levél vagy levéltöredék, irat található az én alábbi csoportosításom szerint: elsőként az áporka-pusztaszentkirályi birtok gazdasági ügyeivel foglalkozó iratokat kell említeni, ezek többnyire fivéréhez, Kégl Jánoshoz íródtak vagy egyszerre a három testvérhez. Eme levelek szinte kizárólag birtokügyek, különböző peranyagok, a környékbeli birtokosok levelei, melyek nem kapcsolódnak Kégl orientalista pályafutásához, de egyéb, Kégl Sándorra vonatkozó adatokat sem tartalmaznak.

Ugyancsak szerepel a hagyatékban Kégl néhány dolgozatának vázlata, ezek viszonylag korábbi anyagok, és az 1890-es évek elején megjelent népszerűsítő írásaihoz kapcsolódnak, a nők, az oktatás helyzetéről szóló dolgozatainak fogalmazványai, valamint egy későbbi, már a századforduló utáni szövegtöredék, mely egy indológiai témájú dolgozat vázlata lehetett.

A hagyaték megőrzött kilenc orosz nyelvű levelet is. E levelek többségükben az I. világháború alatt íródtak, valószínűleg a Kégl-birtokon dolgozó, korábban említett mordvin és csuvas nemzetiségű orosz cári hadifoglyok a szerzői, akik anyagi segélyért folyamodnak a Kégl családhoz, Sándorhoz vagy Jánoshoz.

Ugyancsak található még a kommün idejéből két levél, bennük egy helyi vörös parancsnok igényel lovas kocsit Kéglétől, hogy Kiskunlacházára utazhasson. Az utolsó levelek a román megszállás idejéből valók, 1919 augusztusából, ezek a helyi román parancsnoknak Kégl Sándorhoz írott védlevelei, melyekben megtiltja, hogy a Kégl birtokra lépjenek a román királyi hadsereg katonái.

Emellett néhány családi fotót, akadémiai fölolvasásra invitáló meghívókat, jelentéktelen egyetemi leveleket, egy-egy diák segélyezéséről vagy a kar pénzügyi helyzetéről szóló kérvényeket, körleveleket találhatunk ebben az igencsak szerény anyagban.[55]

Kortársai, egyetemi kollégái közül Goldziher Ignác levelezése őrizte meg a legnagyobb anyagot Kéglről. Összesen mintegy 19 Kégl Sándorhoz kapcsolódó levél maradt fönn Goldziher levelezésében. Ezekben az 1891 és1914 között íródott levelekben – a várakozásokkal ellentétben – többnyire Kégl az, aki Goldziher filológiai kérdéseire válaszol és nem fordítva. Goldziher ugyanis minden, a perzsa filológiával kapcsolatos kérdésével Kéglt kereste meg. A témák igen változatosak, az arab és perzsa irodalomtól,[56] Kégl irodalmi dolgozatainak publikálásán,[57] a gon?h (bűn) szó etimológiáján keresztül[58], a qar?r arab szó perzsa jelentésárnyalataiig[59] és perzsa transzliterációs kérdésekig[60] cserél eszmét egymással Goldziher és Kégl.

Emellett az egyik levélben utalás van arra is, hogy Kégl 1905 táján Goldzihert helyettesíti arabból az egyetemen.[61] Látható, hogy Goldziher elismert szaktekintélyként fordul Kéglhez mint a klasszikus perzsa filológia képzett szakemberéhez, aki azonban mindig nagyon szerény és udvarias modorban „mélyen tisztelt tanár úrnak" szólítja, még több mint negyvenévesen is.[62] Kégl mindvégig nagyon precíz, filológiailag megalapozott válaszokat ír Goldzihernek, arab betűs duktusa biztos tudásról és jó klasszikus arab nyelvismeretről, valamint az arab irodalomban való alapos jártasságáról tanúskodik.[63] Goldziher és Kégl viszonya mindvégig a kölcsönös megbecsülésen, szakmai és emberi tiszteleten alapult, mely levelezésükön túl Goldzihernek Kéglt méltató akadémiai ajánlásából is jól látszik. Kégl csak utolsó,1914-ből fönnmaradt levelében tegeződik Goldziherrel, „Kedves Barátomnak" nevezve őt.

Kunos Ignácnak a Néprajzi Múzeumban fönnmaradt levelei között ugyancsak találhatunk egy Kégl Sándor által írt levelet, a téma itt is hasonló, filológiai színezetű, mint a korábban Goldzihernél látottak. Kunos Kégltől a

parfüm hindusztáni elnevezései után érdeklődött, Kégl pedig ismét jól adatolt, jegyzetekkel ellátott kimerítő válasszal szolgált turkológus kollégája számára.[64]

Ezenkívül fontos kiemelni néhány rövidebb levelet, melyet Kégl Gyulai Pálhoz írt még az 1890-es évek elején a Vasárnapi Ujságban megjelent dolgozatai publikálása ügyében.[65]

Hogy Kégl a maga korában széles nyelvismeretéről volt híres, arra egy igen érdekes levele is utal, melyet egy eleddig ismeretlen akadémiai tagtársának írt 1916-ban. Levele válasz levelezőpartnerének, aki az „abrakadabra" szó perzsa etimológiájára gyanakodva, kérte ki Kégl véleményét. Kégl széles filológiai apparátussal megtűzdelt levelében nem valószínűsíti a szó iráni eredetét, annak inkább sémi eredetet tulajdonít.[66]

Külön részt képviselnek a korábban már említett Umraosingh Sher-Gil Kéglhez írt angol nyelvű, részben gépelt, részben kézzel írt levelei 1920 nyaráról és őszéről. Ezek egyben az utolsó fönnmaradt dokumentumok Kégllel kapcsolatban.[67] Ebből a kapcsolatból összesen tíz, Umraosingh Sher-Gil által Kéglnek címzett levél maradt fönn 1920. július 11. és december 6. között. Umraosingh Sher-Gil akkoriban szintén Budapest agglomerációjában, Dunaharasztiban lakott immár több mint hét éve felesége családjának birtokán. Nem tudni Sher-Gil, miként fedezte föl magának Kéglt, valószínűleg olvashatta cikkeit, miután megtanult magyarul valamelyest, mindenesetre attól kezdve, hogy 1920-ban tudomást szerzett róla, hogy úgyszólván a „szomszédban" lakik egy perzsául, hindiül, urduul és szanszkritul is tudó orientalista, hatalmas lelkesedéssel kezdte Kéglt ostromolni mielőbbi személyes találkozó és eszmecsere reményében. Nyilvánvalóan felvillanyozta, hogy a magyarországi állapotok közepette, főleg a trianoni sokk árnyékában, talál valakit, aki szakértően tud hozzászól-

ni az általa talán hobbiként, talán félig-meddig tudományként művelt klasszikus perzsa irodalomhoz.[68] Főleg, hogy az illető még igen közel is lakott őhozzá! Ezzel együtt sem tudjuk és a levelezésből sem derül ki, hogy valaha is sor került-e Kégl és Sher-Gil közt személyes találkozóra.

Levelezésükben főleg klasszikus perzsa irodalmi témákról cseréltek véleményt. H?fez, Sacdi, Rumi verseinek és metrikai kérdéseinek beható elemzése mellett szóba került az indiai perzsa irodalom is, mely területen – ahogy korábban említettük – Kégl is nagy érdeklődést tanúsított.[69]

KÉGL SÁNDOR KÖNYVTÁRA ÉS AZ AKADÉMIA

Nem alkotnánk teljes képet Kéglről, ha nem szólnánk fiatal korától szisztematikusan gyűjtött könyvtáráról, melyet pusztaszentkirályi kúriájában helyezett el. Kégl halála után öccse és örököse, Kégl János 1924-ben az Akadémiára hagyta e hatalmas gyűjteményt.

A Kégl-könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia kapcsolata 1924-re nyúlik vissza. Ekkor Dr. Reviczky Jenő ráckevei királyi közjegyző 1924. szeptember 16-án kelt levelében értesíti az Akadémiát a Kégl-hagyatékról. A jegyző kijelenti, hogy Kégl János a Magyar Tudományos Akadémiára kívánja hagyni bátyja könyvtárát. A tételes, ám elég pontatlan fölsorolás után (hiszen a könyvtár végeredményben közel tizenegyezer kötetet számlált!) a közjegyző hagyatéki tárgyalásra hívta az Akadémiát. Levelének érdekessége, hogy benne az örökhagyó „intentiojáról" szól, azaz utal arra, hogy az amúgy végrendelet nélkül elhunyt Kégl Sándor eleve az Akadémiának szándékozta adni könyvtárát.[70]

Balogh Jenő, az MTA főtitkára, miután megköszönte a közjegyző invitálását, egyúttal utalt az MTA nehéz anyagi helyzetére. Az Akadémia ugyanis nem tudta fedezni a

Kégl-könyvtár hagyatéki tárgyalásának, illetékének költségeit, és emiatt a pénzügyminisztérium segítségét kérte annak elengedéséért[71]. Egyúttal fölkérték Németh Gyula levelező tagot a Kégl-könyvtár tudományos vizsgálatára.

Miután az Akadémiának nem állt rendelkezésre a megfelelő mennyiségű pénzösszeg a Kégl-könyvtár hagyatéki illetékének és magának a hagyatéki eljárásnak a finanszírozására, maga Kégl János jelent meg személyesen 1924. október 6-án Balogh Jenő hivatalában, és a következő bejelentéssel élt:

Boldogult fivére, néhai Kégl Sándor, akadémiai l. tag 1920. évi december hó 28-án végrendelet hátrahagyása nélkül halt el és a nevezettnek könyvtárát, mint törvényes örökös Kégl János örökölte.

Kégl János úr azt határozta el, hogy ezt a könyvtárat a M. T. Akadémiának ajándékozza.[72]

Balogh Jenő még aznap üdvözlő táviratban köszönte meg Kégl János nagylelkű fölajánlását.[73] Kégl János ezzel a fölajánlásával jelentősen leegyszerűsítette és lerövidítette a hagyatéki procedúrát, és főleg a költségek terén szerzett könnyebbséget, így a hagyaték kezelésének folyamata lényegesen gyorsabb lett ezt követően.

Németh Gyula 1925. június 3-án leutazott Pusztaszentkirályra, és miután megtekintette a könyvtárat, alig leplezetlenül fejezte ki csodálatát az ott tapasztalt könyvtári viszonyok okán. Jelentésében kiemeli, *„a könyvtár tudományos értékének jellemzésére általában azt mondhatom, hogy sok tekintetben felette áll mind Vámbéry, mind Goldziher könyvtárának. Jó részben mindenesetre oly munkákat tartalmaz, melyek könyvtárainkban nincsenek meg, s Akadémiánk eddig is kiválóan gazdag keleti gyűjteményét a legszerencsésebben egészíti ki"*. Kiemeli a nagyszámú kéziratot, és a köztük található ritkaságokat is. Németh levelében mintegy 5-7000-re becsüli a könyvtár tételeinek számát, mely már valamelyest meghaladja a ráckevei jegy-

ző korábban említett tételmennyiségét, de még mindig elég pontatlan adat (talán csak a szűkebben vett orientalisztikai könyvtár köteteit becsülte ennyinek Németh, és a könyvtár más részeivel nem foglalkozott).[74]

Balogh Jenő főtitkár az Akadémia Igazgató Tanácsa június 23-i ülése elé vitte az ügyet, s felkérte a könyvtár igazgatóját, Ferenczy Zoltán főkönyvtárnokot, az Akadémia rendes tagját, *„szíveskedjék az átvétel, a csomagolás, az elszállítás és az ideiglenes elhelyezés, valamint a katalógus, illetőleg leltár készítése végett a szükséges intézkedéseket megtenni"*. Miután szűkös költségvetése nem engedte, emiatt az Akadémia más anyagi források után nézett a Kégl-könyvtár Budapestre szállításához. Ládákat kértek kölcsön az Országos Levéltártól, végül dr. Jirka Alajos, az Akadémiai Könyvtár munkatársa leutazott Pusztaszentkirályra, ahol két tanú jelenlétében megtörtént a könyvtár átvétele, és 1925. augusztus 7-én végül is Budapestre szállították a páratlan gyűjteményt.

A sors fura fintora, hogy nem sokkal a könyvtár Budapestre szállítása után elhunyt Kégl János is, őt október 7-én temették el Peregen. Ezzel az áporka-pusztaszentkirályi Kégl családnak magva szakadt, birtokuk az államra szállt. Kégl János temetésére Balogh Jenő főtitkár virágot/babérágat rendelt személyesen, s a könyvtárból Jirka Alajost kérte fel, helyezze el azt a ravatalon az Akadémia nevében.

A könyvtár ezek után földolgozás alá került, és tematikusan lett fölosztva az Akadémiai Könyvtár különböző részei között. Mivel nagyobbrészt orientalisztikai témájú munkákat tartalmazott (kéziratok, monográfiák, folyóiratok), így a könyvtár java része a Keleti Gyűjteménybe került. Kisebb, de így sem jelentéktelen, főleg európai szépirodalmat tartalmazó része pedig az Akadémiai Könyvtárban lelt otthonra.

A Kégl-könyvtár földolgozásáról az Akadémiai Értesítő 1927. évi kötetében olvashatunk. Az Akadémiai Könyvtár

keleti anyagának gyarapítói között Jirka Alajos hosszasan méltatja Kégl Sándor érdemeit, akit Stein Aurél mellett a legjelentősebb könyvtárral rendelkező tudósként emleget.[75]

A Kégl-könyvtár több mint tizenegyezer könyvet, kéziratot és folyóiratot foglal magába. Ez az egyik mind mennyiségileg, mind pedig minőségileg valaha volt legértékesebb magyar könyvadományok egyike. A könyvtár legértékesebb része az iranisztikai elsődleges és másodlagos források körébe tartozik. A ma már ritkaságnak számító könyvek, nyugati szakirodalom mellett ötvenkilenc perzsa kézirat is van közte, főleg a klasszikus perzsa irodalom alkotásai, tehát a Keleti Gyűjtemény perzsa kéziratainak csaknem fele Kégltől származik. A legrégibb perzsa kézirata egy 1319-re datált Kalile va Demne.

A könyvtár jól tükrözi Kégl érdeklődését, hiszen elsősorban a perzsa filológia kötetei kaptak benne helyet. Emellett előkelő helyen állnak benne az ind, az arab és török filológia körébe tartozó munkák is.[76]

KÉGL SÁNDOR UTÓÉLETE

Megvonva Kégl jelentőségének mérlegét, fontos leszögezni, hogy személyében a századforduló egyik legképzettebb filológusát ismerhetjük meg, aki visszahódó alkatából eredően is inkább az irodalmi, filozófiai témák iránt vonzódott. Kégl hatalmas forrásismerettel rendelkezett, köszönhetően óriási könyvtárának. Tanulmányai, tudományos dolgozatai is visszatükrözik ezt az inkább mennyiségi, mint minőségi érdeklődést, amivel újabb és újabb témákba és nyelvekbe kezdett. Legmaradandóbb alkotásai mindazonáltal az általa olyannyira szeretett, művelt klasszikus perzsa irodalomhoz kapcsolódnak. Ami életművéből fájóan hiányzik, a mélyebb analitikus hajlam szülte irodalomtörténészi összegzés, mely keretbe foglalhatta volna szerteágazó érdeklődését. Kégl vég-

eredményben elaprózta magát, nem tudott megmaradni a csak tisztán tudományos témáknál, újra és újra elcsábult a népszerűsítés irányába, a magas színvonalon megírt rövid, sokfajta témát fölölelő ismertetésekhez.

Életműve legmaradandóbb darabjai, máig értékesnek tartható írásai a 19. századi perzsa irodalomról szóló tanulmányai, melyek egyszersmind Kégl nevét is megőrizték a nemzetközi szakirodalomban a 20. században[77]. Mindazonáltal perzsa népdalfordításait, klasszikus perzsa irodalomtörténeti írásait, azok minden népszerűsítő, a mélyebb analízist nélkülöző jellegük ellenére sem haladta meg máig a magyar tudományban senki.

Kégl keserűen állapítja meg az Akadémiai Értesítőben: *„A tudós sorsa az elfeledtetés. Elfeledjük a tudomány tört úton járó munkásait, bármily derék, hasznos munkát végeznek is, egyedül a felfedezők, az úttörők emléke él örökké."*[78] Gaál László ennek kapcsán az alábbit írja Kéglről: *„Aki, mint Kégl Sándor, hasznos adatokat szolgáltatott a tudománynak és ismeretlen területeket tett hozzáférhetőkké a további munkásság számára, annak emléke mindenkor fel lesz jegyezve a tudományos kutatás történetének lapján."*[79]

Kégl manapság már a szűkebb szakmai közönség számára is alig ismert, pedig korában elismert szaktekintély, sokoldalúan képzett filológus volt, aki a magyar iranisztika egyik első alakjaként igazán megérdemelné, hogy több figyelmet szenteljenek munkásságának.

Jegyzetek

[1] Vámbéry ajánlása Kéglről, Budapest 1890. december 2. MTAKK RAL 209. 1890. pót

[2] Kégl Sándor születési anyakönyve az alábbi címen tekinthető meg a Magyar Országos Levéltár mikrofilmtárában: dr. Kálniczky

L.(szerk.): *A Magyar Országos Levéltár Filmtárában őrzött c könyvek katalógusa (Tematikus konspektus) 1. kötet, Beve Aba-Nyíracsád* Budapest 1998. 109.: Bugyi, római kat. jelz 6563, 745 felv. A. 5045-5046, Filia 383 Szúnyog p (Dömsöd) (1840)

[3] Nagy Iván így írja le a Kégly (Kégl) család címerét (Nagy I *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblák* Pest 1859.160–161.):

„Kégly (Kégl) család: Nemesi czímere a paizs kék udvarában z téren álló kettős farkú, koronás vörös oroszlán, első lábaival ara tekebábut tartva. A paizs fölötti sisak koronájából két kiterjeszt sasszárny között, melyek közül a jobb oldali vizszintesen ké arany, a bal oldali vörös ezüst színű, a leírt koronás vörös oros lán áll, arany tekebábut tartva. Foszladék jobbról arany kék, ba ról ezüst-vörös."

[4] Galgóczy Károly (*Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája* III. Budapest 1877. 340.) így ír a Kégl család birtokairól 1877 - ben: „Szent-Király p. (puszta) Laczháza és Áporka közt, a Duná - ra elül véggel 2300 hold, szép sík terület, nagyobb részben feke- te agyagos és fekete homokos, kisebben ritkább homokos szántó. Nagy részben özv. Egressy Samuné és Kégl Sándor birtoka, jól szerelt gazdaságokkal és szép fasoros vetőtáblákkal. Majorjaiban 73 r. kath. s. (sive)13 ref. lakos."

[5] *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*, szerk. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Budapest 1925. 243.

[6] Dr. Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye* I-II., II. 400.

[7] *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*, Budapest 1925. 237.

[8] *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*, Budapest 1935. 226.

[9] Ezúton szeretném megköszönni a Pest megyei Áporka község tiszteletre méltó lakóinak, Csintalan Kálmánnénak, Morvai Károlynénak, Vásárhelyi Károlynénak, Szabó Istvánnak és Mészáros Lajos polgármester úrnak e tanulmány létrejöttéhez nyújtott nélkülözhetetlen segítségét, szóbeli információit és a rendelkezésemre bocsátott dokumentumokat.

[10] Valószínűleg románnyelv-tudása segítségével értette meg magát Kégl az 1919-es román megszállás idején a helyi román katonai parancsnokkal, akinek két levele is fönnmaradt Kégl Sándor levelezésében. l. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK) Kégl Sándor levelezése MS 4825/65,66, Kégl Sándor levelezése mindmáig nincs földolgozva.

[11] Öccse, Kégl János szerint Kégl Sándor a csuvas és mordvin hadifoglyoktól több „népies elbeszélést" is feljegyzett, melyek Gaál szerint könyvtárában megtalálhatóak voltak. Kégl Sándor, öccse szerint, szinte folyékonyan társalgott csuvasul. l. Gaál L. : Kégl Sándor 1862–1920. Budapesti Szemle 564 (1924) április 37–44. 42.

[12] Apor É.: Kégl Sándor és az Akadémia könyvtára, Fekete G. (szerk.) *Örökségünk, élő múltunk, Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában,* Budapest 2001. 270–290., Gaál 1924.

[13] Utazásom Perzsiába. *Vasárnapi ujság* 37 (1890) 35.sz. 565.

[14] Utazásom Perzsiába. *Vasárnapi Ujság* 37 (1890) 36.sz. 584.

[15] Teheráni emlékek. *Vasárnapi Ujság 38* (1891) 36.sz. 16-19.

[16] Vö. 14.j.

[17] *Akadémiai Értesítő* 1900. Tagajánlások 5–6.

[18] *Akadémiai Értesítő* 1901. 209.

[19] *Akadémiai Értesítő* 1902. 250.

[20] *Akadémiai Értesítő* 1903. Tagajánlások 6–7.

[21] Akadémiai Értesítő 1904. Tagajánlások 8–10. Ez alkalommal Goldziher rendkívül részletes ajánlást ír: „Ajánlásom jogossága mellett elsősorban önálló munkássága tanúskodik, melyet Kégl évek óta a perzsa irodalomtörténet terén részint kutató, részint feldolgozó műveiben folytat. Tanulmányok az újabb kori perzsa irodalom történetéből(1892), A perzsa népdal (1899), Szenáji és a perzsa vallásos költészet (1904) című dolgozatai, melyek Akadémiánk I. osztálya kiadványainak során jelentek meg, kétségtelen bizonyítékai azon elmélyedő alaposságnak és tágas forrásismeretnek, mellyel Kégl a perzsa népnek régibb és újabb költészetében nyilvánuló szellemét tanulmányozza. Különösen a

Szenáji-ról szóló tanulmánya fölötte becses adalékul szolgál a szúfiság mystikus erkölcstana kezdeteinek ismeretéhez, a nagy szúfi-költőket megelőző korszakra nézve. E magyar tanulmányokat a külföldi folyóiratokban megjelent értekezései egészítik ki. [...] Az angol Journal Asiatic Society 1900-iki kötetében egy igen érdekes irodalomtörténeti részlettel lepi meg szaktársait: a persista kollégáitól hiába keresett verseknek kimutatásával, melyekben a híres mystikus költő, Dselál ed-Din Rúmi magát egyenesen Szenáji tanítványának vallja. E részlet kifürkészése magában véve is mutatja, hogy mennyire járatos a forrásirodalom legrejtettebb zugaiban."

[22] *Akadémiai Értesítő* 1905. Tagajánlások 5., ill 249.

[23] *Akadémiai Értesítő* 1906. 205. „Jelentés az akadémiai választásokról, A jelen nagygyűlésen megválasztottak: ... Az I. osztályba... levelező tagnak az A I. alosztályba: Kégl Sándor, orientalista."

[24] *Akadémiai Értesítő* 1907. 19–22. Dselál ed-Din Rumi négysoros versei 19–22. (kivonat Kégl Sándor lt. 1906. decz. 3. székfoglalójából); 273–279. Jules Oppert kt. emlékezete (felolvasta Kégl Sándor lt. 1907. február 25.), *Akadémiai Értesítő* 1908. 434–440. Kégl Sándor: Bhagavadgitâ (kivonat Kégl Sándor l.t. 1908. márcz. 23-iki előadásából), *Akadémiai Értesítő* 1909. 361–372. Hindusztáni tanulmányok 552–562. Khoszrev, India legnagyobb perzsa költője (kivonat Kégl Sándor l. t. 1910. október 14-i előadásából)

[25] *Akadémiai Értesítő* 1907. 365. „Kégl Sándor úr a M. Tud. Akadémia levelező tagja, szíves volt a keleti (ú. m. perzsa, arab és török) kéziratokról részletes czédulakatalógus elkészítését magára vállalni s már eddig is 45 perzsa, 42 arab és 59 török kézirattal készült el." *Akadémiai Értesítő* 1908. 253. VIII. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtára: „Kégl Sándor úr, a M. Tud. Akadémia levelező tagja szíves volt a keleti kéziratok rendezését folytatni és 250 török kéziratot lajstromozott." *Akadémiai Értesítő* 1909. 233. VIII. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtára: „Kégl Sándor úr, a M. Tud. Akadémia tagja, a Keleti kéziratok lajstromázását befejezte."

[26] Marosvásárhelyi török okmányok, *Akadémiai Értesítő* 1910. 524–526.

[27] Akadémiai Értesítő 1914. 465.

[28] Akadémiai Értesítő 1919. 276.

[29] Gaál 1924. 43.

[30] A Kégl család fényképei I. MTAKK (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye) Ms 5075/106–122. Ez a gyűjtemény összesen 25 db fényképet tartalmaz. Kégl Sándorról több fotó található e gyűjteményben életének különböző periódusaiból, mellette nővéréről, Terézről és öccséről, Jánosról van néhány felvétel, valamint a pusztaszentkirályi Kégl-birtokot és -kúriát is megörökítették néhány képen.

[31] Akadémiai Értesítő 1921. 42. „Főtitkár mély megilletődéssel jelenti, hogy az utolsó összes ülés óta elhunyt Kégl Sándor levelező tag. Kégl Sándor, a jeles orientalista, különösen a perzsa philologia terén végzett kutatásaival szerzett jelentékeny érdemeket. Temetésén, a mely Szentkirályon, 1920. deczember 31-én volt, az Akadémia a későn kapott értesítés folytán nem képviseltethette magát, az elnök úr azonban táviratilag kifejezte az Akadémia részvétét a család előtt." Az Akadémiai Értesítő közlése azonban annyiban hibás, hogy Kéglt nem Pusztaszentkirályon (a szövegben Szentkirályon), hanem Peregen, a katolikus temetőben helyezték végső nyugalomra.

[32] Igaz, Goldziher Ignác is csakhamar távozott az élők sorából 1921 novemberében.

[33] l. 10.j. Gaál 1924.

[34] Kégl magántanári kinevezése az 1893–94-es tanévben történt, vö. *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-egyetem Almanachja az MMDCCCXCIII-XCIV tanévre*, Budapest 1893. 42. „Magántanárok:... Kégl Sándor bölcsészetdoktor, a persa nyelv és irodalom magántanára, Szentkirályi-puszta (sic), u. p. Laczháza."

[35] Kégl címzetes nyilvános rendkívüli tanári kinevezéséről az 1907-1908-as egyetemi almanach tudósít. Vö. *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-egyetem Almanachja az MCMVI -*

MCMVII. tanévre, Budapest 1907. 60. „Czímzetes nyilvános rendkívüli tanárok: ...Kégl Sándor, bölcsészetdoktor, a persa nyelv és irodalom tanára – Szentkirályi-puszta, u. p. Laczháza."

[36] Kégl Sándor egyetemi kurzusaira lásd: *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Tanrendje,* Budapest 1894 –1920.

[37] Tanulmányok az újabb kori perzsa irodalom történetéből, *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi osztálya köréből,* Budapest 10 (1892) 577–762.

[38] Kégl 1892. 611. Qā'āni ghazal részlet

[39] Aki egyébként a 20. századi modern perzsa novellairodalom óriásának, Sādeq Hedāyatnak a dédapja volt.

[40] Őróla kapta nevét egyébként a híres „Takht-e Tāus", magyarul Pávatrón. Ez a sokak által Nāder Šāh 1739-es indiai hadjáratához kötött és Delhiből származtatott trónus azonban egyértelműen Fath Ali Šāh korában (1798–1834) készült imádott kedvesének, a költői babérokkal is kacérkodó Tāus Khānomnak tiszteletére. A trónust később Nāser od-Din Šāh korában (1848–1896) restaurálták és újabb díszekkel látták el. A Pávatrón 1979-ig a teheráni Golestān palotában volt kiállítva, az Iszlám Forradalom után az Iráni Nemzeti Bank trezorjába szállították át, ahol mindmáig megtekinthető. Nāder Šāh (1736–1747) összesen hét trónust zsákmányolt Delhiből, de ezeknek semmi közük a Pávatrónhoz.

[41] Šeîbânî, ein moderner persischer Dichter des Pessimismus, *WZKM* 6 (1892) 157–165. Š?jek, der Satyriker des Vagabundenlebens in Irân, *WZKM* 7 (1893), 338–344. Die Memoiren eines Prinzen von Persien, *WZKM* 9 (1895) 254–267. Rizâ Qulî Xân als Dichter, *WZKM* 11 (1897) 63-125.Visâl und seine Söhne, eine Dichterfamilie des modernen Persiens, *WZKM* 12 (1898) 113–126. Zur Geschichte der persischen Literatur des 19. Jahrhunderts, ZDMG 47 (1893) 130–142.

[42] A perzsa népdal. *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi osztálya köréből,* Budapest 17/3 (1899) 112–155.

[43] Az összes Kégl – Goldziher levélre vonatkozóan l. Magyar

Tudományos Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény (MTAKKGy), Goldziher levelezés, 20.

[44] Anszári, a heráti öreg. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, Budapest 24 (1900) 103–105.

[45] Szenáji és a perzsa vallásos költészet. *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi osztálya köréből*, Budapest 18/9 (1904) 491–663.

[46] Rumiról szóló terjedelmes tanulmánya 1907-ben jelent meg. Dselâled-Dîn Rumî négysoros versei. *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi osztálya köréből*, Budapest 19/10 (1907). 563–634.

[47] A poem from the Dîvân of Shams-i Tabrîz, JRAS 1900. 147–150.

[48] Hindusztáni tanulmányok. *Akadémiai Értesítő* 1909. 361–372. Khoszrev, India legnagyobb perzsa költője. *Akadémiai értesítő* 1910. 552–562., Emir Khoszrev, *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi osztálya köréből*, Budapest 21/10 (1911) 575–616. Muhamed Hibelrudî's Gami' ul-tamtil. Die erste neupersische Sprichwörtersammlung, ZDMG 48 (1894) 692–698.

[49] Heinrich: Egyetemes Irodalomtörténet. Budapest ?, I. Perzsia 329–362.

[50] Hâli, ein Dichter des indischen Islam, *Vossische Zeitung* 1911. ? Amánat és a hindusztáni dráma. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 18 (1894) 38–42. Hindusztáni tanulmányok. *Akadémiai Értesítő*, 1909. 552–562. A legújabb mohammedán Messiás. *Történeti Szemle* 1 (1912) 220–25. Bhagavadgitâ. *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi osztálya köréből*, Budapest 21/10 (1911) Budapest 1911. 246–279.

[51] Szelim szultán mint perzsa költő. *Goldziher-Emlékkönyv* 1910. Itt érdemes megjegyezni, hogy néhány évvel korábban, 1906-ban jelent meg P. Hornnak I. Selim szultán költészetéről szóló írása a ZDMG-ben... I. Horn, P.: Der Dichter Sultan Selim I. ZDMG 60 (1906) 97–111. Gaál hívja föl a figyelmet Kégl és Horn levelezésére, I. Gaál 1924. 43. A régi török költők és Ahmed pasa. *Akadémiai Értesítő* 1914. 550–553. Oa^clabiyeh

(Ein türkisches Lehrgedicht aus Persien), *Keleti Szemle* 6 (1905) 363–370.

[52] Gaál 1924. 43.

[53] Teheráni emlékek. *Magyar Salon* 7. április (1890) 438–442. Orvosok, mollák és dervisek Perzsiában. *Magyar Salon* 7. augusztus (1890) 543–547.Kelet szoczialistái. *Magyar Szalon* 10. október (1893) 118–126.

[54] Egy perzsa király háreme. *Budapesti Szemle* 173 (1891) 378–392. Politikai irányelvek keleten nyolczszáz évvel ezelőtt. *Budapesti Szemle* 188 (1892) 298–307. Egy új dzsatáka gyűjtemény. *Budapesti Szemle* 200 (1893) 279–287. Naszreddin Sah úti naplója 1889-ből. *Budapesti Szemle* 217 (1895) 117–135. A buddhismus. *Budapesti Szemle*, 242 (1896) 314–318. Az újabb angol irodalom, *Budapesti Szemle* 258 (1898) 459–462. Austen Johanna. *Budapesti Szemle* 283 (1900) 143–148. Eliot György. *Budapesti Szemle*, 315 (1903) 442–450. A két Browning. *Budapesti Szemle* 368 (1907) 190–222. Shelley. *Budapesti Szemle*, 442 (1913) 1–31.

[55] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK) Kégl Sándor levelezése MS 4825/65, 66.

[56] 1902. május 19. Goldziher Bivarasp legendájáról kérdezi Kégl véleményét. 1903. június 22. Goldziher szúfizmusról szóló írását méltatja Kégl.

[57] 1904. február 6. Kégl értesíti Goldzihert, hogy a Sena'iról szóló dolgozata már nyomdába került.

[58] 1900. június 1.

[59] 1907. október 8.

[60] 1905. július 1.

[61] 1905. december 2.

[62] Kégl és Goldziher viszonyának jellemzésére álljon itt Kégl Goldziherhez írott első levele 1891. január 30-ról. A levélben Kégl köszönetet mond Goldzihernek a kortárs perzsa irodalomról szóló terjedelmes dolgozatának bírálatáért, és támogatását kéri felolvasásához az Akadémián. Mint korábban láttuk, Vámbéry is épp e dolgozatot ajánlotta az Akadémia figyelmébe!

„Mélyen tisztelt tanár úr!
Mindenek előtt legyen szabad kifejezést adnom forró köszönetemnek az éppoly tárgyilagos, mint jóindulatú bírálatért, melyben kegyed, egy európai hírű tudós egy kezdőnek igénytelen zsengéjét részesíteni kegyeskedett. Megjegyzéseit, melyeknek helyességéről magam is azonnal is meggyőződtem, hálás köszönettel vettem. Úgy hiszem, nem élek vissza iránt am mindig tanúsított jóakaratával, ha arra kérem, hogy szíveskedjék értekezésemet az akadémiai ülésen bemutatni: Legyen szíves pár sorral velem tudatni, hogy hajlandó-e vagy sem óhajomnak eleget tenni. Kérésemet ismételve maradok.
Szerető tanítványa

Dr. Kégl Sándor"

[63] Például az 1891. január 11. és június 20. között váltott három levél, melyben Salih b. ʿAbd Fadus Maghani ul-adab című munkájáról cserél véleményt Goldziher és Kégl. Kégl bőségesen ellátja idézetekkel dolgozatát.

[64] Kunos Ignác levelezése, Néprajzi Múzeum, EA 19815 V. 567.

[65] „Kégl egyik Gyulaihoz írt levelében (1894. október 17. Országos Széchényi Könyvtár Sz.) az alábbi szarkasztikus megjegyzést teszi Naser od-Din naplójának stílusáról, melyből egyébként szemelvényeket közöl a Budapesti Szemlében később: „Ide zárva küldöm Naszreddin sah úti naplójáról szóló cikket. A-mennyire lehetett, igyekeztem a perzsa király egyhangú naplójából az érdekesebb helyeket kiszemelni. Legyen szíves helyet adni neki a Budapesti Szemlében
Kiváló Tisztelettel

Kégl Sándor
Szent Király
n. p. Laczháza"

[66] Országos Széchényi Könyvtár Sz. 527/131/1970

[67] MTAKK, Umraosingh Sher-Gil levelei Kégl Sándorhoz

[68] Sher-Gil később, lánya párizsi festészeti tanulmányai idején is foglalkozott perzsa irodalommal.

[69] MTAKK MS 4758/2 Umraosingh Sher-Gil levelei Kégl Sándornak. Jellemző példaként álljon itt Sher-Gil első levele,

melyet 1920. június 14-én írt Kéglnek. Ebből levélből kiderül, hogy Sher-Gil azután „fedezte föl" Kéglt, miután olvasási szinten megtanult magyarul, és elolvasta Kégl addig megjelent tanulmányait. A levél érdekessége, hogy Goldzihert Sher-Gil halottnak hiszi, miközben Goldziher 1921 őszén hunyt el – Kéglt túlélve.

„To Professor Alexander Kégl
Dear Sir!
I have been working for sometime past at the Qatrains of Omar Khayyam, and another Persian poet Sermed, who suffered martyrdom at the hands of Aurangzib Alemgir in India. I had been thinking of interesting some Persian schollar (sic!) in Hungary, in this work, but as I heard that Professor Goldzieher (sic!) whom I knew was dead (sic!), I could not think of any one else whom my work might interest. Sometime ago I came accross your translation of Senai and Amir Khosrev and gather from these not only your high proficiency in Persian learning but your deep interest in Persian literature and mysticism. Not only that, but I see that you are familiar with our sanskrit literature also which your quote here and there in these works. I am myself a student of the Bhagavad-Gita of the Yoga school of Philosophy especially, and it would give me great pleasure to make your acquaintance, should you be inclined for it. I have been living in your country for about seven and a half year now, but intend to go home to my country (India) before long, and I should be glad to meet you before I finally go away. I see that you live in the suburbs of Pest as I myself do, and if you drop me a line as to when I can call on you and your place or when and where I can meet you in Pest I shall be obliged. As the postal deliveries are much delayed, it would be advisable to write a considerable time before the day you fix our meeting. With greetings
Yours truly

Sirdar Umraosingh Sher-Gil
Dunaharaszti, Pest Megye
14 June 1920.

P. S. It will perhaps interest you to know that in modern India we have two most remarkable poets – I do not count the hundreds of shymsters at all – who write even some Persian verse if which the greatest Persian classic poets need not be ashamed. I happen to posses a few specimens of these here, which you will see when we meet. Please mention the number of the electric and the last station. Umraosingh"

[70] MTAKK RAL 1431/1924 „Kégl Sándor dr. földbirtokos hagyatékában 3012 darab többnyire díszkötésű keleti nyelveken írott nyomtatott könyv és 2699 darab füzet maradt, amely igen nagybecsű könyvtárát örökhagyó intentiojának megfelelően az igazolt örökös, Kégl János áporkai földbirtokos a méltóságos magy. kir. Tudomány Akadémiának óhajt átadni, hogy ott mint az örökhagyó nevét viselő hagyaték kezeltessék."

[71] MTAK RAL 1431/1924

[72] MTAK RAL 1431/1924

[73] MTAK RAL 1431/1924

„Nagyságos Kégl János földbirtokos úrnak
Áporka
A M. Tud. Akadémia elnöksége a legnagyobb hálával értesült Nagyságodnak arról az áldozatkész elhatározásáról, mellyel boldogult fivérének, Kégl Sándor akadémiai tag úrnak rendkívüli értékű könyvtárát (és pedig 3012 drb díszkötésű és 2699 drb fűzött könyvet) a M. Tud Akadémiának méltóztatott ajándékozni. Addig is, amíg a M. Tud. Akadémia összes ülése hálánknak kifejezést fog adni, engedje meg hálás tiszteletem kifejezését."

[74] Németh Gyula Balogh Jenőnek, az MTA főtitkárának írt levelében (MTAK RAL 1046/1925) az alábbiakat írta:
Kegyelmes Uram!

Van szerencsém tisztelettel jelenteni, hogy Nagyméltóságod május 27-én kelt nagybecsű levelének megfelelőleg f. hó 3-án Puszta-Szentkirályra leutaztam s boldogult Kégl Sándor tagtársunk könyvtárát – amennyire a rendelkezésemre álló idő (másfél nap) s egyéb körülmények megengedték – átnéztem. Tapasztalataimról

szerettem volna szóval is beszámolni Nagyméltóságodnak, de ezt az idő rövidsége miatt legnagyobb sajnálatomra nem tehettem. Ha jelentésemet szükséges volna egyben-másban kiegészíteni, méltóztassék római címemre írni (Viale Policlinico 139), de azt hiszem, hogy csak július elsején válaszolhatnék. Szeptember elsején Budapesten leszek.

A könyvtár körülbelül 5-7000 kötetből áll; elsősorban az iráni, azután az ind, továbbá az arab filologia körébe vágó műveket tartalmaz, de képviselve van benne számos más tudományszak, így például a török filologia, angol, orosz irodalom s egyebek. Az iráni filológiára vonatkozó rész értéke tudományos szempontból megbecsülhetetlen. Nemcsak az európai szakirodalmat tartalmazza lehető teljességgel, hanem nagyszámú keleti kiadványt, kéziratot, számos ritkaságot is, köztük olyanokat, melyek magyar szempontból fontosak s könyvtárainkból hiányzanak. A könyvtár tudományos értékének jellemzésére általában azt mondhatom, hogy sok tekintetben felette áll mind Vámbéry, mind Goldziher könyvtárának. Jó részben mindenesetre oly munkákat tartalmaz, melyek könyvtárainkban nincsenek meg s Akadémiánk eddig is kiválóan gazdag keleti gyűjteményét a legszerencsésebben egészíti ki.

A könyvtár pénzbeli értékéről nehéz véleményt mondani. Könyvkereskedő talán nem adna többet 1500-3000 aranykoronánál, mert hiszen az iráni filologia iránt sehol sem nagy az érdeklődés. Ha azonban valaki össze akarná vásárolni a benne meglevő műveket, akkor az említett összegnek húsz-harmincszorosát kellene kiadnia – megjegyezvén, hogy a művek egy jórésze nincs könyvkereskedői forgalomban.

A könyvtár elszállítására vonatkozólag Kégl János úrnak az az óhajtása, hogy ez minél előbb megtörténjék. A csomagolásra és elszállításra az Akadémiát kéri fel, tehát a könyvtár átadása az Akadémia kiküldött tisztviselőjének vagy képviselőjének Szent-Királyon, a becsomagolás előtt fog megtörténni.

Végül engedje meg Nagyméltóságod, hogy Kégl János úr üdvözletét tolmácsoljam.

Mély tisztelettel vagyok Nagyméltóságodnak kész híve Németh Gyula

[75] Akadémiai Értesítő 1927. 21. „A keleti irodalmak anyagának tekintetében máris páratlanul áll könyvtárunk Magyarországon, amihez nem kis mértékben járult hozzá az utóbbi két év folyamán adományozott Stein Aurél- és Kégl Sándor-könyvtár. Hozzáfogtunk néhai Kégl Sándor páratlan könyvtárának feldolgozásához is. Ebben 1926. december 31-ig 4466 kötetet osztottunk be."

Akadémiai Értesítő 1927 30. „A magánosok adományai közül ki kell emelnem Sir Stein Aurél és néhai Kégl János földbirtokos adományát. Néhai Kégl János testvére, néhai Kégl Sándor, egyet. M. tanár, az Akadémia I. tagja, óhajának megfelelően ennek könyvtárát az Akadémiának adományozta. Ez az évtizedeken át nagy anyagi áldozattal tervszerűen gyűjtött könyvtár közel 75 keleti, főleg perzsa kéziratot tartalmaz. Az iráni és a sémi Kelet iránt való univerzális érdeklődéssel gyűjtött össze Kégl Sándor urdu és szanszkrit nyelven írott műveket a hozzájuk fűződő gazdag irodalommal együtt. Szépen van képviselve a gyűjteményben a perzsa szépirodalom és az arab s perzsa történeti irodalom. Szótári anyagában is megbecsülhetetlen gyarapodást jelent. A Keletre vonatkozó munkák mellett azonban nagyon értékes az európai klasszikusok gyűjteménye is."

[76] Apor É. : Kégl's Bequest and the Persian Manuscripts in the Oriental Collection, Apor É. (szerk) Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951–1976. Budapest 1978. 35–42.

[77] Rypka, J. Iranische Literaturgeschichte, Leipzig 1959. 318, 320. Itt Kéglnek magyar és német nyelvű, a 19. századi perzsa költészet körébe tartozó írásaira hivatkozik Rypka.

[78] Jules Oppert kt. Emlékezete, Akadémai Értesítő 1908. 440.

[79] Gaál 1924. 44.

Seres István

„GYÖNGYÖS KÁM"-TÓL „BATU MONGOL MAGYAR HADJÁRATÁ"-IG (ABULGÁZI BAHADIR ÉS RASIDADDIN KRÓNIKÁINAK ELSŐ MAGYAR KUTATÓI

A turkológiától eltérően a magyar mongolisztika korántsem tekinthet vissza hosszú múltra, holott már a 16. századi Huszti György és a 18. századi Beregszászi Nagy Pál is foglalkozott a mongolsággal, a 19. század második felében, ill. a 20. század elején pedig több kiváló magyar nyelvész, így pl. Budenz József, Szentkatolnay Bálint Gábor, majd Gombocz Zoltán és Németh Gyula figyelme is fokozottan a mongol nyelvek felé irányult. Ennek ellenére Bálint Gábor volgai kalmük nyelvtanulmányait követően csak 1928-ban indult el Ligeti Lajos személyében magyar nyelvész a mongol nyelvterületre. Ligeti első útjai óta pedig a magyar mongolisztika már önálló tudományággá nőtte ki magát.

Immáron második alkalommal gyűlnek össze a magyar turkológia képviselői, hogy Vámbéry szerteágazó tudományos, politikai és közéleti szerepéről tanácskozzanak. Ez az alkalom vetette fel bennem, hogy feltegyem a kérdést: és mi a helyzet Vámbéryvel? Vajon Budenz egykori legközelebbi barátja, Bálint és Gombocz mestere foglalkozott-e érdemben a mongol nyelvvel, ill. a mongolok történetéről fennmaradt krónikákkal? Értekezésemben éppen ezért Vámbéry ilyen irányú munkásságáról, ill. az őt és kollégáit korban évtizedekkel megelőző Zalakapólcsi Domokos Dánielről, Abulgázi Bahadir hívai kán csagatáj nyelvű krónikájának első hazai hasznosítójáról kívánok szólni.

Az Isztambulban tartózkodó Vámbéry Ármin és hazai barátai levelezése arról tanúskodik, hogy a fiatal Kelet-kutatót igencsak foglalkoztatta a mongol nyelv a keleti utazását megelőző hónapokban. 1861. szeptember 7-én a következőt írta Budenz Józsefnek: „...Szabó elmenvén, én azonnal a török-magyar meséhez fogtam, mellette a mongol szókincs kutatásához is kezdvén. Az első, mint tréfa csak kevés időt kíván [...] a másik, mint nagyobbszerű munka csak decemberben elkészül, és magán füzetben kiadni szándékozom."[1] Nem ismerjük Vambéry mongol nyelvű forrását vagy forrásait, és akár egy mongol szójegyzékre is gondolhatunk, bár inkább valószínűbbnek tűnik, hogy a mongolok történelmével foglalkozó, ill. a keze ügyébe került csagatáj és perzsa krónikák valóban mongol eredetű szavai, valamint személy-, nemzetség- és helynevei ragadhatták meg a figyelmét. Tudomásunk szerint azonban nemhogy ezen Budenznek beígért „nagyobbszerű munka" nem jelent meg, de Vámbéry egyetlen cikket, tanulmányt sem szentelt a „mongol szókincsnek". Későbbi munkáiban ugyan időről időre felbukkannak mongol szófejtések is, a *Bokhara története*.... II. kötetében az *Özbekek és Seibani Mehemmed Khán 906 (1500)–916 (1510)* című, XII. fejeze-

tében éppen a török és mongol nép összeolvadásával magyarázta a 32 özbeg törzs között található mongol eredetű elnevezéseket. Így pl. a Nöksz törzs elnevezését a mongol *nokoson* „gyapjú" szóval, a Dörmen-t pedig az ugyancsak mongol dörben „négy" szóval hozza összefüggésbe, nem is rossz érzékkel.[2] *A magyarság keletkezése és gyarapodása* című, 1882-ben megjelent munkájában már több szó esik a mongol nyelvről, és számos szófejtést is közöl.[3]

Ugyanakkor már az első isztambuli tartózkodása során is megismerkedhetett a mongolok történelmével foglalkozó muszlim krónikák egyik-másikával, ill. némely kéziratot a közép-ázsiai utazásáról hozhatott haza magával. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy ekkor már többen is foglalkoztak a témával. Így pl. Vámbéry ismerhette és használhatta E. Quatremčre *Histoire de la Mongols de la Perse* című, Párizsban, 1836-ban megjelent könyvét, ill. J. Hammer-Purgstall báró *Gechischte der Ilchane in Persien* című, Bécsben, 1838-ban kiadott munkáját. A báróval még a másfél éves szlavóniai házitanítóskodását követően kötött ismeretséget Vámbéry a bécsi *Vad ember* szállóban. A tudós orientalista volt az, aki már határozottan terelgette a turkológia irányába a fiatalembert.[4] Bár ő maga nem ír róla, Vámbérynak lehetősége volt beletekinteni Fadl Allah Rasíd-'D-Din perzsa történetíró *Djami el-tévarikh* című munkájának első európai kiadásaiba is. I. N. Berezin ugyanis még 1858-ban megjelentette *A törökök és a mongolok története* című rész eredeti perzsa szövegét, 1861-ben pedig annak fordítása is napvilágot látott. A *Bokhara története...* című kötetében pedig már többször is hivatkozott Abulgazi Bahadur hívai kán *Sedsrei-turki* című művének 1825-ös kazáni kiadására.

Vámbéry fentebb idézett és Budenzhez írott levelében található az első utalás arra vonatkozóan, hogy eredeti muszlim krónikát tanulmányozott a mongolok történetéről. Isz-

tambulból ugyanis még egy mongol vonatkozású hírt közölt a barátjával: „Batu mongol magyar hadjáratához még nem foghattam, hanem úgy akarom, hogy az idei nagy gyűlésre el készüljön és majd ott felolvastatom – a tárgy felséges és méltó nagy figyelemre."[5] Batu kán 1241–1242. évi magyarországi hadjáratáról mindaddig csupán a korabeli (latin nyelvű) magyar és európai források – oklevelek, krónikák, útijelentések stb. – egyike-másika állt a hazai tudományos élet rendelkezésére. Vámbéry levélrészlete ugyanakkor már egy (vagy több) új forrást sejtet, amit az Akadémia taggyűlésén kívánt ismertetni a tagtársakkal. Budenz rögtön igyekezett is megosztani az új híreket közös barátjukkal, Szilády Áronnal is, akivel Vámbéry csak nagy ritkán váltott levelet, Szilády „hanyagsága" okán. Alighogy kézhez kaphatta a levelet, Budenz már szeptember 22-én értesítette Szilády t, hogy „Resid írt már kétszer... Batu khan hadjáratárul szóló – már itt említett perzsa kéziratbul az akadémiának akar készíteni fordításos közleményt".[6] Budenz leveléből kiderül, hogy a Vámbéry által beígért kézirat valójában Rasídu-'d-Din krónikája, amelynek az eleje már három évvel korábban megjelent I. N. Berezin jóvoltából. Berezin kiadása azonban még nem tartalmazta a magyarországi hadjáratra vonatkozó részt, arra Vámbéry mindenféleképpen Isztambulban figyelhetett fel. Erre utal az is, hogy Budenz egyértelműen egy perzsa kéziratot említ, amiről Vámbéry már az Isztambulból történt hazatérésekor megemlékezett neki. Vámbéry 1861 nyarán érkezett haza rövid időre, és az Akadémián 1861. július 29-én megtartott búcsúbeszédét követően, br. Eötvös József alelnök és Toldy Ferenc főtitkár augusztus 1-jei ajánlólevelével a zsebében hamarosan visszatért Isztambulba. Rövid itthoni tartózkodása alatt már a tervezett közép-ázsiai útjához igyekezett anyagi és erkölcsi támogatást szerezni, a következő év elején írott levelei pedig a lázas tervezgetésekről árulkodnak. Ezzel egyidőben azonban tovább foglalkozott a perzsa kézirattal,

mivel 1862. február 22-én ismét szót kerített rá a Budenznek írott levelében: „A Rasededdin eránt ne aggódjál, én jó részét leíratám már, de nem az Akadémia, hanem saját magam számára. Nem értik ők a keleti tudományok becsét, ők Horváth Cyrrill philosophiáján gyönyörködjenek."[7] Vagyis a kézirat vonatkozó részét már lemásolták, de a korábbi ígéretéhez képest nem az Akadémia számára, hanem a saját hasznosítására dolgozott a kéziraton. Vajon miért változtatta meg az eredeti elhatározását? Vámbéry nem sokkal 1861. augusztus 19-e előtt érkezett vissza a török fővárosba, és 1862. május 15-én hagyta el azt.[8] Az ott töltött kilenc hónapról mindössze néhány haza írott tudósítása vall, a fenti levélből azonban nem kétséges, hogy az időt szorgos munkával töltötte, többek között a perzsa kézirat lejegyzeltetésével. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a kérdés megoldását abban keressük, hogy az első híradásaikor még nemigazán volt tisztában a kézirat hasznosságával, és leginkább csak a hirtelen felbuzdulás szólt belőle. A továbbiakban eltelt idő során, a munka előrehaladtával azonban egyre inkább felfigyelhetett a Rasíd-'d-Din-kézirat fontosságára, s akkor már egy jóval komolyabb távlati cél – feltehetően egy önálló kötet – lebeghetett a szemei előtt. Mindenesetre a közép-ázsiai utazást követően már nem tért vissza a tervére. A Batu magyarországi hadjáratáról szóló perzsa krónikarészlet hasznosítására sosem került sor. Annak ellenére sem, hogy a későbbi munkáiban többször is hivatkozott Rasíd-'d-Din leírásaira.

Vámbéry Ármin 1873-ban jelentette meg a *Bokhara története a legrégibb időktől a jelenkorig. Ismert és ismeretlen keleti kézirati kútfők után* című kétkötetes munkáját, amely angol, francia és orosz nyelven egyaránt kiadásra került.[9] A magyar nyelvű kiadást két kisebb ismertetés is megelőzte. A Vasárnapi Ujság 1872. október 13-án megjelent, 41. számában *Dsengiz-khán Bokharában* címmel alig kétoldalas tárcát írt,[10] a Budapesti Szemle új

folyamának 1873. évi kötetében pedig *Timúr és Udvara* címmel egy 17 oldalas részletet közölt.[11] Mindkét kiadványban a szerkesztő lábjegyzetben jelezte előre, hogy a tervezett munka hamarosan teljes terjedelmében is megjelenik. A kétkötetes mű előszavában Vámbéry részletesen felsorolta a felhasznált forrásokat, és a már ismert (kiadott) munkák között 9. sz. alatt ott találjuk „Abulgazi Bahadur kánnak Sedsrei-turki (török genealogia)" című művét is, amelynek a magyar kutató a gr. Romanzoff által kiadott 1825-ös kazáni kiadását használta fel. Vámbéry megállapítása szerint a munka leginkább Rasídi a-Din munkájának a másolata, és „némi történelmi becscsel csak azon fejezetei birnak, melyek Abulgazi korára és az ő saját élményeire vonatkoznak".[12] Magáról a hívai kánról azonban elismerően ír, mivel véleménye szerint annak „tarka kalandos élete nagyon emlékeztet Baberre, s kinek a khivai khánság Bokharától való függetlenségét, a világ pedig egy *a fejedelmek genealogiája* czimü művet köszön."[13]

Vámbéry művében többször is történik hivatkozás Abulgazi krónikájára, annak ellenére, hogy a kor szokásaihoz híven korántsem viszi túlzásba a lábjegyzetelést. Ugyanakkor Rasíd-'d-Din eredeti művét nem sorolja fel a forrásai között, bár egy-két alkalommal arról is megemlékezik. Így pl. Ala-eddin Ata Malik Dsuveini *Tarikhi Dsihánkusa „A világhódító története"* című műve ismertetésénél megemlíti, hogy „erre, Rasid-eddin, Vasszaf, Hafiz Abru s a mongolok más történészei mint felsőbb tekintélyre hivatkoznak".[14] *A magyarság keletkezése és gyarapodásá*-ban Vámbéry megint csak említés szintjén tért ki Rasíd-'d-Din-ra és „Abulgázi kazáni kiadásá"-ra.[15]

Bár kétségkívül Vámbéry volt az első magyar Kelet-kutató, aki ismerte és hasznosította is a mongol történelemről szóló muszlim krónikákat, a hazai és nemzetközi orientalisztikában mindmáig ismeretlen volt, hogy egy hon-

fitársa Vámbéryt és elődeit egyaránt hosszú évtizedekkel megelőzte! Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában ugyanis a Fol. Hung. 708. jelezet alatt található egy 30 folio terjedelmű kézirat, amely Abulgázi Bahadir hívai kán krónikája egyes részeinek magyar nyelvű fordítását, ill. azok magyarázatait tartalmazza. A kézirat címe: *Bajad: a' Tatárok, Mungálok és Magyarok első időkbeni eredeteikről szólló értekezések. Tatár nyelvből francziára fordítá Bajád Ur, francziából pedig magyarra Szala-Kapolcsi Domokos Dénes. (Ms. Sec. XIX.)* Az alábbiakban ezt a szakma előtt mindeddig teljességgel ismeretlen kéziratot, ill. annak szerzőjét kívánjuk bemutatni.

1836. február 15-én egy érdekes és felettébb megható levél íródott a Bereg vármegyei Ilosván. A levél írója Ilosvay György, a vármegye köztiszteletben álló egykori táblabírája volt, aki a hivatali pályafutását követően a családi birtokán pihent. A hosszú téli estéken a hivatali és családi iratok rendezgetésével töltötte az időt, amikor az apósa hagyatékára került a sor. Az iratok között egy érdekes kéziratra bukkant, amit néhai Zala-Kapólcsi Domokos Dénes fordított le franciából. A címzettről a levél nem árul el különösebbet. A megszólítás („Tekintetes Úr"), valamint az egyes tudományos ismertető orgánumok – *Tudományos Gyűjtemény, Társalkodó* – említése arra utal, hogy a korabeli tudományos közélet egyik elismert képviselője lehetett. A kéziraton található bélyegző felirata – *Horvát István Könyvtárából* – szerint a kézirat eredetileg Horvát István történettudós és nyelvtanár (1784–1846) magánkönyvtárában volt. Mivel éppen Horvát volt az, aki a Széchényi Könyvtár őreként először rendszerezte az ott található könyveket, kéziratokat, nem lehet véletlen, hogy az ő hagyatékából került elő a fenti kézirat. Az összehasonlító nyelvészetben sem ismeretlen Horvát ugyanis, mint azt látni fogjuk, Domokos Déneshez hasonlóan az egyes szavak hasonlósága alapján próbálta a különböző nyelveket visszavezetni a magyarra.

A nemesi előnevét a Zala megyei Zalakapolcsról vevő Zala-Kapólcsi Domokos (Domonkos) család első ismert őse Domokos Béla volt, akit II. Lajos király testőreként említenek 1526-ban. Fiát Demeternek hívták, unokája, Márton pedig nagyvázsonyi kapitány volt. A családtörténeti feljegyzések szerint Márton fia, Ferenc, a „Tisza vidék ezredese" volt az, akivel a család egyik ága átkerült Bihar vármegyébe.[16] Ez azonban, miként néhány más, hasonló forrásból származó adat, nem állja meg a helyét. Domokos Ferenc ugyan már a Rákóczi-szabadságharc elején ezredesként szerepelt, de nem a „Tisza vidék"-én, hanem a Dunántúlon! 1693-ban éppen nagyvázsonyi várkapitányként vette nőül néhai Tholdi Pál özvegyét, Oroszi Katát. A Rákóczi-szabadságharc elején csatlakozott a kurucokhoz, és Bercsényi Miklós főgenerális már 1704 elején kinevezte ezereskapitánnyá a vázsonyi körzetben. 1705 nyarán már brigadéros, és haláláig egy gyalogezred parancsnoka volt. 1706–1708 folyamán előbb Csíkvár, majd Várpalota, s végül Sümeg parancsnoki tisztségét töltötte be a Dunántúlon. Sümegi commendánsként érte a halál 1708. december 26-án.[17] A család Debrecenbe való költözésére Domokos Ferencné első házasságából származó fiának, Tholdi Pálnak a végrendeletéből következtethetünk, akit még 1699-ben tettek meg a város jegyzőjének.[18] Tholdi Pál 1709-ben készítette el a végrendeletét, amelyben szerető szavakkal emlékezett meg az „édes attyoktul s annyoktul gyámoltalanul elmaradott Domokos Thamás és Márton, két öcsei"-ről, akik további nevelését, gyámolítását, ill. taníttatását a város vezetőségére bízta.[19]

A két árva közül Márton volt aztán az, aki 1725–1735. között Debrecen város jegyzője, majd 1735-től – egyévi megszakítással – 1764-ig „híres-neves" bírája lett a városnak.[20] Emellett táblabírói tisztséget is betöltött Bihar vármegyében.[21] Az ő fia, Lajos (1728–1803) 1751–1774 között

ismételten Debrecen jegyzője, majd 1786-ig felváltva a város főbírája és polgálmestere volt. Az 1790–1791. évi országgyűlésen Bihar vármegye követeként vett részt, de a debreceni református egyház és a kollégium kurátoraként is részt vett a város életében.[22] Feleségétől, Kenessey Katától összesen öt fia és egy lánya született. Közülük a harmadik gyermek volt Dénes, aki Nagy Iván szerint Bihar vármegye táblabírája volt, és két leány gyermeke.[23] Domokos Dénes életéről meglehetősen keveset tudunk. Csupán Ilosvay György fent ismertetett leveléből derül ki, hogy a kaland- és tudásvágyó ifjú „külső országokban is szaporította tudományos esmereteit", s többek között évekig lakott Londonban. Amikor hazatért külföldi barangolásaiból, szülei már nem éltek, és a testvérei felosztották egymás között a családi vagyont. A kisemmizett harmadik fiú végül – „sok szerencsétlen viszontagsági után" – Bereg vármegyében, Munkácson telepedett le. Ezért nem is lehet véletlen, hogy két lánya közül az idősebb, Rozália a Bereg vármegyébe való Ilosvay Dánielhez, a kisebbik, Zsuzsanna pedig Ilosvay Györgyhöz ment feleségül.[24] Domokos Dénes 1812 elején halt meg Munkácson. Munkásságáról ugyancsak gyér információ áll a rendelkezésünkre, mint fentebb már esett róla szó, Bihar vármegyében viselt táblabírói hivatalt, ami kb. 1796 tájékán lehetett, mivel azon évben éppen a Bihar vármegyei Bagoson fejezte be egy német nyelvű munkáját.[25] A veje levele szerint azonban „több T[*ekintetes*]. N[*emes*]s Vármegyék volt elő-kelő Tábla-Birája", s mint ilyen feltehetően új lakóhelyén, Beregben is betölthette a fontos hivatalt. Szinnyei József, a *Magyar írók élete és munkái* 1893-ban megjelent II. kötetében őt is megemlíti egy a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában őrzött kéziratos munkája kapcsán, amit kiadásra szánt, és József nádornak ajánlott. Az alább ismertetendő kéziratáról azonban még Szinnyei sem tudott.[26]

Írói, ill. műfordítói vénáját volt kitől örökölnie, hiszen már a nagyapja, az 1764. április 3-án elhunyt Domokos

Márton is széles jártasságot szerzett az „európai mívelt nyelvek" terén, és két, franciából történt fordítása meg is jelent Debrecenben 1745-ben, ill. 1750-ben. Nem tudni, hogy a németül, franciául és minden bizonnyal angolul is tudó unoka vajon a nagyapja hagyatékában találhatotte rá a francia nyelvű munkára. Ilosvay György levele alapján inkább azon a véleményen vagyunk, hogy a családi vagyonból kisemmizett Dénes feltehetően a külhoni tanulmányai alatt tehetett szert a kötetre. (Hacsak a rokoni környörület nem juttatott neki néhányat a nagypapa gyűjteményéből...)

A fol. 1r-19v lapokon található a fordítás első – legterjedelmesebb – része, amit az *„Előljáró beszéd"* követ, amit még maga Domokos Dénes készített a feltehetően kiadásra szánt munkája elé (fol. 20r-25v). Csak ezt követően folytatódik a krónikafordítás a fol. 26r-v lapon. Ezt követően egy rövid latin nyelvű részlet következik egy 1655–1657 folyamán „Nagy Tatárország"-ban járt bajor követség beszámolójából (fol. 27r–v), amit egy kétoldalas elmélkedés – a *Reggeli Ének* címet viselő *Prosaicum Poema* követ–, ami egyaránt lehet fordítás és Domokos saját műve (fol. 28r-29v). Végül Ilosvay György 1836. február 28-án kelt levele zárja a sort (fol. 30r). Az alig 30 folióból álló kézirat részei utólag keveredtek össze, amire feltehetően már az anyag kézirattári rendezése során kerülhetett sor. Az Ilosvay által beküldött fordítás összesen 40 számozott oldalból áll (pp. 1–40.), s ahhoz csatlakozik a két oldalból álló bajor jelentésrészlet (pp. 41–42.)

Néhány szót kell még ejtenünk a fordítás keletkezésének a körülményéről és helyéről. Úgy tűnik, hogy a magas rangú vármegyei tisztviselő már idősebb korában, Bereg vármegyei lakóhelyén, feltehetően éppen Munkács városában kezdett el foglalkozni Abulgázi krónikájával. A fordításhoz készített bevezetőjében írott egyik megjegyzése szerint ugyanis a „sok házibaja"-i közötti üres óráiban a „régi

magyarok" történetét búvárkodva akadt a kezébe a francia fordítás. A könyvet olvasva fokozatosan ébredhetett rá, hogy a krónika olyan adatokat tartalmaz a magyarok történetére nézve, amelyek teljesen hiányoznak az európai történetírók leírásaiból. A *„Histoire genealogique de tartars, traduite du manuscript tartare D'ABULGASI BAJAD ÚR CHAN, az az Eredeti historiájok a tátároknak, melly ABULGASI BAJAD ÚR tatár irásából fordittatott francia nyelvre"* című francia nyelvű munka még 1719-ben (!) jelent meg Peris de la Croix átültetésében. A szerző neve már Vámbérynak sem volt ismeretlen, a *Bokhara története...* című kötete előszavában röviden utalt is rá Petit de la Croix néven. Vámbéry a francia szerzőt a tudós moldvai vajdával, Cantemirrel említi együtt, annak a kapcsán, hogy az irataikat az európai tudósok csak a későbbi kutatók, Hammer és Zirkeisen jóval későbbi megerősítése után fogadták el elsőrangú forrásokként.[27]

Ma már megmosolyogtató, ahogyan a szabad idejében őstörténeti kutatásokat folytató és a mongol–tatár történelemben fokozatosan elmélyülő tekintélyes táblabíró minden mongol szó mögött – legyen az személy- vagy méltóságnév, esetlen földrajzi elnevezés – magyar eredetet vélt felfedezni. Már rögtön a krónika szerzője nevében megfigyelhetjük. Abulgázi melléknevét, a Bahadur-t tudatosan Bajád Úr-ra „javította", de ugyanezt tapasztaljuk Dzsingisz kán apja, Jeszügej Bagatur (Jessugi-Bajad Úr) esetében is. A példákat akár a végtelenségig sorolhatnánk, mivel a nem mindennapi képzelőerővel megáldott táblabíró valósággal ontotta magából az etimológiákat. Így lett pl. Dzsingiszből előbb Zengős, majd némi morfondírozás után Gyöngyös, Tolujból Tolnai, az 1241–1242. évi magyarországi hadjárat egyik vezetőjeként hírnevet szerző Sejbaniból pedig Szebeni. A Kínát uralma alá hajtó Kubiláj kán nevét pedig Domokos megfejtése szerint valójában Kopjainak kellene írni!

Úgy tűnik, hogy Domokos Dénest már eleve foglalkoztatta a magyarság eredetének a kérdése, erre már az „Europai Historicusok" gyakori emlegetése is utal, és a francia nyelvű Abulgázi-fordítás csak később került a kezébe, az egyik tél folyamán. A könyv átnézése után jutott arra a következtetésre, hogy a kötetben szereplő „mungál" nép valójában a magyarság keleten maradt részével azonos. Különösebb megerőltetés nélkül azonosította be az eredetileg mongol és török nyelvű elnevezéseket azok vélt magyar eredetijével. A magyar eredet mellett döntő érvként hozta fel, hogy már maga Abulgázi sem tudott mongolul, a francia fordító pedig magyar nyelven nem beszélt, melyek következtében a különböző hely-, személy- és méltóságnevek jelentős torzulás útján jutottak el az olvasóközönséghez. Ennek ellenére Domokos Dénes mégis megőrizte a francia munkában található eredeti alakokat, a saját „gondolattyát" pedig „különös jegyzésekben", azaz oldaljegyzetekben közölte. Ugyanakkor a saját észrevételeit sem tartotta tévedhetetlennek, és elnézést is kért az olvasótól, ha hibázott. Végül írt arról is, hogy miért nem fordította le az egész krónikát. A könyvet olvasva rögtön felfigyelt rá, hogy a krónikát érdemes lenne teljes terjedelmében a magyar olvasóközönség elé tárni, a francia fordító feltételezett torzításait azonban nem akarta azzal tetézni, hogy a „rossz fordításból való fordítással még nagyobb zűrzavart" okozzon.

A mongol történelemről ma már több elsőrangú forrás is a rendelkezésünkre áll. A Mongolok Titkos Története Ligeti Lajos fordításában magyarul is megjelent,[28] Abulgázi krónikájának P. I. Desmaisons általi 1874-es kiadását pedig 1970-ben újra megjelentették reprint kiadásban.[29] Ez utóbbi az eredeti kazáni kiadáson, valamint két, Göttingenben, ill. Berlinben őrzött kézirat alapján készült. A Desmaisons-féle kiadással összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a hetedik rész 11. szakaszán kívül a magyar fordítás hűen adja vissza a francia kiadás szer-

kezetét. Ez utóbbi abban tér el a többitől, hogy összedolgozza az Arany Horda legendás „királycsinálója" Edigei Mirza történetét a Togai Timur leszármazottjainak a felsorolásával.

Hetedik rész

Mely magában foglalya a Gyöngyös Kám nagyobbik fijának Zuzi Kámnak Historiáját és annak Maradékinak, kik a Kipzakokon uralkodtak.

1[só] Szakasz: Zuzi Kámról és a Fijának Batu-Sagin-Kámnak országlásáról. Desmaisons: [Chapitre VII.] *Descendants de Djoudji-Khan, qui ont régné dans le Descht-I-Qiptcháq.; Batou-Khan, fils de Djoudji-Khan.* pp. 177–86.; 178–180.

11[dik] Szakasz: A Zuzi Kán Maradékiról, kik a Batu-Sagin Kán halála után a Kipzakokon[30] országlottak. Desmaisons: [Chapitre VII.]Régne de Berké-Khan, fils de Djoudji-Khan, dans le Déscht-I-Qipcháq.; Régne de Mangou-Timour-Khan, fils de Toqân (ou Toughân), fils de Batou-Khan. Régne de Touda-Mangou, fils de Toqân, fils de Batou-Khan. Régne le Touqtaghou-Khan, fils de Mangou-Timour.; Touda-Mangou-Khan.; Touqtaghou-Khan.; Uzbék-Khan, fils de Toghroul-Khan, fils de Mangou-Timour-Khan, fils de Toqân, fils de Batou, fils de Djoudji-Khan, fils de Tchinguiz-Khan.; Djáni-Bék-Khan, fils d'Uzbék-Khan; Birdi-Bék-Khan, fils de Djáni-Bék-Khan. pp. 180–186.

111[dik] Szakasz: Togai-Timúrtól a Zuzi-Kán kissebbik Fijától származott Fejedelmekről, kik Kipzak Országban uralkodtanak. Desmaisons: [Chapitre V.] Histoire de Idikéi.; Chapitre VIII. Descendants de Toqai-Timour qui ont régné dans le pays des Qazâques.; Descendants de Toqai-Timour, troisiéme fils de Djoudji-Khan, qui ont régné dans le Mâvérân-Nahr (Transoxiane). pp. 170–172.; 187–189.

Nyolcadik rész

Mely magában foglalya a Zuzi Kám Fijának Szebeni Kámnak Historiáját, és azon Maradékiét, akik a Maureuner és Turan Országban uralkodtak. Desmaisons: [Chapitre VIII.] Descendants de Schéibân-Khan, cinquiéme fils de Djoudji-Khan, fils de Tchinguiz-Khan, qui ont régné dans le Touran, dans le pays des Qazaques, en Crimée et dans le Mâvérân-Nahr.]

1[só] Szakasz: A Szebeni Kám életéről és Országlásáról. Desmaisons: [Chapitre VIII.] Descendants de Schéibân-Khan, cinquiéme fils de Djoudji-Khan. pp. 189–191.

11[dik] Szakasz: A Szebeni Kám Maradékiról Jadigar-Kámig. [Uo. p. 191.]

Domokos Dénes nem volt képzett Kelet-kutató, de korának legműveltebb köznemesi, és nyugodtan mondhatjuk: polgári rétegéhez tartozott. (Elegendő itt a Debrecenben bíróviselt felmenőkre gondolnunk!) Alapvetően téves úton járt, amikor Zengős vagy Gyöngyös kánban és utódaiban magyarokat vélt felfedezni. Ennek ellenére sem a fordítói, sem pedig a etimológiai munkásságát nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Érdemét elsősorban abban látjuk, hogy hosszú évtizedekkel megelőzte a korát, és ő volt az első magyar, aki olvasta, mi több, fel is használta a csagatáj nyelvű irodalom egyik ma már klasszikusnak számító művét. A szövegkiadáshoz nem fűzünk különösebb jegyzeteket, mivel a többszöri fordítás miatt a szövegben található nevek időnként felismerhetetlenné torzultak, s ezek ellenőrzése könnyen megtörténhet Ligeti és Desmaisons idézett munkái alapján.

FÜGGELÉK

A kézirat közlésénél megmaradtunk a betűhív átírásnál, de a könnyebb olvashatóság kedvéért a központozást a mai helyesírásnak megfelelően alakítottuk, a feles-

leges nagybetűket többnyire elhagytuk. Ez alól csak az egyes törzs- és nemzetségnevek esetében tettünk kivételt.

(FOL. 30R) TEKINTETES ÚR!

Ezen T*ekintet*es Nemes Beregh Vármegyébe, elébb ugyan Tiszti All-Ügyészi, majd XI. évekig Tiszti Fő Ügyészi, végre szinte 4. évekig más magasabb (de ezt becsületböli) mineműségbe – fojtatott Hivatalos pályafutásom*nak* be végzése után – tavasszal és nyárba ugyan az ártatlanúl gyönyörködtető természettel társalkodván; téli napokon pedig önn, de mások által fojtatatni szokott peres dólgaim*nak* rendbe szedésekkel, Könyvek és holmi Irományok olvasásával töltögetvén időmet, – az most fojó télen a' mint az ipam, Néhai Szala-Kapoltsi Domokos Dénes Úr, több T[*ekintetes*]. N[*eme*]s Vármegyék volt első rangú Tábla Birája irományainak (ki ifjúságába külsö országokba is szaporitotta tudományos esmereteit, s jelesen Londonba fojvást és több évekig lakott; á honnét hónnúnkba visszakerűlvén, minthogy á köz szülék életbe létek alatt többi testvérjeivel meg nem osztozthatott, és ősi apai 's anyai reája néző jószágokba belé nem szálhatott, – sok szerencsétlen viszontagságai után itt Bereghbe Munkács várossába telepedett le, és 1812^{nek} az elején végső péhenését is itt lehelte ki) körűl-nézésekre kerűlt á sor. – Ezen írások között néhai tisztelt Ipam az Tatárok*nak* Mungálok*nak*, és nékünk is Magyaroknak régi eredésünkről szólló értekezéseire 's forditására találtam; melyeket is Bajád Úr tatár nyelvből forditott frantziára, – az Ipam pedig frantzia nyelvből tett által honfi magyar nyelvünkre.

Á menyiben azért ezen forditás és irások, a T*ekintet*es Úr, Nemzetűnk eredete á leg régibb időkre fel vivő Munkájával öszve hangzásba láttzanak állani, vagy leg alább egy tzélra törekesznek, – hazafiságbol is ugyan, de az Néhai Ipam hamvai eránt viseltető tiszteletből is

kőtelesnek érzettem magamat, azoknak világ eleibe lejéndő botsátását eszközleni, mindazáltal a Tekintetes Úrnak is bölts felső megvisgálását és jóváhagyását é részbe esdekelve kikérni. – A' ki ha ezen Néhai Tisztelt Ipam irásait á végre érdemeseknek itéléndi, akár a Tudományos Gyűjteménybe, akár a Társalkodóba, akár más fojó-irásba, azokat közönségesekké tétetni, sőt akármely esetre is azoknak lehető hasznvételek után, az Ipam eredeti kéz iratait, Pesröl Bereghbe gyakran találkozó biztos alkalommal hozzám vissza küldeni, végre pedig ha ezen iratok sajtó alá való botsátásra méltatni fognának, az ebből háromolható pénzbeli jövedelmet a Siket-Némák és Vakok Intézeteiknek gyámolíttatásokra fordítani méltóztasson. Á ki is hiv tisztelettel maradtam

Á Tekintetes Úrnak

Alázatos szolgája:
I[*losvai*]. Ilosvay György mp.
Több T[*ekintetes*]. N[*emes*]s. Vármegyék
Tábla-Birája.

Ilosván, 28-ik febr[*uár*]. [1]836.

N. B. 1. Ezen Munka Czímjének talán el lehetne ezt fogadni: *A' Tatárok, Mungálok, és Magyarok első időkbéli eredetükről szólló értekezések – Tatár nyelvből forditotta francziára Bajád Úr, – frantziából pedig magyar nyelvre tette által Néhai Sz[ala]: Kapóltsi Domokos Dénes Úr, több T[ekintetes]. N[emes]s Vármegyék vólt elő-kelő Tábla-Birája.*

N. B. 2. Mind ezen Irásokat fejülröl boritó papiroson az Ipam által le irt ezen Franczia fejülirás vólt: *On trouve un abrege del Histoire dúnc partie des Autheurs Turcs et Persans qui out escrit sur cette matiers a' la fia del Histoire de Zingis Kan de M[onsieu]r Paris de la Croix, inyuriné a Paris en lan 1719.*

(FOL 20R) ELŐLJÁRÓ BESZÉD.

Valamikor a régi Magyarok Historiáját olvastam az Európai[31] Emlékeztető Könyvekből, mindég nehezteltem az Iróinak gyermeki együgyűségekre, midön az Europában valo jöveteleket, mintegy kéntelenségból való Raj-botsátást, vagy Kóborlást, úgy irják le, és vagy a Földjök roszszaságának, vagy a sokaságoknak tulajdonityák, s ollyan szegény Népnek állityák, a melly a Meotis tova és a' Tanais Vizében megakadván sok idejig által nem tudott rajta jöni. Mivel képtelenség fel is tenni, hogy az olyan kóborló és gyülevész nép, a melly egy Tón vagy Fojó-vizen se tud által menni, an[*n*]yi hatalmas Nemzeteket sőt a Romai (Nemzetet is) Birodalmat is meg győzzön és adófizetőjévé tegyen. Minthogy pedig az Emlékeztető Könyvekből világos, hogy a régi Magyarok ezt cselekedték: tehát én mindég azt tartottam, hogy az akkori Magyar Nemzetnek igen hatalmasnak és nagy Virágjában kellett lenni, s' igen nagy Birodalmú s' gyakorlott Vitézségű Magyar Fejedelemnek jó készűllettel, jól rendelt s' probált Hadi sereggel lehetett ezt véghez vinni. A mint ennek bizonyos (fol. 20v) jeleit láthatyuk is az akkori idökről iró Europai Historicusokban is; sőt Atelnek avagy Ethelnek csak a Titulussa is, mellyel magát Hunnusok, Medasok, Gothusok, Dacusok Királyának irta, elég bizonyság arra, hogy sem ő, sem az előtte országlott fejedelmek, nem valami fellázasztot népnek vezéri, hanem hatalmas országló fejedelmek vóltak. De mivel ezek a Historicusok a Magyar Nemzetet, minek előtte Europában jött vólna, telyességgel nem esmerték, végére nem mehetvén tőllök, mitsoda emberek és honnat jöttek, azt gondolták, hogy a Meotis tavából jöttek ki, mint a békák, sőt olyan bohók is vóltak köztök, a kik azt irták, hogy az ördögöktől származtak. De minekutánna Atel avagy Ethel urokká lett is a romaiaknak, még akkor se

tudták a nevét is igazán leirni a magyar nyelvnek azon Historicusok nyelvétől való nagy külömbözése miatt; an[*n*]yival inkább az azután élt Historicusok, sőt ezek után még a magyar irók (fol. 21r) is tsak meséltek róllok. Azért is sok házibajim engedték, visgálódván honnat lehetne valami bizonyost tudni a régi magyarokról, a télen ez a franczia könyv akadott kezemben, mellynek titulussa ez: *Histoire genealogique de tartars, traduite du manuscript tartare D'ABULGASI BAJAD ÚR CHAN, az az Eredeti historiájok a tátároknak, melly ABULGASI BAJAD ÚR tatár irásából fordittatott* francia nyelvre. Ebben a könyvben oly megjegyzésre méltó dolgokat találtam, a melyekről az Europai Historicusokban semmi emlékezet nintsen. Ilyenek a többek között, hogy BAJAD Úr azt irja a 45dik levél óldalon, hogy a magyarok már az Okos Kám idejében, a ki tizediziglen való maradéka vólt Noénak, az Atel avagy Volga és a Jaig vize mellett laktak, és hogy Bajad Úr a mungal fejedelmek származását egész Adámig fel viszi. Sőt, Adámról azt irja, hogy ötet az emberek Saphi-Julának is hivták, és hogy Adam vólt a leg elsö Uralkodó (fol. 21v) a világon, s ő utána mindég vólt az emberek közt egy fejedelem, a ki a többit igazgatta az Özönviz előtt is. Az Özönviz után pedig, minekutánna Japhet az Atel avagy Volga vize mellé ment lakni, a Japhet maradéki közt is tsak egy vólt a fejedelem, mindaddig míg az emberek az Ellenző idejében el nem esztelenedtek és a bálványozásra nem vetemedtek; akkor oszlott meg a Birodalom az Ellenző két fijai, Tatár között és Mungu avagy Ung Úr vagy Mog Úr között, s' azután támadtak a Jáfet maradéki közt a hadakozások. Az előtt pedig míg egy fejedelem igazgatta őket nagy csendességben és bóldogságban éltek, és hogy a Japhet fiját Túrnak, annak fiját Tónak avagy Tonainak, annak fiját Jelzőnek, annak fiját Kibbaküinek hivták, mellyek valóságos magyar nevek, és azt mutattyák, hogy már a Babeli Za-

varodás előtt meg vólt a Magyar nyelv; sőt a következő fejedelmek nevei is, mellyeket Bajad Úr előszámlál, olyan magyarosok, ki vévén egynéhányat, melyeket talán a francia fordító változtatott el, hogy midőn (fol. 22r) ezen könyvet született magyar figyelmesen olvassa, nem tatár, hanem magyar historiát láttatik magának olvasni; a mint-hogy ez valósággal nem is tatárok historiája, mert Bajad Úr az Ellenző nagyobbik fijának, Tatárnak tsak hetedizig számlálya elő a maradékát az 27dik levél óldalon, és azután egész végig mindég az Ellenző kissebbik fijának, Mungálnak avagy Ung Urnak, vagy Mog Urnak maradékiról beszéll, és a tatárokat a mungáloktól mint két egymással hadakozó és ellenkező nemzetet, úgy különböztetik meg. Csudálkozni lehet azért rajta, hogy a Bajad Úr könyve a titulusában még is Tatárok Historiájának nevezteték; de ez talán onnat van, hogy a ki franciára forditotta, noha sem a maga nevét, sem azt mitsoda nemzetből való, meg nem irja, csak azt, hogy ő nem francia, bizonyoson se mungálúl se magyarúl nem tudott jól, és igy a valóságos külömbséget se tudhatta ezen nemzetek között. Én az országoknak, tartományoknak, (fol. 22v) nemzeteknek, agáknak, nemeknek és embereknek neveiket, noha láttam, hogy sok helyen boizonyoson nem jól vagynak irva, még is többnyire úgy hágytam, a hogy a franciára forditó irta, hanem a magam gondolatyát különös jegyzésekben tettem fel erántok, ha mindenütt jól nem találtam el a neveket, arról engedelmet kérek az olvasótól; mert azért hogy a Kössily partyán irok, és a Bajad Úr könyvéből s' a mappából látom, hogy ilyen nevű fojó víz az Arall tóban is foj Asiában, könyen meg eshetik, hogy hibáztam, a ki jobban el tudgya találni, találya el. Egészen azért nem forditottam magyar nyelvre a Bajad Úr Emlékeztető-Könyvét, noha az egész könyv nagyon érdemes vólna reá, hogy a magyaroktól eleitől fogva végig olvastathatnék, mivel a mint látzik a franciá-

ra fordító nagyon elváltoztatta a neveket benne, s' nem akartam ezen rosz fordításból való fordítással még nagyobb zűrzavarban keverni a dolgot. Vajha azokat a 18 Emlékeztető Könyveket (fol. 23r) és a mungál agáknak azon különös jegyzéseket lehetne meg szerzeni a melyekről Bajad Úr p. 79. és p. 165. emlékezik. An[n]yival is inkább, mivel Bajad Úrnak sem született nyelve vólt a mungal nyelv, a melyen ezt a könyvet irta, hanem azt tsak egy esztendő alatt tanúlta, a mint ezt ugyan ott maga meg valya. Úgy azt tartom, sok dolgok világosságra jőnének a magyar historiában. De ezek nélkűl is, tsak ugyan világos az a Bajad Úr könyvéből: hogy a mungál avagy mogor nemzet az a hatalmas nemzet, mellyet az europai historuóicusok Scytháknak neveznek, és hogy ennek aa nemzetnek kellett annak lenni, a melly a Cirus hadi sereget magával együtt eltörlötte. Ezekre a Scithákra ment Xerxes is 600000 emberrel, ezeknek a fejedelmek küldött neki egy egeret, egy békát és egy nyilat ajándékba, s' úgy meg jádzottatta Xerxest, hogy alig mehetett haza harmincz ezered magával. Ezekkel próbált vólt Nagy Sándor is szerentsét, de mihelyt egyszer meg ütközött velek, mindgyárst meg igenlette a dolgot, és az (fol. 23v) ütközet után való éjjel viszsza költözött az Oxus vizén, s' azután soha feléjek se ment többé. Ezeknek a fejedelmek vólt Atel avagy Ethel is, a ki a Romai Birodalmat adófizetővé tette. A hét kapitányok vezérlése alatt is ezek kőzzűl kellett ki jőni a magyaroknak, mert ezek midőn IV^{dik} Béla magyar király idejében[32] Europában ki ütöttek, sokat kérték Béla királyt, hogy csatolya hozzájok magát a több europai nemzetek ellen, és azt igérték neki, hogy ha a maga fiját egy negyed részével a seregének el küldi velek, semmi adót nem kivánnak tőlle, sőt neki adgyák a nyerendő tartományoknak és prédának egy ötöd részét, és akor a Béla fija vegye el a Nagy Kámnak Ugodainak a leányát, akor az Ugodai fija a Béla leá-

nyát, és tsak a Pápa rimánkodása tartóztatta meg Béla Királyt, hogy hozzájok nem adta magát, a mint ezt láthatni Béla királynak irt levelekből a Pápának Raymoldusban. Nem (fol. 24r) cselekedték ezt a mungálok más nemzetekkel, és fel se lehet tenni, hogy egy olyan hatalmas nemzet a melly az egész Asiát birta, azon kivűl a mit most a törökök birnak benne, a melly éppen akkor hódóltatta meg Chinát, és jőtiben az egész Muszka Országot, a' az ide való magyaroknál sokkal jobban értette a hádakozásnak mesterségét, mellyet is Béla királyal való ütközetben eléggé meg mutatott, olyan nagy igéreteket tett vólna Béla királynak, ha Atyafiságból nem akarta vólna meg kémellni a magyarokat. Mai napig is köz-mondás köztünk magyarok közt: Nem a János Pap Országa. Ezt a János Papot Ung Kámnak hivták, és ez a Nestorianusoknak fejedelmek vólt, a mint Nieukofius irja, a ki Bataviából követ vólt a Nagy Kámhoz Chinában. Ennek a János Papnak az országát a Batu nagy aty[j]a, Gyöngyös Kám rontotta el, és igy a magyaroknak azoktól kellett a János Pap Országa (fol. 24v) hallani, a kik Batuval kijöttek, mellyből a következik, hogy tudtak velek beszélleni, melly is annál hihetőbb, hogy a mint irja, a Béla király nevében és pecsltye alatt leveleket bocsátottak a Mungálok széjjel az országban, mellyeknek bizonyoson magyar nyelven kellett irva lenni. Paulus Venetus is, a ki 17 esztendeig Koplyainak, a Nagy Kámnak udvarában lakott, azt irja, hogy azt a várast, a mellyben a Nagy Kám lakott Kám-falunak hivták. Ebből is megtettzik, hogy a nyelvek egyezett a magyarokéval, sőt Gyöngyös kámnak s' a successorinak, Ugodainak, Kajuknak, Mang Urnak, Koplyainak a nevek is nem magyar nevek-é? Nemde még minekelőtte Xiius fejedelem Chinát a Scithák felől kőfallal körül vette vólna, már annak előtte nem a Keve famailiaja uralkodott-é Chinában 875. esztendőkig? Nemde nem Kevének

hívták-é az egyik vezéreket is (fol. 25r) a magyaroknak, midőn 371. esztendőben először Europában kijöttek, és ma is nem Keászónak hivják-é Keveházát túl a Dunán, mellyet most a Kútas nem bir. És nemde nem uralkodó fejedelmek vóltak-e Keve, Bela, Kadotsa és a másodszori kijövetelkori hét vezérek, valamint Batu, Kajuk, Mang Úr, Bajdár, Szebeni, hogy azok vóltak. És valyon nem méltóé a Bajad Úr könyve csak azért is arra, hogy olvastassék a magyaroktól, mivel abban a Scithák monarchiájának hitoriája vagyon megirva, a mellynél régibb és hatalmasabb monarchia egy se vólt a világon, és amelly mind e mai napig is fenn áll, és még ebben az ezeredben is sokkal hatalmasabb vólt a Nagy Sándor monarchiájánál. Amint ezt Marco Polo is, aki Koplyai kánnak Chinában gubernatora vólt, bizonyitya, midőn többek között azt irja, hogy Kopjai kámmak az indiai tenger (fol. 25v) parton mindég ezer hajókból álló classisa és [minden hajóhoz] három száz embere vólt készen a végre, hogy ha valamely országában támadás ütné ki magát, azt azon hirtelen el nyomhassák, mellyik Monarekának vólt valaha ilyen classisa? Annak okáért nem álhatom meg, hogy a Bajad Úr Emlékeztető Könyvének ha tsak azon szakaszait is, melyekben Bajad Úr a mungaliai fejedelmeknek eredeteket, és azoknak Europában lett kijöveteleket irja meg, azokkal a szakaszokkal együtt, mellyek ezeknek bővebb meg értésére tartoztak, magyar nyelven esmértessé ne tegyem, csak azért is, hogy ha valamelyik magyarnak módgya lesz benne, igyekezzék meg visgálni az eredeti nyelven irt könyvét Bajad Urnak, és több asiai historicusokét is, hogy annál jobban meg világosittassunk a Magyar és a Scitha Historiában.

Következik a fordítás[33]

HARMADIK RÉSZ (FOL. 1R)

Mely magában foglalya a Gyöngyös Kám országlásának historiaját születésétől fogva haláláig.[34]

1[só] Szakasz

A Gyöngyös Kám születéséről, és az ö gyermeki esztendeiről az aty[j]a haláláig, és a Mungalok királyi székében lett üléséig.

Gyöngyös (Zengös) Kám született a Blunjulduk földén 559[dik] esztendöben, melyet Tongasnak avagy Disznónak hivnak a Mungálok nyelvén.[35] Midőn a világra lett, egy darab alutvért tartott a markában, melyet meg jelentvén a bába az aty[j]anak, az a maga fö tisztyeitől ezen különösségéről a fija születésének kérdeződvén, egy azok közzül azt állitotta a kánnak, hogy az jelentene egy olyan ujjonnan született fejedelmet, a ki sok országokat és nemzeteket a maga Birodalma alá fog hajtani, mely is annakutánna valósággal be is tőlt. Születésekor az aty[j]a Tamuzinnak[36] nevezte, de midön Kámmá tétetett Gyöngyös[37] nevet adott magának. Noha már oda felyebb meg irtam az eredetét, mindazáltal itt újra elő adom eleitöl lett származásának rendit.

Jessugi-Bajad Úr Kám vólt az aty[j]a Gyöngyös[38] Kámnak, annak atya vólt Bortán Kám, annak aty[j]a vólt Kabull Kám[39], annak aty[j]a volt Tumene Kám[40], annak (fol. 1v) aty[j]a volt Bassikar Kám[41], annak aty[j]a vólt Dutumisi Kám, a Dutumiz aty[j]a volt Tokha Kám[42], annak aty[j]a volt Buderdsi-Mogak, ki is született Alancu Özvegytől, Julduss Kámnak[43] unaka leányától és fel neveltetett a nagy aty[j]a házában, mivel az aty[j]a, kinek a nevet nem tudgyuk, és a ki fija vólt Julduss Kánnak, még igen fijatal korában meg hólt. A Julduss aty[j]a vólt Mengli-Chodsa Kám[44], annak aty[j]a vólt Temirtasek Kám[45], annak aty[j]a vólt Simsoczi Kám, annak aty[j]a

vólt Bukbend Kám, annak aty[j]a vólt Menkoazin-Borel Kám[46], annak aty[j]a volt Kipzi-Mergen Kám[47], annak aty[j]a vólt Bizin-Kaján Kám[48], annak aty[j]a volt Kaw-Idill Kám[49], annak aty[j]a vólt Bertezenä Kám.[50] Ennek a Bertezene országlása és a Kaján futása között, a ki az Irgana-köre ment lakni minekutánna az atya az ütközeten elesett, 450 esztendőnyi üresség vagyon, mely éppen an[n]yi időt foglal magában, mint a menyi ideig a Mungólok[51] az Irgana Kői Hegyekben tartózkodtak, és telyességgel nem tudatik azon Fejedelmeknek, a kik ezenközben a Mungálokon uralkodtak, egymás után lett (fol. 2r) következéseknek rendgye, noha jól tudatik, hogy mind a Kaján maradékiból vóltak. És mivel leg kisebb bizonyost se találni a Mongólok könyvekben e felől, én is kéntelen vagyok üressen hagyni. A Kaján aty[j]a vólt III Kám, annak aty[j]a volt Tinjis Kám[52], annak aty[j]a vólt Mengli Kám, annak aty[j]a vólt Julduss Kám[53], a ki Ay Kám helyében lett Kámmá. Julduss Kám sem testvérje sem fija nem lévén Ay Kámnak és Kiun Kámnak[54], hanem csak atyafija avagy rokona. Ay Kám követte a Kámságban á testvérét Kiun Kámot, kinek aty[j]a vólt Ogus Kám,[55] annak aty[j]a vólt Cara Kám,[56] annak aty[j]a vólt Mung'l Kám,[57] annak aty[j]a vólt Alenzä Kám,[58] annak aty[j]a vólt Kajuk Kám, annak atya vólt Dibbakúi Kám,[59] annak aty[j]a vólt Jelzö Kám,[60] annak aty[j]a vólt Tónak Kám,[61] annak aty[j]a vólt Turk,[62] annak aty[j]a vólt Japhis, annak aty[j]a vólt Nui, annak aty[j]a Zamäch,[63] annak aty[j]a vólt Matuschlak, annak aty[j]a vólt Idriss Proféta, kit is Junan nyelven Achnuchnak hivtak, annak aty[j]a vólt Berdi, annak aty[j]a vólt Melahil, annak aty[j]a volt Schinan, annak aty[j]a vólt Anus, annak aty[j]a volt Schiss Profeta, annak (fija) aty[j]a vólt Ádám, ki neveztetett Saphi-Julának.

(fol. 2v) A Jessugi Bajad Úr Kám halálakor a fija, Gyöngyös Kám csak 13 esztendös volt, és a testvérjei még kisebb

idejűek vóltak mint ő. A Mungáloknál szabott rendtartások az, hogy minden ember esztendűként minden névvel nevezendő barmának tizedét a Kámnak tartozik adni[64], és noha valamely Kám öt vagy hat fijat hágy is maga után, csak a legidősebb lesz helyjétte Kámmá rend szerént, és a több testvéri csak úgy tartoznak neki szolgálni, mint más egyéb alatta-valók, ki véven azt, hogy mindenféle barmokból csak egyet egyet adnak, de ez a tized alúl való kivétel nem terjed tovább csak az ő személyekre a gyermekek és a maradékjok szintén úgy tartoznak fizetni a rendes tizedet, mint más egyéb emberek. Midön Jessugi Bajad Úr meg hólt, számlált maga alatt mintegy 30 avagy 40000 fizető familiákat, nemzeteket[65], nemeseket, melyek mind azon egy törsöktöl vették eredeteket. Vóltak azon kivűl több szomszéd Szakaszok vagy Agák, a kiknek fejek neki adót fizettek, a kiknek számok kőzzűl való vólt a többek közt egy Busand nevű Kám. Mivel Gyöngyös Kám igen ifiú vólt az aty[j]a halálakor, nagyobb része ezen familiáknak viszsza-élvén ezen fejedelemnek ifjúságával, nem akartak neki (fol. 3r) engedelmeskedni, sem a tizedet meg fizetni, és félre való helyekre húzták magokat. A Tayzeuts[66] Sszakasza vagy ága, mely mindeniknél leg-gazdagabb és leg-számosabb volt, leg első vólt a Gyöngyös Kámtól való el-válásban, alája adván magát egy bizonyos Burganay-Kariltuknak,[67] kit is a többi ágak is, melyek magokat a Gyöngyös Kám uralkodása alól ki húzták, azután hasonlóképpen fejeknek esmertek lenni. A Burganai-Kariltuk aty[j]át hivták Arallnak, annak apját hivták Kadua-Tayschy[*nak*],[68] annak aty[j]a vólt Murack-Ducoziná,[69] annak aty[j]a vólt Hurmalancum,[70] annak aty[j]a volt Kaydu Kán.[71] Azokból a sok familiakbol avagy nemekből, a melyek Jessugi-Bajad Ur alatt voltak, mikor meg-halálozott, csak harmada maradt meg a Gyöngyös Kámhoz való hűvségben, a más kétharmada egészen el-szakadt tölle. Az a harmad, a mely meg-maradt a hozzá való hűvségben, állott a maga össeinek maradékiból, kik mindgyájan mellette ma-

radtak a Mankattsok[72] fél ágából, és más ágakból való egyéb familiákból vagy nemekből, melyek közzül egyikből 50 maradt mellette, a többiből 100 vagy 200, és némelyikből csak 5 avagy 10. A Munkátsi ágnak, noha nem igen számos volt, mindazáltal különös fejek volt, kit Kojúk Urnak hivtak, de (fol. 3v) Gyöngyös Kán volt az uralkodó fejedelmek. Imhol vagynak azoknak az ágaknak neveik, a kik Barganai-Kariltuk[*k*]al elmentek: a Katagunsok ága,[73] a Zipzutsok ága[74], a Dsoigeratseké[75] és a Nironoké,[76] a melyből egyetlen egy háznép sem maradt Gyöngyös Kán alatt. A Markattsek ága[77] is, a mely soha sem akarta magát alá adni a Győngyős Kán ágának, a Burganay-Kariltuk részére állott, mihelyt meg hallotta, hogy elvált Gyöngyös Kántól, és hogy an[*n*]yi népet el csábitott, de Gyöngyös haddal menvén ezekre a pártosokra, egyiket a másik után elébbeni kötelességekre viszsza hajtotta. (fol. 4r)

11dik Szakasz

A Gyöngyös Kán any[*j*]át hivták Ülünek, ki neveztetett Iganak[78], mely nagyot tészen a Mungálok nyelvén, volt még neki más neve is: Kuzin, mely an[*n*]yit tészen a Kitay vagy Chinai nyelven, mint öreg aszszony. A Tadsiksok nyelvén az öreg aszszonyt Banunak,[79] az Osbeckek nyelvén pedig Baybizának hivják, mely gyermek-dajkát is teszen. Származását vette az Allaknutsok ágából és igen okos és elmés volt. A Gyöngyös Kán aty[*j*]a halála után, ez az Ülün másodszor a feljebb emlitett Menglik-Izkához ment férjhez, és mivel az a Kunachmárok[80] ágából való volt, és nagy becsületben volt a maga ágából való emberek előtt, azt cselekedte, hogy ez az egész ág Gyöngyös Kán alá adta magát.

Eleinten sokkal bövebben akartam irni a Mungálok Birodalmáról, és sok féle ágazataikról, de nagy betegségben esvén, attól féltem, hogy meg találok halni, minekelötte elvégezném ezt a könyvet, kéntelenittettem azért röviditeni Munkámat, hogy hóltom után félben ne maradgyon. Még betegsé-

gemben is szűntelen dolgoztam rajta, négy irókkal iratván, a kiknek dictáltam, mikor a betegségem könyebbitett rajtam.[81] A mi illeti, azt a részét a Munkámnak, mely megyen Adámtól fogva Szebeny Kámig, annak némely részét (fol. 4v) azokból az authorokból vettem, a kik ezen materiáról irtak, némely részét pedig a Mungálok külömb külömb féle ágaiknak különös emlékeztetö jegyzéseikből,[82] de a mi a második részét illeti ezen hitoriámnak, a mely a Szebeni Kán országlásán kezdődik, és egész az én idömig jön, nem vólt szükségem reá, hogy sok könyveket felhányak érte, hogy tökélletességre vihessem, mert már ezen időnek föbb történeteit az előtt is jól tudtam. A mi a jeles dolgokat, és a fejedelmeknek s' külömbözö ágaknak neveit illeti, azon igyekeztem, hogy épen meg maradgyanak, és hogy küzzülök egyet se felejtsek el; de a kevésbé szemben-tünö dolgokat és egyéb csekély környúlállásokat el halgattam, hogy ez a könyv bagyobra ne nevekedgyék, mint sem szükséges. Etc., etc.

12dik Szakasz
A GYÖNGYÖS KÁN FELESÉGEIRŐL ÉS GYERMEKEIRŐL.[83]

Gyöngyös Kánnak oly sok feleségei és ágyasi vóltak, hogy a számok többre ment 500-nál, a feleségei mind kámok vagy fejedelmek leányi vóltak, kik között öten vóltak, a kiket a többinél jobban szeretett. Az 1sónek neve vólt Borta-Cuzin,[84] kitől négy fijai vóltak, a 2dik neve vólt Kizu,[85] és a Kitay vagy Chinai Altan Kámnak a leánya volt; a 3dik neve volt Carizu, és Taijan Kán[86] özvegye vólt; a 4dik neve vólt (fol. 5r) Milu; az 5dikó Singan; ezek a két utólsók tatár nemből valók és egytestvérek vóltak, kik közzül az utólsót az elsőnek halála után vette feleségül. A Gyöngyös Kán négy fijainak, kik Borta-Cuzintól lettek, nevek vólt: az 1sójé Zuzi, a 2dikó Zagatai,[87] a 3dikó Ugadai és a 4dikó Tólai[88]. Ezen négy fijainak mindenikének különös tiszti vólt: Zuzi az atya udvarának gazdaságát

igazgatta, Zagatai törvényt szolgáltatott és az alatta való népek panaszát halgatta, Ugadai a jövedelemre vigyázott és a tartományok adószedőitől vette számot, Tólainak pedig mindazokra gondgya vólt, valamelyek a hadi-készülletre tartoznak. Ezeken a négy fijúkon kivűl, melyeket megnevezék, vóltanak még Gyöngyös Kánnak öt más fijai a többi feleségeitől. Ezek között és a maga legközelebről való atyafijai között fel-osztotta a több tartományit Chinának, minekutánna urává lett ezen egész birodalomnak, szintén az Almak földgyéig, de a fő uralkodást a maga örökös tartományiban, és átalyában minden birodalma alá hajtott országokban a négy öregebb fijai közt osztotta fel, kérvén őket, hogy egymás közt mindég jó barátságban éljenek, mint jó atyafiakhoz illik, és ezen alkalmatossággal mind a négyet elő hiván, egy csomó nyilat adott a kezekben, (fol. 5v) azt parancsolván, hogy törjék ketté, úgy a mint vagynak. Melyet egyik se tehetvén meg, ki-óldozta a csomót és egyenként adta a nyilakat a kezekben, és midön akkor könyen eltörték vólna, eszekre adta, hogy őreájok nézve szintén úgy vólna a dolog, és mindaddig, mig jó egyességben élnének egymással, semmi szomszéd hatalmasság nem merne véteni nekik, de mihelyt egymás közt meghasonlanának, könyen a földhőz fognák öket verni. Akarná mindazáltal, hogy még az ő életében egyet választanának magok közzűl, a kire az ő halála után szályon az ország a többin való telyes hatalommal együtt, úgy mindazáltal, hogy azért ki ki szabados ura maradgyon a maga birodalmának.

19dik Szakasz
GYÖNGYÖS KÁNNAK A MAGA ÖRÖKÖS ORSZÁGÁBAN VALÓ HAZAMENETELÉRŐL ÉS HALÁLÁRÓL.[89]

Gyöngyös Kán az egész Irán[90] földét a maga birodalma alá hajtván, és meg öletvén mindazokat, valakik a pártütés-

re hajlandóknak láttzottak lenni, hirt vett, hogy a Kitaiak kezdenének mozgolódni, azért is a maga fijainak és leg-meghittebb tisztyeinek tanácsokból meg határozta, hogy a fija, Zagatai menyen egy armádával Gilan felé, a Dsalaludin Sultan keresésére, mivel az a hir vólt, hogy ez a fejedelem nem régiben viszsza ment Persiában; hogy a harmadik fija Ugadai menyen egy (fol. 6r) armadával a Gasmienek felé, hogy ellent ályon a meghólt Mahamet Sultánnak egy Subuk Tagin nevű udvarnokjának szándékinak, és hogy a Gazmienek várasát meg bűntesse, a kik őtet alattomban segitették, és hogy maga személyesen mellé vévén a fiját, Tokait, menyen a Turán földgye felé, hogy annál közelebbről vegyázhasson arra, a mi Kitay[91] felől fog esni. Ugadai csak hamar véget vetvén annak a dolognak, a melyért ki küldetett vólt, azonnal utánna ment az atyának a Turan földe felé, minekutánna le rontotta a Gazmienek várasát, és mind kardra hányatta a lakosait. Zagatai be menvén a Gilan földgyére, némely ellentállásaik után ezen tartomány lakosinak, meg vette Mangora várasát és minden egyéb várasit ezen tartománynak, melyekben sok lakosokat meg öletett, és ezen az óldalon telyességgel semmit se tudhatván Dsalaludin Sultán felől, ő is hasonló képpen a nagy Bucharia felé ment. Tavasz vólt, 620dik esztendejében[92] a Hegirának, mikor Gyöngyös Kám meg indúlt a Turan földgye felé, minekutánna elébb mindazokban a megerősitett városokban, a melyek az Iran földgye felől vagynak, jó féle vár örző-seregeket és esmeretes hüségű hadi-tiszteket (fol. 6v) szállitott vólna. Kevés idővel a Nagy-Buchariában lett érkezések után a két fijai Zagatai és Ugadai, azokkal a seregekkel együtt, melyek vezérlések alatt vóltak, elérkeztek hozzá, minek utánna azt, a mi meg vólt hagyva nekiek, a szerént a mint elő adám, véghez vitték vólna. Az alatt mig Gyöngyös Kám ezen a földön múlatott, egyszer azt kivánta, hogy vigyenek valamely tudós Buchárokat hozzá, mivel kivánna némely érdemes dolgokról beszélleni velek, annakokaért ketten

a Nagy-Buchariának fő-tudósi közzül Cady Aschraf és Woa-Asis, hozzája menvén, azt kérdte tőllök: mit tenne az a Mahometany név, a melyet magokra vettek, és miben álvon valósággal az ő Isteni tiszteletyek? Erre a két fő-tudósok ezt felelték neki: 1szor Mi Mahometanusok vagyunk, az az szolgái az Egy Mindenható Istennek, a kihez semmi nem hasonlittathatik, és mi tisztelyük a Prophétát, kit Isten küldött hozzánk, hogy a jóra tanitson bennünket, a Gonoszt pedig tiltsa tőllünk. Melyre azt felelte nekiek: meg egyezem abban veletek, hogy az Istenhez semmi hasonlattos nincsen. 2szor Kötelesek vagyunk esztendőnként 40ned részet a szegényeknek adni jövedelmünknek, és mind annak, valamit szorgalmatosságunkal vagy kereskedésünkel nyerünk. Ezt is helyben hagyta Gyöngyös Kám. 3szor Nékünk (fol. 7r) azt parancsolya az Isten, hogy napjában ötször imádkozzunk, melyet meg is cselekszünk. Ezt is jóvá hagyta Gyöngyös Kám. 4szor Az esztendőnek tizenegy hólnapiban mindent szabad megennünk és a mely órában akarjuk, de 12dik hólnapban tartozunk bőjtőlni, úgy hogy valamig ez a hólnap tart, csak naplemente után szabad ennünk. Ezt sem kárhoztatta. 5szor Azoknak, a kiknek egészségek meg engedi, a parancsoltatik, hogy leg alább egy útat tegyenek a Mechkai Házhoz, hogy ott az Istennek könyörögjenek. Ez az utólso czikkely nem inye szerént való vólt Gyöngyös Kámnak, a ki meg lévén arról gyözettetve, hogy az Isten mindenütt jelen van, és hogy az egész világ az övé. Azt állitotta, hogy minden hely egyformán alkalmatos arra, hogy neki könyörögjünk, és nevetségesnek állitotta, hogy azt mondták, hogy egyik hely alkalmatosabb a másiknál az Isten imádására. Ezután a beszélgetés után elbocsátotta őket. Azonban a Buchárok élvén ezzel a jó alkalmatossággal, patens levelet nyertek tölle, hogy ennekutánna semmi adót ne vethessenek reájok, hanem ha a kánnal különös parancsolatyából. Elindulván a Nagy-Buchariából Gyöngyös Kám Samarkántba ment és onnat követet küldött a fijához, Zuzi Kámhoz, ki

Daschté-Kipzakban tartózkodott, evvel az (fol. 7v) izenettel, hogy mivel hallotta, hogy igen sok vadak vólnának a Turkestan és a Daschté-Kipzak határiban, szeretné ha az alatta való népekkel a Turkestan széle felé hajtatná őket, és hogy ő is a maga felől való óldalról szinte azt cselekedtetné a maga népével, a végre, hogy magát egy darabig azokban a határokban a vadászattal múlathassa. Oda felyebb mondottam, hogy Gyöngyös Kám a maga három fijainak, Zuzinak, Zagatainak és Ugadainak egy armádát vagy hadi sereget adott, hogy a Charassám[93] földgyének fővárasát vegyék meg vele, és hogy az három testvérek közt esett viszszavonások miá ezen várvivás sokáig tartván, Gyöngyös Kám a főhatalmat ezen hadban Ugadainak adta. Ez az elsőség oly érzékenyűl megillette Zuzit, mint idősebbet, hogy magát Daschté-Kipzakban félre vonta, ahol a lakosoktól kiterjesztett karral fogadtatott, a kik minekutánna meg esmérték az ő nagy érdemét, önként alája adták magokat, és ezen a földön leginkább a vadászattal tőltötte idejét, melyet felettébb szeretett. Mihelyt Zuzi az aty[j]a izenetét vette, azonnal an[n]yi népet gyűjtetett öszve, a menyi kellett arra, hogy a vadakat fel-lázzaszszák és a Turkestan széle felé hajtsák. Tudván azt is, hogy az aty[j]a lovas seregei sok lovakat elvesztettek, küldött neki 100000 katona alá való lovakat, tudniillik 20000 (fol. 8r) fejér lovakat, 20000 almás szürke lovakat, 20000 barna pej lovakat, 20000 fekete lovakat és 20000 bonta (?) lovakat, és azonban a testvérjeinek minden féle sok drága ajándékokat küldött, annakutánna maga menvén az aty[j]a eleiben, attól nagy szerelmességgel fogadtatott. Gyöngyös Kám minekutánna magát fijaival együt a Turkestan földgyén egy darab ideig a vadászattal múlatta vólna, viszsza tért onnat a maga örökös országában, de alig érkezett oda, hogy azt a hirt vette, hogy a Tangut földgyének igazgatója Schid-árka[94] pártot ütött ellene. Mely hir után egyszeribe nagy armadával vagy hadi sereggel ment arra felé, Schid-árka oly vakmerő vólt, hogy

elébe jött csak nem a Gyöngyös Káméval egyenlő sereggel, de egyszeribe megverettetvén, Tangut várasában szaladott. Azonban Gyöngyös Kám minekutánna elébb a Tangut földgyén mindeneket tűzzel vassal meg emésztett vólna, viszszatért a maga országában sok foglyokat vivén magával, nyomban követte a Sehid-árka követye, kinek meg vólt hagyva, hogy mondgya meg részéről Gyöngyös Kámnak, hogy ha az elmúltakról megenged neki, ő kész lesz hozzája menni. Gyöngyös Kám ezt a követet nagy emberséggel fogadta, és mindenféle szép szókkal bocsátotta el, úgy mindazáltal, hogy Sehid-árka eránt semmi bizonyosra nem kötelezte magát. De alig mehetett el ez a követ, hogy Gyöngyös Kám nagy betegségben esett, és látván, hogy az nőtön (fol. 8v) nőne, meg emlékezett egy álmáról, melyet álmodott midőn Kitayban[95] hadakoznék, melyből meg tudván, hogy életének vége közelgetne, magához hivatta a fijait és a nagyobbik fijának, Zuzinak a gyermekeit, ki már ekkor meg hólt vólt, minden főtisztyeivel együtt a maga udvarának, és minekutánna nagyon kérte vólna a fijait az egyességre, és arra, hogy az atyafiakhoz és rokonokhoz illetlen torsalkodástól és nagyravágyástól megójják magokat, eleikben állatta Ugadait, mint a kire szályon rólla a Birodalom, parancsolván, hogy a Mungál Birodalom alatt levő minden népek az ő halála után őtet mindgyárt uroknak esmerjék, és néki, mint uroknak engedelmeskedgyenek. Melyet azonban irásban is ki adott nékik, meg hagyván ezenkivül, hogy az halálát titokban tartsák, mindaddig, míg Sehid-árkát meg nem büntetik és Tangut várasát egészen el nem törlik. Annak utánna mindeniket egyenként ölelgetvén mindnyájokat elbocsátotta magától és egynehány szempillantás múlva meg hólt. A fejedelmek, az ő fiai, az attyok utólsó rendelése szerént nagy titokban tartották halálát, és nagy hadi sereget gyűjtvén egybe, elmentek Tangut várasát ostromlani, mely minek utánna erőssen tartotta vólna magát, kezekben esvén, Sehidárkát számos katonákkal együtt, kik ezen várasban

vóltak (fol. 9r) megölették, és a többit mind rabságra vitték. Ezután a hadakozás után ki hirdettették a Gyöngyös Kám halálát a Birodalomnak minden tartományiban és eltemettették a testét azon helyen, melyet maga választott vólt magának temető helyül, mert midőn egykor vadászna és egy igen magas és egyenes fát meglátott vólna, azt parancsolta, hogy ha meghal, az alá a fa alá temessék. Idővel oly sok szép fa nőtt e körül a sir körül, és oly sűrűséggel, hogy az ellőtt nyil nehezen mehetett vólna el köztök. Azóltától fogva ezt a helyet Bur-Chan-Caldinnak hivják, és minden fejedelmek a Gyöngyös Kám maradékiból, a kik az ólta ezen tartományban hóltak meg, ezen helyben temettettek. Gyöngyös Kám született 559.[96] esztendöben, mely Tongusnak neveztetik, Kámmá tétetett csak ugyan Tongus esztendőben, és megholt 624[dik] esztendőben, melyet a Mungálok Tauchnak[97] hivnak, minekutánna élt vólna 65 esztendőket, és mint kán 25 esztendeig uralkodott vólna. A halálának ki hirdettettése után a fijai három hólnapig siratták halálát, és minden szomszéd fejedelmek, kik szövetségesi vóltak az aty[j]oknak, el jöttek, hogy megmutassák mely nehezen esik nekiek ez a nagy veszteség.

Gyöngyös Kám igen nagy elméjű fejedelem vólt, melyet rész szerént láthatni abból a rendből, melyet a hadi-seregében állitott fel, melyet 10000 emberből álló egynehány tagokra osztott fel, és ezen tagoknak (fol. 9v) mindenikének különös vezére vólt, kiket tíz ezeres vezéreknek hívtak. Ezek a tagok 1000 emberből álló batalionokra vóltak felosztva, kiknek fejeket ezeredeseknek hivták. Ezek a batalionok hasonlóképpen 100 emberből álló companiákra vóltak felosztva, mindeniknek capitánya lévén, kit századosnak hívtak, és ezek a companiák ismét 10 emberből álló szakaszokra vóltak osztva, kiknek tisztyeit tizedeseknek hivták, de mindezek az osztályok egyik a másikától függöttek, és a parancsolatot a minden tagok fő vezérjétől vették. Midőn táborban kellett szállani, minden lakos tudta, mit kell neki adni a táborozó

nép szükségére. Soha sem hagyta a jeles cselekedetet jutalom, a jóságos cselekedetett dicséret nélkűl, de keményen meg is büntette a vétket és a gonoszságot. Nem csak arra vigyázott a katonaszedésben, hogy erős legényeket válogasson, hanem megkívánta, hogy eszek is legyen, és a legvitézebbekből formált tiszteket magának. A gyalog foglyoknak a jovát rendszerént a lovak őrzésére rendelte, az otrombábbakat pedig a juhok őrzésére forditotta. Az ily sok jó rendelések nagyot könyitettek rajta abban, hogy a szomszéd tartományokat és országokat birodalma alá hajthassa, a melyekben semmi hasonló rendelések nem vóltanak. Szokása vólt egybegyűjteni egyszer esztendönként minden ő, mind polgári, mind hadi tisztyeit, és meg visgálni ha vagyoné arra megkivántató (fol. 10r) tehetségek, hogy a magok hivataljoknak jól megfeleljenek, soha sem mulatván el nagyon megdicsérni azokat, a kiket látott, hogy tiszti kötelességeket legjobban véghez vitték. Végtére mindenekben oly jó rendet szabott, hogy lehetetlen azokat az eszközöket, melyekkel erre a végre élt mind előszámlálni.

NEGYEDIK RÉSZ

Mely magában foglalya Gyöngyös Kán harmadik fijának, Ugadai Kánnak historiáját, és az ő utánna következőkét a Mungál Birodalomban a Gyöngyös Kán maradékiból.[98]

1[só] Szakasz
UGADAI KÁN ORSZÁGLÁSÁRÓL.[99]

Két esztendővel a Gyöngyös Kám halála után a fijai, Zagatai Kám és Tólai Kám, úgy a legnagyobb fijának, Zuzi Kámnak gyermekei egyben gyűlvén a Mungal Birodalom minden nagy tisztyeinek jelenlétekben, Belgatai-noyan[100] és

Ilziktei-noyan, ketten a boldogúlt aty[j]ok udvarából való nagy urak közzűl, mindenek hallattára felolvasták ezen fejedelemnek utólsó rendelését, és ezen rendelések hagyása szerént kérték Ugadai Kámot, hogy vállalja fel az országlást. De ő azzal mentette magát, hogy mivel még az aty[j]ának egy etse és néki két testvérjei vólnának életben, kivánná telyes szivéből, hogy valamelyik közzűlök vállalná fel az országlást, és hogy ő nem irigyelné neki ezen tisztességet. Minekutánna ez a gyülés 40 napokig tartott, és mégsem vehették vólna reá Ugadai Kámot, az atyafijai, akik akárhogy, akármint (fol. 10v) eleget akartak tenni az aty[j]ok rendelésének, megfogták a nagyobbik jobb karjánál [és] a kisebbik bal karjánál fogva és mintegy kéntelen kelletlen a birodalom királyi székiben űltették. Ugadai Kám eképpen kénszerittetvén reá, hogy a maga atyafijainak és az ország minden nagy[j]ainak únszolásokra megadgya magát, az egész gyűlésnek nagy vendégséget adott, és mindeneknek, akik ott vóltak, nagy ajándékokat osztott. Annakutánna abban foglalatoskodott, hogy hathatósson megorvosolya mindazokat a rendetlenségeket, valamelyek az országló fejedelem nélkül való két esztendőkben becsúsztak vala a birodalomban. Ez lett 627. esztendőben,[101] hogy Udadai Kán a Mungál Birodalomnak urává lett.

Azonban Sultan Dsalaludin, aki Indiába szaladt vólt a Mungálokkal való utólsó ütközetnek elvesztése után, meghal[l]ván Gyöngyös Kánnak halálát, visszament az Irán földében, és elfoglalta Kitmán és Schiras várasakat, és onnat által ment az Adirbeindsan tartományban, hol Tabris várasát megvette és majd minden várasait ennek a kerűletnek, amelyeket Gyöngyös Kám a Mungál Birodalom alá hajtott vala, midőn az Irán földgyén hadakoznék. De Ugadai, midőn ezeket hirűl vitték neki, elküldött kettőt a generalisi közzül 30000 válogatott emberrel, akik megverték a Sultan Dsalaludin hadi seregét és arra kényszeritették, hogy a Baker és Kurdistan földre szaladgyon menedékhelyet (fol. 11r)

keresni, ahol osztán elvégezte bóldogtalan sorsát, mert ezen földeknek lakosi nem elégedtek meg avval, hogy mindenétől megfosztották, minden embereivel együtt megölték, és övele vége lett a Charasimi Sultan Makamet Schaik familiájának avagy nemének. Mihelyt Ugadai Kám a maga országinak belső rendeletlenségeit megigazitotta, és elküldött, amint mondám hadi seregéből egy jó tagot az Irán földében, elvégezte, hogy tovább ne halassza a Kitay dolgoknak rendbenszedését és evégre még azon esztendőben, a melyben a mungálok királyi székében ült, egy igen hatalmas hadi sereggel maga odament. Ahogy Kitayban érkezett, megszállott egy nagy várast, mely a Cara-Maran folyó vize mellett vólt. Ez a váras 40 egész napig erőssen óltalmazta magát, de végtére ostrommal megvetettetvén, 12000 a lakosi közzül csónakokon kimenekedtek, a többi mind kardra hányódott vagy szolgaságra adódott. Ezen viadal után Ugadai Kám belyebb ment Kitayban és elküldötte Tólai Kámot elöljáróul 10000 emberből álló taggal. Meghal[/]ván Altán Kám a mungáloknak ezen útyokat, 100000 embert, egynehány válogatott gyeneralisokkal kiküldött Tólai Kán ellen, kik minden felől környül vévén Tólai Kámot bizonyoson felkonczolták vólna őket, ha néha ez a fejedelem egy mágusnak avagy váráslónak, ki is vele járt, azt parancsolta (fol. 11v) vólna, hogy csinályon Dsadát, az az támasszon fergeteget közép nyárban, melyet ezek az emberek az ő varáslásokkal véghez tudnak vinni, és azért ezeket a varáslókat dsadadatzinak hívják. A mágus, hogy megfogadgya a maga urának parancsolatyát, harmad egész napig szűntelen varásolván, végtére olyan nagy hó és jégeső esett, és az idő hirtelen oly hideg lett, noha akkor közép nyár vólt, hogy a Kitay Kám seregéből való katonák az ő sejem és más vékony szerű öltözetekben se lábokat, se kezeket meg nem tudták mozdítani. Akkor Tólai Kám rajtok rohanván mind lenyakazta őket, 5000 embertől megválva, akik elég szerentsések vóltak, hogy a szaladással ilyen idegen nyomorúságból kime-

nekedhettek. Meghalván ennek hírit Altán Kán, eltűnt és nem tudatik bizonyoson hová lett, azt tartyák mindazáltal, hogy kétségben esvén egy nagy tűzben ugrott, melyet éppen azért gyújtatott. Tólai Kán megizenvén a bátyának, Ugadai Kámnak ezen ütközetnek szerentsés kimenetelét, és azt a hírt, mely Altan Kám felől futamodott, ez a fejedelem nagy útakkal közelgetett hozzá, és azután nagyobb részét elfoglalván a Kitay városoknak, gubernatorrá vagy főigazgatóvá tette Machmut-Delózit. Ezen foglalatosságok Ugadai Kámot egynehány esztendeig Kitayban tartóztatták, de végre minden dolgait tetzése szerént elvégezvén ezen az (fol. 12r) óldalon, visszatért a maga országában, minekutánna ezen háborúban a testvér etsét, Tólai Kámot elvesztette vólna, ki is betegségben hólt meg Kitayban.

Ugadai Kám 634[dik] esztendőben[102] elküldötte a maga fiját Kajukot Batuval a Zuzi Kám fijával, Manguval, a Tólai Kám fijával, és Baidárral, a harmadik testvérjének, Zagatai Kámnak fijával együtt nagy erővel az oroszok, cserkészek, bulgárok, turák és baschkirok földgyök felé, de maga továbbá is a Karakum[103] földgyén maradt, ahol pompás palotát építtetett, hogy abban lakjék, és a leghíresebb festőket kihozatta Kitayból, hogy az illendő czifrázást hozzá adgyák. Azonban az udvarából való minden fejedelmeknek és a birodalom más nagy tisztyeinek megparancsolta, hogy e körül a palota körül szép házakat építsenek,[104] hova szép szökőkútat is csináltatott, melyet természeti nagyságra ezüstből öntött tigrissel megékesített, mely a torkából okádta a vizet. Nem igen messze azon palotától kétnapi járóföldnyi kerületű vadaskertet csináltatott, melyet mindenféle vadakkal betöltött, hogy abban néha néha a vadászattal mulathassa magát, és két ölnyi magas palánkokkal bekerítette. Megépíttette a Herát várasát is, mely egészen lerontatott vólt az aty[j]a parancsolatyából. Hét esztendeig való távolyléte után a fija, Kajuk,[105] és a testvérjeinek fijai megérkeztek a felyebb (fol. 12v) nevezett országokban véghezvitt hadakozásból,

melyeket egészen a mungálok birodalmok alá hajtottak. Ezen dicsőséges kimenetelű hadakozásnak, és azon nagy győzödelmeknek, melyeket maga személyesen Kitayban nyert, emlékezetekre Ugadai Kám egyben gyűjtette minden fejeit az alatta való népek familiájinak, avagy nemeinek, és bizonyosnak mondgyák, hogy lehetetlen vólt őket megolvasni. Kevés idő múlva Ugadai Kám hirtelen nagy nyavajában esett, melyben kevés napok alatt meg is hólt minden alatta való népeknek nagy bánatyokra. Mely történt 642dik esztendőben.[106]

HETEDIK RÉSZ

Mely magában foglalya a Gyöngyös Kám nagyobbik fijának Zuzi Kámnak historiáját és annak maradékinak, kik a Kipzakokon uralkodtak

1só Szakasz
ZUZI KÁMRÓL ÉS A FIJÁNAK, BATU-SAGIN KÁMNAK ORSZÁGLÁSÁRÓL.[107]

Gyöngyös Kám egykor otthon nem lévén, midőn Borta-Cuzin[108] a Zuzi Kám any[j]a terhes vólt tőlle, a Markattsek[109] reáütöttek a lakóhelyére, és minekutánna mindent elrontottak, amihez hozzá tértek, elvitték Borta-Cuzint magokkal; de mivel testvér húga vólt a Caraitok Onek Kámjoknak[110] és ez a Markattsek Kámjoknak, könyen megnyerte a szabadságát, és azonnal visszaküldötte a férjéhez, minthogy Onek Kám (fol. 13r) mindég szoros szövetséget tartott a Gyöngyös Kám aty[j]ával, Jessugi-Bajad Úrral. Borta-Cuzin fijat szűlvén az útban, és nem lévén ruhája amelyel a gyermeket bepólálya, a tésztát vastagra elnyújtotta s' arra fektette a gyermeket, hogy puhább fekvése legyen. Gyöngyös Kám azon való nagy örömében, hogy a felesége visszament, és

szerentsésen fijat szűlt, azt mondotta: Hálá Istennek, íme, haza jöttél egy Czuczival, és attól fogva ezen a gyermeken mindég rajta maradt a Zuzi név. Zuzi Kám még az aty[j]a éltében meghalván a Daschte-Kipzak tartományban, ahol országlott, amint előadtam a Gyöngyös Kám életének rendében, ez a fejedelem nagyon megilletődött rajta, és mindgyárt elküldötte a maga testvérjét, Belgatai-Útezkimot[111] a Daschte-Kipzak tartományában, hogy ott Batut, a Zuzi Kám fiját az aty[j]a helyébe Kámmá tegye. Batu meghal[l]ván a Belgatai jövetelét, eleiben ment testvérjeivel és gyermekeivel együtt, és minekutánna három egész nap együtt siratták vólna Zuzi Kámot, a maga rend szerént való lakóhelyéhez vezette, ahol Belgatai őtet az aty[j]a királyi székében ültette, mely is az ilyen alkalmatossággal szokásban lévő minden féle vigasságokkal ment végzhez. De alig lett végek ezeknek a pompás múlatságoknak, mikor elérkezett a Gyöngyös Kám halálának híre, azért is Belgatai-Útczkim azonnal visszatért Carakumban, ahol Gyöngyös Kám kimúlt a (fol. 13v) világból, és Batu-Sagin Kám[112] melléje vévén az atyafijait, őtet nyomban követte, Az országa igazgatását távoly léte alatt a kissebbik testvérjére, Togai-Tim Urra[113] bízván, ki is csak maga maradt ezen alkalmatossággal a Zuzi Kám minden fijai közzül a Kipzak földgyén. Minekutánna Batu-Sagin Kám és az atyafijai Caracumban elérkeztek, sok napokig együtt siratták az atyoknak, Gyöngyös Kámnak halálát. Annakutánna a Gyöngyös Kám házából való minden nagy tisztyeinek közönséges gyűlésekben megjelentek, hogy elvégezzék, kire szályon a birodalom, és Ugadai Kám emeltetvén a Mungálok királyi székekben. Batu-Sagin Kám és az ő öt testvéri követték ezen fejedelmet az ő Kitayban való hadakozásában, melyből lett visszajövetelkor, Ugadai Kámnak igen tettzvén az az okos magaviselés és vitézség, melyet Batu-Sagin Kámban megjegyzett, számos hadi sereget adá neki, hogy aval az Oroszokat, Cserkészeket, Bulgárokat és más szomszéd nemzeteket a bi-

rodalom alá hajtson, és melléje adta ezen hadakozásban a maga fiát, Kajukot, Mangut, a Tolai Kám fiát, és Bajdárt, a Zagatai Kám fiát. Batu-Sagin-Kam evvel a szép armádával vagy hadi sereggel a maga országa felé menvén, a testvérje, Togai-Timur Kám, ki azt távol létében igazgatta vala, őtet fényes pompával fogadta és minden vele (fol. 14r) lévő fejedelmekkel harmadnapig igen gazdagon vendéglette. Azután Batu-Sagin Kám maga adott nagy lakodalmat, mely 40 napokig tartott, és mindezek után a vigadozások után megindúlt az ellenség földgye felé. Ennek a hadakozásnak szerentsés kimenetelét mind a világ tudgya, és Batu-Sagin Kám minekutánna az egész Napnyúgotot bétöltette vólna az ő nagy viselt dolgainak dicsőségével, melyeket ezen alkalmatossággal cselekedett, végtére szerentsésen visszament a maga országában, Daschté-Kipzakban, ahol azután nem sokára meghólt az ország fővárasában, Cocordában.[114]

11dik Szakasz
A ZUZI KÁN MARADÉKIRÓL, KIK A BATU-SAGIN KÁN HALÁLA UTÁN A KIPZAKOKON[115] ORSZÁGLOTTAK.[116]

A Batu-Sagin Kám halála után a testvérje, Burga ült a Daschté-Kipzak országa királyi székében. Ez a fejedelem ezen alkalmatossággal igen díszes vendégséget adott minden alatta lévő uraknak, és az elölkelőknek köztök nagy ajándékokat osztogatott. Nem felejtett el Koplai Kámnak[117] is rendkívül drága ajándékokat küldeni, hogy megnyerje megegyezését abban a választásban, melyel őtet a ő jobbágyi a megbóldogúlt bátya helyében Kámmá tették, melyet is igen könyen megnyert. Burga Kám nagy ditsőséggel és igazsággal országlott, és őtőlle minden ő szomszédi rettegtek. Azonban történt, hogy midőn egykor Coplai (fol. 14v) Kámnak látogatására ment vólna, az útban egynehány Nagy-Buchariai kereskedőket talált, és ezek közzül egyel a Makomet vallásának ágazatiról különösön beszélgetvén,

úgy meg illetődött azoktól a magyarázatoktól, melyeket ezek az emberek azokról tettek, hogy azonnal erre a vallásra állott, és annakutánna a kissebbik testvérjét is, Togai-Tim Úrt, ki vele járt ebben az útban, reá vévén, vissza menetele után meg hirdettette, hogy minden alatta való népek bevegyék a Mahomet vallását. De meghólt, minekelőtte ezt az idvességes dolgot végbe vihette vólna, minekutánna 25 esztendőkig országlott vólna. Ült helyében a Kipzakok királyi székében Mengu-Timur,[118] a testvérje, ki is bölcs és igen okos fejedelem vólt. Ez a Kám, minekutánna uralkodó fejedelemmé lett, Bajad Ur Kámnak, a Szebeni Kám fijának örökösön ajándékozott egy bizonyos ágat avagy nemzetséget a maga népéből, melyet Ak-Ordanak[119] hívtak, és Oran-Timurnak[120] a Togai-Timur fijának adta Kaffa várasát és Krimet. Annakutánna táborban szállott a Bulgárok ellen és ezen az óldalon jó darab földet elfoglalván, visszament az országában, két esztendeig való távolyléte után. De megint mindgyárt az Irán földgye felé indúlt, ahol akkor Abka Kám uralkodott, ki is szép móddal megegyezett vele, és az a két fejedelem annakutánna mindég (fol. 15r) oly szép egyességben élt egymással, hogy egy esztendő se múlt el, amelyben egyik a másiknak mindenféle ritkaságokat ne küldött vólna a maga országából. Ez a barátság mindég fenntartott egész az Abka Kám haláláig, de ennek a fejedelemnek halála után Achmet Halaku Kám fija, aki a Makomet vallására állott, tétetvén az Irán országa királyi székében, azt Argun, az Abka Kán fija megölte és az országot elfoglalta. Melyet meghalván Mengu-Timur Kán, elkülde kettőt a generalisai avagy vezéri közzül, Tochtait és Turkuthait 80000 emberrel az Irán földgye határi felé. Argun Kám, hogy hírrül vitték neki a Mengu-Timur Kán hadi seregének menetelét, azonnal eleiben küldött egy jó tagot a hadi seregéből, ezen két vezéreknek, Amir-Tatagárnak vezérlése alatt, ki is egy vólt a legjobb tisztyei közzül, és ezt maga személyesen minden erejével követte. Ez a két hadi sereg megütközvén egymással

Carabach[121] nevű helyen, a Mengu-Timur Kám hadi serege megverettetett, melyen an[*n*]yira búslakodott, hogy nem sokára meghólt búvában. Az ő halála után Tuda-Mangu,[122] a Batu-Sagin Kán fija ült a Kipzaki királyi székben, és mivel felettébb nagy adót vetett az alatta való népre, Tochtagu, a Mengu-Timur Kán fija kötelességének tartotta, hogy ezen maga viselésének (fol. 15v) igazságtalanságát eleiben terjessze, de azt oly rosz néven vette Tuda-Mangu-Kám, hogy ki kellett neki az országból szaladni. Mindazáltal nem sokára módot talált benne, hogy hatalmas hadi sereggel visszament, noha nem tudatik, hol vette ezt a nagy segítséget, és megütközvén Tuda-Mangu Kámmal, ez az utólsó elvesztette az országát életével együtt. Ez a fejedelem hat esztendeig uralkodott minden alatta való népeknek nagy tettzésekre, és sok szomszéd városokat birodalma alá hajtott, de a halál őtet az ő jobbágyaitól győzedelmeinek közepette elragadván, eltemettetett Scharisaraizik[123] nevű városban az ő útólsó rendelése szerént. Halála után Usbech Kám, a fija ült helyében a Daschté-Kipzaki királyi székben, és noha csak 13 esztendős vólt mikor uralkodni kezdett, mindazáltal nagy okossággal és bátorsággal uralkodott. Ő vitte be a Mahomet vallását minden uralkodása alatt lévő tartományokban, melyért an[*n*]yira szerették a jobbágyi, hogy magokat szereteteknek megmutatásának jeléül Usbeckeknek nevezték, mely nevet azólta mindég megtartották, mert az Usbeck országlása előtt ezen a néven soha se voltak esmeretesek. Usbeck Kám annakutánna kétszer próbált szerentsét Abafait, az Irán országa Kámja ellen, de semmire se tudott vele menni, és megtérvén az útólsó háborúból, melyet ezen fejedelem ellen folytatott, meghólt. A fija, Dzanibek,[124] ki őtet a Kipzakok királyi székében követte, (fol. 16r) hasonlóképpen buzgó óltalmazója vólt a Mahomet vallásának, és nagyon kegyes és áhitatos fejedelemnek tartatott. Rendszerént Scharisaraizik városában lakott, és szűntelen a maga jobbágyinak bóldogításokban munkállódott. Az ő országlása

alatt Malik-Aschret, a Timur-Tasch fija elfoglalta az Adirbeindsan országot, és a szomszéd tartományokat, de mivel ez nagy tirannus, avagy kegyetlen uralkodó vólt, és igen botránkoztató életet élt, sokan az alatta valók közzül ott hagyták, és Dsanibék Kánhoz mentek, és ezeknek számában több előkelő emberek között vólt egy Mohösudin nevű törvény tudó, ki midőn egykor a Metschidben mindenek hallattára a törvényt magyarázná, történt, hogy Dsanibek számos urakkal megjelent a közönséges Isteni-tiszteletre, akkor Mohösudin előhozván a Malik-Aschfraf botránkoztató életét, és a Kámhoz fordítván beszédét, őtet fenyegette, hogy ha valójában nem igyekszik véget vetni ennek a kegyetlen uralkodónak fertelmes elfajúltságának, ő és mindazok, akik tudnák, hogy az előtte tudva vagyon, őtet az Isten királyi széki előtt mindazokkal a gonoszokkal vádolni fogják, amelyek abból fognának következni. Mely beszédeknek oly nagy foganatya vólt a Dsanibek Kám elméjében, hogy mindgyárt egyben gyűjtvén az egész hadi seregét, elment a malik Aschraf felkeresésére, ki is ezen alkalmatossággal az ütközetet életével együtt elvesztvén, Dsanibek Kán minden tartományait elfoglalta, és ezen törvénytelen fejedelemnek minden kintsét felosztotta a maga katonái közt, mely állott 400 tevék terhe aranyban és drága kövekben, egyéb drágaságokon (fol. 16v) kívül. Annakutánna ezen tartományoknak igazgatását a fijára, Berdire bízván visszatért a maga országában, és alig érkezhetett oda, mindgyárt veszedelemes nyavalyában esett. Azért is azonnal nyargalót küldött a fijához, Berdibékhez, kit Adirbeindsán országban hagyott vala, hogy jőne hozzá minekelőtte meghalna. De azután megérezvén, hogy oly messze földről lehetetlen vólna neki elég jókor megérkezni, hogy életben találya, megparancsolta a maga udvarából való uraknak, hogy a fiját halála után uroknak esmérjék. És azután kevés idő múlve kimúlván a világból eltemettetett Sarisaraizik városában, minekutánna 7 esztendeig uralkodott vólna, mely tör-

tént 758dik esztendőben.[125] A fija, kit érdemes dolgok tartóztattak abban a tartományban, ahol vólt az atya halálakor, megérkezett, osztán két esztendővel halála után, és minekutánna három nap siratta vólna az atyát, közönségesen Kámmá tétette megát. Annakutánna teljességgel a kegyetlenkedésnek és baromi életnek adta magát, és mivel azt gondolta, hogy sokáig fog élni, minden atyafijait megölette, attó való féltében, hogy valamelyik le ne vesse a királyi székből, melyben oly méltatlan ült. De a sok dobzódásai csak hamar véget vetettek életének, mely történt 762dik esztendőben;[126] és minthogy Berdibék Kámban a Mengü-Timur maradéka elenyészett, a Kipzakok országának királyi pálczáját Zuzi Kánnak más maradékinak adták.

(fol. 17r) 111dik Szakasz
TOGAI-TIMÚRTÓL, A ZUZI-KÁN KISSEBBIK FIJÁTÓL SZÁRMAZOTT FEJEDELMEKRŐL, KIK KIPZAK[127] ORSZÁGBAN URALKODTANAK.[128]

A Berdi Kán halála után Uruss Kán,[129] a Badakull-Oglán fija, ki vólt Csodsa fija, ki vólt Avas-Timur[130] fija, ki vólt Togai-Timúré,[131] a Zuzi Kán kissebbik fijáé, foglalta el a Kipzakók országát, és egynehány esztendeig nagy csendességben uralkodott. De végre Toktamisch,[132] a Tokul-Csodsa-Oglán[133] fija, ki vólt Saritza fija, ki vólt Avas-Timur fija, ki vólt Togai-Timúr fija, ki vólt Zuzi Kán fija, nekiment, hogy levesse királyi székéből. De az ő hadi serege megverettetvén Uruss Kántól kénteleníttetett Amir-Timur Kánhoz[134] szaladni a Maurcunerek országában. Abban az időben vólt egy Kutluk-Kaba nevű előkelő ember az Ák-Mungálok[135] ágából, kinek vólt egy Igidi-Mangap nevű fija, és egy leánya, kit Amir-Timúr Kán egynek a fijai közzül adott feleségül, és ebből a házasságból született annakutánna egy fijú, kit Timúr-Kutluknak neveztek. Idigi-Mangap a Toktamisch szolgálatyában állott vólt, és midőn az megverettetvén Uruss Kántól kénteleníttetett elszalad-

ni, és Amir-Timúr Kánnál keresni magának menedék helyett, aki akkor Samárkántba[136] lakott. Idigi-Mangap kevés napok múlva utánna ment avval a hírrel, hogy rajtok jön Uruss Kán minden erejével, és nagy útakat teszen a Maurennerek országa felé. Ezen hírre Amir-Timur Kán elküldötte Toktamist számos hadi sereggel Uruss Kán eleiben, a két hadi (fol. 17v) seregek megütközvén egymással az Uruss Kán serege egészen megverettetett, és mivel ezen fejedelem ez nap életét elvesztette, könyű vólt azután Toktamischnak a Kipuzakik királyi székekben ülni, mely is történt 777dik esztendőben.[137] Midőn Timúr-Kutluk emberesedni kezdett, a Kipzakok országában ment lakni, és Idigi-Mangap az ő óltalma alá adta magát, mely telyességgel nem tettzet Toktamisch Kánnak, kinek egyéb eránt is gyanúja lévén, hogy Timur-Kutluk alá akarja önteni a forrót, alattomban meg akart menekedni ily veszedelmes társtól. De Timur-Kutluk észre vevén a Toktamisch szándékát, Amir-Timúr Kánhoz szaladt, hová őtet Idigi-Mangap azután hat hólnappal követte. Azonban Amir-Tim Úr Kám megértvén, hogy az egész országból kivitettek a katonák, jól elkészült hadi sereggel bement a Maurennerek országában, és megvévén Samarkánt várasát, a lakosival letétette a fegyvert, és annakutánna vissza akart térni az országában, de Amir-Timur Kám, meghalván Toktamisch jövetelét, megfordúlt, és oly szorgalmatoson űzte, hogy utólyára az Atell fojó vize partyán utól érte. Toktamisch Kám látván, hogy nem lehet elkerülni az ütközetet, valóban meg is ütközött minden lehetős magában való eltökélléssel, de az Amir-Timur Kám jó szerentséje ekkor is erőt vévén Toktamischnak minden jó maga forgatásán, ez az utólsó majd az egész hadi seregének elvesztése után kéntelen vólt szaladással menteni meg magát. (fol. 18r) Ennekutánna Amir-Timur Kám visszatért Samarkántba. Timur-Kutluk ezen az ütközeten az Amir Tim Ur seregében lévén, a csata után jelentette neki, hogy mivel kéntelen vólt minden jobbágyait oda hagyni azért, hogy a Toktamisch Kán kezében ne essék, illendőnek tartaná, hogy

ezen alkalmatossággal elmenne a maga népének egyben gyűjtésére, és azokkal jőne vissza hozzá. Amir-Timur Kán helyben hagyván ezt a szándékját, Timur-Kutluk elment a maga népének keresésére, és közzülök sokakra reáakadván az Atell vize[138] partyán, ahoz készült, hogy Samárkántba vigye őket. De Idigi-Mangap eszére adta, hogy ha ezt cselekedné, úgy minden népétől megfosztatnék, mivel Amir-Timur Kán, ha oda vinné a maga városiban, szélyel fogná a népét osztani, mely által egészen annak a hatalmában esnék. Azért is jobban cselekedne, ha egy rakáson tartaná és elmenne, hogy valami alkalmatos helyre szállítsa őket. Timur-Kutluknak tetzvén ez a tanács, letett arról a szándékáról, hogy a Maurennerek országában vigye őket, és elment, hogy valahol másutt szályon meg velek, de nem tudni, micsoda helyet választott a megtelepedésre.

Ennekutánna meghalván Toktamisch Kám, hagyott ugyan 8 fijakat maga után, de Kavertzik, az Uruss Kán fija foglalta el hólta után a Kipzakók országát. Imhol vagynak a Toktamisch Kán 8 fijainak (fol. 18v) nevei: 1. Dsalaludin, 2. Dsabar-birdi, 3. Kajuk, 4. Karim-birdi, 5. Iskander, 6. Abusait, 7. Csodsa, 8. Kadir-birdi. A Kover-Vertzik[139] halála után a fija, Barak ült ezen ország királyi székében, de Barak Kám után Machmet, a Gadsan-Oglan fija, ki vólt a Zabina fija, ki vólt a Tolak-Timur fija, ki vólt a Saritza fija, ki vólt a Köves-Timur fija, ki vólt a Togai-Timur fija, foglalta el az országot, és ő utánna ült a királyi székben Abusait, ki neveztetett Dzaniben Kánnak, a Barak Kán fija, kinek maradtak 9 fijai: 1. Iraizi, 2. Mahamet, 3. Kasim, ez az, aki megütközött Szebeni Mahomet Kánnal, melyben ez az utólsó életét elvesztette, 4. Aitik, 5. Dsanisch, 6. Kamber, 7. Tamisch, 8. Aussak,[140] 9. Zajik. Az Uzbékek azt állítyák, hogy a Turkestani Kámok Dsanisch Sultántól származtak. Dsanisch Kámnak 4dik fijától. A Dsanibék Kám halála után Giausadia, a Timur-Tasch fija, ki vólt Machmet Kám fija, foglalta el ezen országot, és a fija Hadsi-Gäray lett utánna

az uralkodó. Hadsi-Gärai Kámnak maradtak 8 fijai: 1. Daulät-jár, 2. Nur-Daulät Kán, 3. Haider Kám, 4. Kutluk-Samán, 5. Kildisch, 6. MangliGäray Kám, 7. Jamgurzi, 8. Avas-Timur. A Hadsi-Gärai Kán halála után a fijai felosztották magok közt az aty[*j*]ok országát, de a maradékik nem soká birhatták, mert az oroszok 961. esztendőben[141] az egész Kipzakok[142] országát elfoglalták, és az óltatól fogva semmi hírek nem hallatik a Hadsi-Gäray Kán maradékinak. Bizonyos mindazáltal, hogy a Krími kánok a Hadsi-Gäray (fol. 19r) Kán maradékitól származtak, de mivel ez az ország messze van tőlünk, nem tudgyuk, ezen 8 fijak közzül melyiktől veszik eredeteket.

NYOLCZADIK RÉSZ

Mely magában foglalya a Zuzi Kám fijának, Szebeni Kámnak historiáját, és azon maradékiét, akik a Maureuner és Turan Országban uralkodtak.[143]

1[56] Szakasz
A SZEBENI KÁM ÉLETÉRŐL ÉS ORSZÁGLÁSÁRÓL.[144]

Zuzi avagy Czuczi Kám még az atya életében elvégezte vólt magában, hogy a Cserkészekkel, Baschkirokkal,[145] Oroszokkal és más ezen népekkel szomszédos nemzetekkel hadakozzék, és evégre rettenetes nagy készületet tétetett az egész birodalmában. De őtet ebben a halál megakadályozván, Gyöngyös Kám parancsolta, hogy Batu Sagin Kám menyen az atyától feltett szándéknak végben vitelére, a Gyöngyös Kám halála ezúttal ismét megakadályozván ezen dolgot. Ugadai Kám, minekutánna megtért vólna a Kitay hadakozásából, nem akarta tovább halasztani ezen nagy feltételnek végben vitelét, azért is kiküldötte Batu-Sagin Kánt[146] számos hadi sereggel, ki minekutánna sok városokat elvett

vólna az Oroszoktól, végre Moscow várasához ért, amely körül az Oroszok a magok frigyeseikkel, a Németekkel beschánczolták vólt magokat. Batu-Sagin Kám tovább próbálgatván három hólnapnál őket kiverni a schanczból, végre a maga testvérjének Szebeninek kérésére, ki is vele járt ezen háborúban, arra határozta magát, hogy 6000 embert adgyon még ahoz a taghoz, (fol. 19v) mely a Szebeni vezérlése alatt vólt. Szebeni, mihelyt ezen segítséget kapta, mindgyárt azon kezdte, hogy elsőben is maga szállott le a lóról, azután minden katonáit leszállítveán, jó hajnalban a hátuljára ütött az ellenségnek. Midőn azonban Batu Sagin Kán arczúl támadta meg őket, mely is oly szerencsésen vitetett véghez, hogy akármi keményen tartotta légyen is az ellenség magát, kéntelen volt meg szaladni 70000 ember veszteséggel a legjobb katonái közzül. Ezután a nagy győzödelem után Batu-Sagin Kám belyebb menvén az ellenség földében, sok várasaikat és tartományaikat elfoglalta ezen nemzeteknek, és végre visszatért a maga örökös országában gazdagsággal és ditsőséggel megrakodva. Annakutánna Orda,[147] a Zuzi Kán fija igazságos dolognak tartván valami módon megjutalmaztatni a maga testvérének, Szebeninek sok jó szolgálattyait, 15000 familiákat vagy nemeket ajándékozott neki, de nem tudatik, mitsoda nemzetből vagy ágból vették ezen nemek eredeteket. Batu-Sagin Kám hasonlóképpen nagy ajándékokat adott Szebeninek, és neki adta az Oroszok frigyeseitől elényert minden várasakat, a maga népéből a Kurissi , Naimani , Karliki[150] és Ujguri[151] ágakból an[*n*]yi emberrel, amenyi elég vólt ezen várasaknak őrizetére, és az ő udvarának szolgálatyára, de oly feltétellel, hogy ő maga (fol. 26v) lakjon az ő szomszédságában, azokban a földekben, melyek feküsznek az ő birodalma alatt lévő tartományok és az Orda-Itzen[152] földgye között, és hogy evégre a nyarat tölthetné az Arall hegye és a Jaigij fojó vize melyékén, mivel ez a föld ebben az időben igen kívánatos, és hogy télére elme-

hetne lakni a Carakum, Arakum[153] környékire, és a Sirr és Sárisu[154] fójó vizek partya felé, mely tartományok inkább délre feküsznek. Azért is Szebeni Kám elküldött egyet a fijai közzül, kinek a neve nem tudatik,[155] sok hadi tisztekkel és válogatott néppel, hogy elfoglalya az Oroszok és Németek várasait, melyeket ajándékba nyert, és ezen fija Szebeni Kámnak behelyheztetvén magát ezekben a tartományokban, annakutánna mindég ott lakott és a maradéka is őutánna. De a helynek messzesége miatt nem tudom megmondani, hol esik ez. Azt állítyák mindazáltal, hogy a Németek Kámjai abból az ágából származtak a Szebeni maradékinak.

11dik Szakasz
A SZEBENI KÁM MARADÉKIRÓL JADIGAR KÁMIG.

Szebeni Kám meghalálozván a felyebb említett tartományokban, melyeket a testvérje, Batu-Sagin Kám adott vala neki a Jaigik és a Sirr fojó vizei melyékén, hagyott maga után 12 fijakat, kiknek nevei imhol vagynak: 1. Bajnal,[156] 2. Bajad Úr,[157] 3. Carak,[158] 4. Balka,[159] (fol. 26v) 5. Zirik,[160] 6. Mergán,[161] 7. Kurtga,[162] 8. Ajazi,[163] 9. Sagilan,[164] 10. Bajandsár,[165] 11. Madjar,[166] 12. Konczi, de Bajad Úrra, a második fijára szállott az aty[*j*]a országa halála után,[167] etc., etc.

On trouve un abregé de l'Historie d'une partie des Autheurs Turcs et Persans qui ont escrit sur cette Matiere, a la fin de l'Histoire de Zingis Kam de Mr Peris de la Croix, imprime a Paris en l'an 1719.

NB. Ezen 40 lapnál többet nem találtam, – mindazáltal ugyan azon egy csomóba akadtam Nieuhosiusnak Bataviai követségéből kiszedegetett némely jegyzésekre is, melyeket hasonlóan közlök.

(fol. 27r) Notata ex Nieuhofii Legatione Batavica ad Magnum Tartariae Sinaeque Chanum. legatio facta est anno Xti 1655 usque 1657.

Antequam Imperator Xius Tartaros expulisset et Chinam contra eos muro Cinxisset, Chinarum Imperatores Fuerant ex familia Keve per annos 875. Exstincta Familia Keve apud Sinenses anno ante Servatorem natum 246. vide pag. 171. partii 4ae. p. 134 ultimae Imperator Urus Familiae Chevae conditor anno Christi 1121 cuidam Kicio ex Regia Xangae Familia Coream Jure Fiduciario possidendam concessit. Part. ult. pag. 148.

NB. Tartari in Annalibus Amir[168] Chonde quatro volumine originem suam a Turk filio nata maximo Japhet deducant.

Quintus Turcarum Rex Alentzu[169] qui primus Cha Kám id est Magni Regis vel Imperatoris Nomen obtinuit, (Cha enim Turcis et Tartaris Magnum deustat) filios duos habuit Tatár et Mogol, quos inter Imperium ita divisit, et Orientatis et Borealis pars Tatáró, Australis et Occidua Mogolo cederet.

Tertius Mogolorum Rex Og Ur, vel potius Oguz Chan,[170] sub quo in Parsorum Historiis mentio fit Scuarum, quos sibi subjecisse Oguz perhibetur. Mogoli igitur sunt isti Tartari, quos Occidentales vel Tangu Scuae vocant. Tartari autem sive Tatári sunt orientales supra Murum Sinensem ad Mare Coreanum et Japonicam protensi, quos hodie Japetacas vocant. Annales Sinensium sub Xio ingentis Muri contra Tartaros structore, praecipue Occidentalium Tangu vel Tangu meminerim. Cujus Successor Hiaovuus Tartariam ipsam, Rege ejus Hientu superato debellavit. Hujus Hieutu Tartarica regis filius fuit Kiu, conditor ejus familiae ex qua post multa Saecula Zingis Chan originem duxit.

Zingis Chan victo Ung-Schán Nestorianorum sive Chateorum Rege, qui et Joannes,[171] Europeis vulgo

Praesbiter Joannes, quod una cum Tribu Kerrit religionem Christianam secundum traditiones Nestorianorum profiteretur, Amir Chonum[172] Volumine quarto Zingis Chano coaetaneum fuisse Kara-Kataorum Regem, (fol. 27v) dictum Chur Chán[173] idest Regum Regem vel Chanorum Chamum. Et hic idem cum illó, quem Georgius Abel Pharajus Ung Chán, Paulus Venetus Un cám vocat, unde apud Amir Chondum Coun-Chán legendum crediderim; tales detorsiones sacinut Occidentales Scriptores propter Lingvae Hungaricae ignorantiam.[174] Nam idem plane Regnum Coun-Chan, ac Ung Chan adscribitur, nimitura: Kara Kataja, Casgár, Chuten et Turcam ac Tartarorum trans Jaxartem et Oxum Tribus; cumque uterque Zingis Chano contaneus fuerit et in Chataja regnaverit, nullus autem alius Rex quem Zingis in illa Scythica plaga domuerit quam Uncam memoretur, hinc manifestum evadit, eundem fuisse Emir Choudi Cour, vel potius Coun Chanem et aliorum Ung, Un, Unad Chanum. Zingis Cham anno 1206o bellum Chinis intulit, ac tum ipse, tum Successores ejus Xoktai[175], Cajus, Muncaca sive Mango[176], Kublái[177], per 78 annos continuarunt, donec Kublai familiam Sunga penitus expulit.

Tartari Sedem suam in Urbe Cámbalu Tartarica Lingva teste Paulo Veneto, qui per 17 annos, in aula Magni Chami Cublai vixit, et ipse expeditioni, interfuit, Civitatem Domini significantem, habuerunt. Partis ultesque p. 135, 136, 137.

NB. Exstat Catalogos Magnor*um* Chamor*um* Chatajae apud Henningen, ex Schild pergo Bavaro, qui Tamerlane militavit, sed nomina monstrosa et corrupta sunt.

Tartari colore sunt albido, taciturni, severi, graves, praecipuum artificium in sagittando collocant, Nullus toto orbe. Populus Scythas Tartaros arcu superat. pag. 141.

Végre egy lelket emelő, szívet ébresztő és buzgó érzést gerjesztő Profeicum Poëméra is akadtam, – melyet lapuk-

ban közleni érdekesnek véltem. Költ Ilosván, d[*ie*]. 28. febr*uarii* [*1*]836.

Jegyzetek:

[1] Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. szeptember 7. MTA Kt. Ms. 5450/206. sz.

[2] Vámbéry Ármin: *Bokhara története*... II. köt. p. 35.

[3] Pl. öböl, homok, dél, harang, kölcsön nem, kép, gödény, bögöly. Lásd Vámbéry Ármin: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest, 1882. pp. 100–101.

[4] Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2001. p. 70.

[5] Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambul, 1861. szeptember 7. MTA Kt. Ms. 5450/206. sz.

[6] Budenz József levele Szilády Áronnak. Pest, 1861. szeptember 22. MTA Kt. Ms. 4428/153. sz.

[7] Vámbéry Ármin levele Budenz Józsefnek. Isztambil, 1862. február 22. (MTA Kt. Ms. 5450/213. sz.

[8] Seres István: Vámbéry Ármin közép-ázsiai útja a Budenz Józsefhez írott levelei tükrében. In: *A megtalált örökség. I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. (Összeállította: Dobrovits Mihály.) Dunaszerdahely, 2003. [Vámbéry Tanulmányok I.]

[9] Vámbéry Ármin: *Bokhara története a legrégibb időktől a jelenkorig. Ismert és ismeretlen keleti kézirati kútfők után*. I-II. köt. Pest, 1873.

[10] Vámbéry Ármin: Dsengiz-khán Bokharában. *Vasárnapi Ujság* 19. évf., 41. sz. (Pest, október 13-án 1872.) pp. 502–503.

[11] Vámbéry Ármin: Timur és Udvara. *Budapesti Szemle* pp. 135–151.

[12] Vámbéry Ármin: *Bokhara története*... I. köt. p. VII.

[13] Uo. II. köt. pp. 123-124.

[14]

[15] Vámbéry Ármin: *A magyarság keletkezése*... pp. 46., 68., 175.

[16] Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. III. köt. Pest, 1858. p. 356.

[17] Domokos Ferenc életrajzi adatait Heckenast Gusztáv kéziratban levő *Életrajzi Adattárá*-ból vettük. A kéziratot Mészáros Kálmán készíti elő kiadásra, akinek ezúton is köszönjük, hogy az adatokat felhasználhattuk.

[18] Nemes Tholdi Pál végrendelete. 1709. Közli: Zoltai Lajos. *Történelmi Tár,* 1902. p. 590. jz.

[19] Uo. p. 589.

[20] Uo. p. 591.

[21] Nagy Iván i. m.

[22] Zoltai i. m. p. 591.

[23] A családtörténeti adatokra nézve l. Nagy Iván i. m.

[24] Uo.

[25] Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* II. köt. Budapest, 1893. p. 1005.

[26] Szinnyei i. m. A hivatkozott kézirat: *Ein Brief an Herrn Thomas Paine über die Rechte des Menschen.* Bagos, 1796.

[27] Vámbéry Ármin: *Bokhara története...* I. köt. p. III. (*Bevezető*)

[28] Ligeti Lajos: *A mongolok titkos története.* Budapest, 1962.

[29] Desnaisons, Petri I.: Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghâzi Béhâdour Khân. Souverain de Kharezm et Histoiren Djagata? 1603–1664 A. D. Texte turc-oriental, publié d'apr?s le manuscrit du musée asiatique de St-Pétersbourg, collationné sur les manuscrits de Göttingue et de Berlin et sur l'édition de Kazan, 1825, avec une traduction française, des notes critiques des variantes et un index. St. Leonards Ad Orientem LTD. – Amsterdam, Philo Press, 1970.

[30] Kicsapókon.

[31] Áthúzott: Irokból.

[32] *IV^{dik}Béla Magyar Király idejében:* utólagos betoldás a bal lapszélen. - S. I.

[33] Ilosvay György kézírása. – S. I.

[34] Desmaisons: [Chapitre III.] *Depuis la naissance de Tchinguiz-Khan jusqu'? sa mort.* pp. 73–145. – S. I.

[35] A mogolok az esztendőket az állatok nevén nevezik, aligha itt a franczia fordító a Tigrist Disznónak nem írta.

[36] Talán inkább Tamásnak.

[37] A franczia fordító Zingisnek írja, én pedig Gyöngyösnek (Áthúzott: *Zengősnek* – S. I.), mivel látom, hogy a franczia fordításban az ö betű helyett többnyire *i* van írva. Azt is látom a Geographica Mappában, hogy az Asia körül lévő nagy tenger AZOCH ZINGIS-nek van írva, mely a magyar nyelv nem tudása miat SOK vagy SÓS TENGER helyet íródott (an[*n*]yival is inkább, hogy a franczia fordító pag. 107. maga is AZOCH ZINGIS-t Mer Amérnek forditya), és így az is meglehet, hogy Tenger vagy Tengerek Kánjának hivatta magát.)

[38] Áthúzott: *Zengös*. – S. I.

[39] Talán inkább Kabólcs.

[40] Talán inkább Kemény.

[41] Talán inkább Beszikár.

[42] Talán inkább Tokai.

[43] Talán inkább Zsoldos avagy Hóldos.

[44] Talán inkább Menkű-Csuda Kám.

[45] Talán inkább Temirtási avagy Tem Úr.

[46] Talán inkább Meköházi-Korhel Kám.

[47] Talán inkább Kitsi-Mérges Kám.

[48] Talán inkább Bizony vagy Bizinyi Kajos, avagy Buzinkai.

[49] Talán inkább Kevi-Idös Kám, avagy Kövér Idill-Kám.

[50] Talán inkább Berkeszéri Kám.

[51] Áthúzott: *avagy Magyarok* – S. I.

[52] Talán inkább Dinyés Kám.

[53] Nyilván Julduss zsóldosa vólt Ay Kámnak, azért hívták Zsoldos Kámnak.

[54] Talán Ajjas-Kám és Kún Kám.

[55] Mindenbizonyal Okos, mert erről p. 33. sokat ír Bajad Úr, milyen okos vólt még gyermek korában, és amint az életét leírja, ennél egy se vólt Gyöngyös Kám előtt hatalmasabb fejedelmek a mungálok*nak*.

[56] Talán inkább Gara.

[57] Talán magyar.

[58] Inkább Ellenző Kan, mivel erről az Ellenző Kámról azt írja Bajad

Úr, hogy az ő idejéig az emberek még tartották az igaz vallást és nagy csendességben és mindennek bővségében éltek, hanem az ő idejében keztek bálványozni, melyet először csak alattomban cselekedtek, és így nyilván azért nevezték Ellenzőnek, hogy a bálványozást ellenzette.

[59] Ez a Dibbakűi a franczia fordításban is így van írva, és igen nagy megjegyzésre méltó dolog, hogy noha ez Jafetnek csak negyediziglen való maradéka, mégis olyan neve van, amelyből megesmerszik, hogy már akkor meg vólt a magyar nyelv.

[60] Avagy Jegyző Kám.

[61] Talán Tonai Kám.

[62] Talán Túr vagy Túri.

[63] Talán Lám-éz vagy Szemes.

[64] Ez a rend mai napig is fenn van mi közöttünk is, és noha már ma a tizedet nem a királynak, hanem a papoknak adgyák, még is király dézma avagy tizedgye a néve.

[65] Utólagos betoldás (Áthúzott: *háznépeket*).

[66] Talán a franczia fordító itt a Tegzest írta Tayzzeútsnek.

[67] A franczia fordító itt, vagy a Király vagy a Kerűlő helyett írt Karilt.

[68] Nyilván Katona-Tétsy.

[69] Talán Muraközinek.

[70] Talán Hármaslánczú.

[71] Vagy Hajdu vagy Kajdi.

[72] Azt tartom, a franczia fordító a Munkátsiak helyet Mankattsokat irt.

[73] Azt tartom, a Katzagányosok.

[74] Talán a Sepsi vagy Szipzugi, vagy Szepesi.

[75] Azt tartom, Diosgyörieké.

[76] Azt tartom, Nyirieké, akik elég pajkosok vóltak már akkor is, mert egy sem maradt közzülök Gyöngyös mellett.

[77] Talán a Mérgesek.

[78] Itt látni való hogy, a franczia fordító az Igazat nagynak fordította, és a Gyöngyös Kám anyát Igaz Ilonának hívták.

[79] A magyarok is Banyának hívják.

[80] Azt tartom, Kunok.

[81] Ebben a betegségben meg is hólt Bajad Ur, a mi Authorunk a Hegirának 1074., Kr. Ur. Szül. után 1663. esztendőben, minek előtte kevés híjján egészen elvégezhette vólna ezt a könyvet, leírta mindazáltal egész a maga idejéig, sőt a maga életének és országlásának is nagyobb részit; a fija, Anuscka-Mahamet-Bajadur-Cham végezte el egészen két esztendővel az atya halála után.

[82] Ha a Mogoloknak Ádámtól fogva Szebeniig emlékeztető könyveik vóltak, következik, hogy írni is tudtak, és vajha ezen emlékeztető könyveket meg lehetne szerezni, úgy azt tartom, mindenik kijövetelek világosságra jőne a Magyaroknak, és a magyar nyelv is meg tisztúlna azoktól a sok németes és tótos beszéddektől, melyekek kiváltképpen a mai korcs-magyar irkálók nemzetünk nem kevés kárával megvesztegették régi szép nyelvünket.

[83] Desmaisons: [Chapitre III.] *Enfants, femmes et concubines de Tchinguiz-Khan.* pp. 100–102. - S. l.

[84] Nyilván Barta-Susi.

[85] Talán Kisó.

[86] Talán Tájjai.

[87] Talán Szegedi.

[88] Talán Tólnai.

[89] Desmaisons: [Chapitre III.] *Retour de Tchinguiz-Khan dans son yourt.; Maladie de Tchinguiz-Khan. Ses conseils a ses enfants. Sa mort.* pp. 138–143. - S. l.

[90] Azaz Persiát.

[91] Talán Kű-ajj, mivel Chína a Scithák felől Kűfallal vólt bekerítve.

[92] Kr. U. Sz. után 1223.

[93] Talán Cserés vagy Cseresznyés föld.

[94] A tartományok igazgatóit avagy gubernatorokat amint itt láthatni, Urkáknak avagy Uratskáknak hívták, és egyedül a regans fejedelmeket hívták Uraknak.

[95] Talán Kű-ajj, mivel China a Mungálok felől mindenütt kű fallal van bekerítve.

[96] Kr. Ur. Sz. után 1164

[97] Inkább Kosnak

[98] Desmaisons: [Chapitre IV.] *Histoire d'Ok?da? Qâân, troisi?me fils de Tchinguiz-Khan, et des descendants de Tchinguiz-Khan qui ont régné dans le Mogolistan.* pp. 145-156. - S. l.

[99] Desmaisons: [Chapitre IV.] *Expédition d'Ok?da? Qâân contre le Khita?; d'Ok?da? Qâân envoie les princes ? la conqu?te des pays des Ourous, des Tcherk?s, des Boulgares, des Baschqourds, du Touran et d'autres contrées; Mort d'Ok?da? Qâân.* pp. 147–149. – S. l.

[100] Ez a Belgatai Gyöngyös Kámnak ötödik testvérje volt, lásd p. 154., a Francia Forditó itten talán a nagy Kám helyett irt noyánt, vagy is inkább a Nagy Ur helyett.

[101] Kr. Ur. Sz. után 1230. esztendőben

[102] Kr. Ur. Sz. után 1237.

[103] Talán Gara Kű vagy Barna Kű.

[104] Akkor is szép házakban laktak tehát a mungál urak, és nem olyan vad emberek vóltak, amint az idegen historicusok álmodgyák.

[105] Az Ugadai halála után erre a Kajukra szállott az Mongol Birodalom, erről azt írja Rubriqui nevű barát, hogy András barát, aki ő előtte vólt Nagy Tatár Országon, neki azt beszéllette, hogy Kajuk Kám, kit Ken Kánnak nevezett, méreg által hólt vólna meg, és hogy a mérget az aty[j]a testvérje fija, Batu adatta vólna neki; de hogy ő ott helyben sokaktól tudakozván eránta, azt mondották, hogy Kajuk Kám parancsolván Batunak, hogy menyen tiszteletire, mint fő urának. Batu ugyan mindgyárt útnak indúlt sok kisérőkkel, és nagy pompával, hogy a Kám parancsolatyának engedelmeskedgyen, de attól félvén, hogy nem jól fogadtatik az udvarnál, elküldött egyet a testvéri közzül, kit Rubriqui Stichennek nevez, hogy menyen előre és tudgya meg, miben van a dolog, és midőn egy nap Stichen a Kajuk asztalánál szolgált, olyankor mikor csak ketten vóltak a sátorban, öszve veszett vele, és mind a ketten meg ölték egymást, így szabadúlt meg Batu attól a kedvetlen útyától.

[106] Kr. Ur. Sz. után 1245.

[107] Desmaisons: [Chapitre VII.] *Descendants de Djoudji-Khan, qui ont régné dans le Descht-I-Qiptch?q.; Batou-Khan, fils de Djoudji-Khan.* pp. 177–186.; 178–180. - S. l.

[108] Talán Borta avagy Barta Susi.

[109] Talán Mérgesek vagy Markosok.

[110] Talán a Garai vagy Cserei Öreg Kámnak.

[111] Látni való, hogy itt a franczia fordító az Útas Kám helyet írt Utezkimot.

[112] Azt írja Bajad Ur pag. 378. Batu Kámról, hogy a lábai elromolván nehezen járhatott. Másott ismét azt, hogy Mangu Kám nagyon szerette, és mikor emlegette, mindég azt mondta: Szegin Kám. Látni való tehát, hogy a franczia fordító a Szegin-Batu Kámból csinált Batu-Sagin Kámot.

[113] Talán inkább Tokai - Tim Ur.

[114] Alig ha nem Kocsord vólt ezen váras neve.

[115] Kicsapókon.

[116] Desmaisons: [Chapitre VII.] Régne de Berké-Khan, fils de Djoudji-Khan, dans le Déscht-I-Qipcháq.; Régne de Mangou-Timour-Khan, fils de Toqân (ou Toughân), fils de Batou-Khan. Régne de Touda-Mangou, fils de Toqân, fils de Batou-Khan. Régne le Touqtaghou-Khan, fils de Mangou-Timour.; Touda-Mangou-Khan.; Touqtaghou-Khan.; Uzbék-Khan, fils de Toghroul-Khan, fils de Mangou-Timour-Khan, fils de Toqân, fils de Batou, fils de Djoudji-Khan, fils de Tchinguiz-Khan.; Djáni-Bék-Khan, fils d'Uzbék-Khan.; Birdi-Bék-Khan, fils de Djáni-Bék-Khan. pp. 180–186. - S. I.

[117] Talán Kopjai avagy Kopjás.

[118] Talán Menkü-Tim Ur.

[119] Talán Torda-Ágának.

[120] Talán Aranyos-Tim Urnak.

[121] Talán Karbács.

[122] Talán Tsuda-Mang Ur.

[123] Talán Sáros éri vizek.

[124] Megjegyzésre méltó dolog, hogy minekutánna a mungal fejedelmek a Mahomet vallására állottak, a nevek mindgyárt törökösödött.

[125] Kr. Ur. Sz. után 1358.

[126] Kr. Ur. Sz. után 1362.

[127] Talán Kicsapók országában.

[128] Desmaisons: [Chapitre V.] *Histoire de Idiké?.; Chapitre VIII. Descendants de Toqa?-Timour qui ont régné dans le pays des Qazâques.; Descendants de Toqa?-Timour, troisi?me fils de Djoudji-Khan, qui ont régné dans le Mâv?râ-Nahr (Transoxiane).* pp. 170–172.; 187–189.

[129] Talán Orros vagy Tőrös.

[130] Talán Köves Tim Úr.

[131] Talán Tokaji-Tim Úré.

[132] Talán Hamis Tokaji.

[133] Talán a Tökös-Csuda-Oglan.

[134] Ez az Amir-Tim Ur az aki Bajazetet elfogta, és akit a Auropai Historicusok Tamerlánnak írnak. Ez Taragainak a fija, és először csak mungal nemes ember vólt, amint ezt Bajad Úr könyvében – p. 399. – láthatni.

[135] Azt tartom, a franczia fordító itten a mungalok vagy magyarok ága helyett írt Ak-Mungált.

[136] Talán Sarmaság várasában.

[137] Kr. Ur. Sz. után 1376.

[138] Az Atell vize: a Volga.

[139] Itt látni való, hogy a franczia fordító Kövér-Vertsik helyett írt Kaver-Vertziket.

[140] Talán: Ország.

[141] Kr. Ur. Sz. után 1554.

[142] Talán: Kicsapók.

[143] Desmaisons: [Chapitre VIII.] *Descendants de Sché?bân-Khan, cinqui?me fils de Djoudji-Khan, fils de Tchinguiz-Khan, qui ont régné dans le Touran, dans le pays des Qazaques, en Crimée et dans le Mâvérân-Nahr.*

[144] Desmaisons: [Chapitre VIII.] *Descendants de Sché?bân-Khan, cinqui?me fils de Djoudji-Khan.* pp. 189–191.

[145] Talán: Bocskorosokkal.

[146] Már oda felyebb megjegyzettem, hogy Batu-Sagint a franczia fordító Szegény Batu Kám gyanánt írta.

[147] Nyilván Torda, megjegyzésre méltó, hogy a mi íróink a Bendecuci aty[*j*]át írják Tordánanak, az aty[*j*]át pedig Szemein,

Stemen vagy Szemennek, mely nem egyéb Szebeninél, amint ezt Szeben várassa is bizonyitya Erdélyben, és meg lehet, hogy Bendecuci sem egyéb Batunál, a Czuczi Kán fijánál, ezek pedig mind a hárman egy testvérek vóltak.

[148] Talán Kőrösi.

[149] Talán Nagy Iványi.

[150] Talán Kardlöki vagy Kardszagi.

[151] Talán Ungvári, vagy Ung Úri. Erről az ágról azt írja Bajad Úr – pag. 98. –, hogy ebben sok tanúlt és jó pennájú emberek vóltak, s a fejedelmek cancellariáján is ezekből állottak a secretariusok, és így a Mungálok nem vóltak írástudatlan emberek, mikor kijöttek, sőt amint a Bajad Úr könyvéből láthatni, még elébb tudtak írni, mint az europaiak, mert melyik nemzet az Európában, melynek fejedelminek eredeti származása egész Ádámtól fogva feljegyeztetett vólna, mint a Mungálokénak. Ezt az Újg Úri ágat nevezik az europai historicusok Juguritáknak, és ezektől hozza le Minchovius a magyarokat.

[152] Azt tartom, világos magának a Bajad Úr szavának értelméből, hogy itt a franczia fordító Torda etse helyett írt Orda-Itzent.

[153] Talán Barnakű vagy Garakű és Aranykű.

[154] Nyilván Zsíros és Szárcsás.

[155] A következő szakaszban Bajad Úr Szebeninek mind a 12 fijainak előszámlálya a neveket, és így csak a nem tudatik, melyik vólt közzülök az akit elküldött Europában lakni. Ezek közt ugyan nem említ Álmos nevűt, de amely fejedelmet az Auropai historicusok Almusnak írnak, csak valamely álomért vagy álmosságáért nevezték a magyarok Álmosnak, az igaz neve pedig más vólt.

[156] Talán inkább Hajnal vagy Bajnok.

[157] Itt csak Bajad neve után van az Ur téve, akire szállott Asiában az aty[j]a országa, a régi leveleinkből is tudhatyuk, sőt a nagy atyáinktól is halhattuk, hogy a magyarok azelőtt csak a fejedelmi embereket hívták Úrnak, noha már ma a czizmadiát is uralyák.

[158] Inkább Gara.

[159] Vagy Balog, nem lehetetlen, hogy ezt írják az Auropai historicusok Balamberusnak Balamber gyanánt.

[160] Talán inkább Czirják.

[161] Talán inkább Mérges.

[162] Talán inkább Kurtz avagy Kürttz.

[163] Talán inkább Ajjas vagy Ajtai.

[164] Talán Talán Szeginy Ilgan vagy inkább Sárga Ilgány. (Mert azt írja Bajad Úr – p. 622. – egy Sárga Ilgánról, melyet a franczia fordító Sagilgánnak ír, hogy azért neveztetett úgy, mivel sárga vólt, e pedig szokatlan dolog vólt ezen fejedelmek közt, mert rendszerént szép fejérek és gesztenye színűek, se nem szőkék, se nem barnák vóltak, még ma is úgy danolyák ezt:
Se nem szőke, se nem barna,
Ez az igaz magyar fajta.)

[165] Inkább Bajonta, ma is van Bajonta nevű puszta Bihar vármegyében.

[166] Látni való, hogy e Magyar, és csak törökösön van írva, de mi nem ettől neveztetünk Magyaroknak. Noha a Bajad Ur historiájából másutt láthatni, hogy a Mogoloknak a vólt a szokások, hogy amely fejedelmeket nagyon szerették, annak nevéről nevezték magokat szereteteknek jeléül. mert azt írja Bajad Úr – p. 45. – hogy a Magyarok már az Okos Kám idejében az Atell vagy Volga és a Jaigik vize mellett laktak. Okos Kán pedig csak kilenczed ízig való maradéka vólt Japhetnek, és mintegy 3000 esztendőkkel élt ezelőtt a Magyar nevű fejedelem előtt, az Ábrahám idejében.

[167] Talán azért szállott a második fijára Szebeninek Asiában az ország, mivel az első fiját küldötte ki Aeuropában lakni.

[168] Amir avagy Am Úr könyve.

[169] Ellenző.

[170] Okos Kán. NB. Okos vixit circa Abrahami tempora, Nono eatin gradu generationes distitit a Japhet, secut Abraham a Sem.

[171] János Pap. Hujus Joannis Kerìteuscum Principis Literas ad Constantinopolitanum Imparatorem vide in Jos. Sim. Assemauni Bibliotheque Orientalique Clementino Vaticana. Tom III. Parte II. Cap IX. p. 490. ex stant Literae illae etiem in Mosheimü Historica Ecclesiassica artarorum.

[172] Amir könyve.
[173] Úr Kám.
[174] *„tales detorsiones sacinut Occidentales Scriptores propter Lingvae Hungaricae ignorantiam"*: utólagos betoldás a lap bal margóján. – S. I.
[175] Ugodai.
[176] Mang Úr.
[177] Kopjai.

T. Nyíri Mária

FERIDUN BEJ ÉS VÁMBÉRY

ENGEDJENEK MEG EGY SZEMÉLYESKEDŐ BEVEZETÉST!

A tudományos munkatársak nem mindig szeretik, ha a tudományos munkába belekeverjük személyes dolgainkat, érzéseinket, gondolatainkat – ámde én „itt állok, s másként nem tehetek":

1988-ban Alpay Özbay, későbbi vőm, akivel egy török barátja révén ismerkedtem meg, amikor az ELTE Orientalisztikai Tanszékek Könyvtárában dolgoztam, kérdésemre, hogy ő hogyan került Magyarországra, Budapestre, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola opera tanszakára diáknak – elmondta, hogy Törökországban elnyerte a Feridun Alapítvány kétéves ösztöndíját. Általában egy tanévre adják – mondta, de neki sikerült anyagi gondjait megoldania egy időre, s aztán majd csak lesz valahogy – gondolta.

Én meg csak kérdeztem, hogy mi ez a Feridun Alapítvány, de bizony a frissen fővárosunkba érkezett török fiatalember nem tudott semmit sem Feridun bejről és az ő alapítványáról. Egyébként is, mondotta Alpay Özbay, mindent édesanyám intézett Ankarában, hiszen én Bécsben kezdtem meg zenei tanulmányaimat, ám mivel

bécsi tanáraim között szép számmal akadtak magyarok, s Bécs és Budapest között csak mintegy 250 kilométer a távolság, jónak láttuk a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolát megcélozni. Tudtommal édesanyámnak Prof. Dr. **Hicran Yusufoglu,** az ankarai egyetem magyar tanszékének vezetője volt hathatós segítségére az ösztöndíj elnyerésének adminisztratív lebonyolításában.

Mielőtt Alpay Özbayt megismertem volna, én már tolmácsoltam más Feridun-ösztöndíjasnak is. Günay Atabeyoglu, isztambuli fuvolás pl. Matuz tanár úr növendéke volt egy évig, hangversenyeket is adott a Zeneakadémián; Turhan Çetin ankarai szobrász-tanár pedig 1986-ban volt a Szépművészeti Akadémia ösztöndíjasa, ő kilenc hónapig koptatta Budapest macskaköveit és közben feltérképezte Budapest szobrait.

Mindkettejüknek egy hétig voltam kísérő tolmácsa, az oktatási minisztérium megbízottjaként. Ennyi idő alatt kellett elintéznünk az elintézendőket, az elintézhetőket. Mivel a Szépművészeti Főiskola az ELTE Orientalista Tanszékek Könyvtárához igencsak közel van, Turhan Çetin gyakran jött továbbra is az Izabella utcai könyvtárba, hiszen az épület negyedik emeletén volt a török tanszék. A tanszék diákjaival is jó viszonyban állt.

Engem pedig örök hálára kötelezett, mert 1986-ban kellett vizsgáznom török idegenvezetésből, s ne szépítsük, semmit sem tudtam volna a segítsége nélkül. Turhan Çetinnel végigjártuk a hatalmas városnéző körút helyeit, és ő leírta nekem a látottakat egy török turista-szobrász szemével. Na, én ezt a tősgyökeres török szöveget nem voltam képes megtanulni, de máig használom. Allah fizessen meg neki ezerszer! S ha közvetetten is, de Feridun bejnek is lekötelezettje lettem...

Jól elkalandoztunk Feridun bejtől és az ő alapítványának történetétől! Nos, a török fiatalok nem tudták, hogy

kinek és minek köszönhetik az ösztöndíjat. Nem tudták, hogy ki volt Feridun bej. Engem viszont nagyon érdekelt, ám bárkitől kérdeztem is, pontos választ nem kaptam, mígnem eljutottam az MTA levéltárába, ahol felleltem Vármbéry Ármin és Feridun bej levélváltását az alapítványról, de ezzel sem lettem sokkal okosabb.

Bővebbet sem a lexikonokban nem találtam róla, sem az oktatási, sem a művelődésügyi minisztériumban, az ösztöndíj bizottságnál, sem a Zeneakadémia nemzetközi kapcsolatok osztályán. Volt még számos intézmény régebben, melyeknek keretében a külföldi ösztöndíjak bonyolódtak, pl. nagyon jól, hatásosan működött egy ideig a Nemzetközi Kulturális Kapcsolatok Intézete, de ezeket állandóan átszervezték, megszüntették, megújították. Dokumentum sehol.

Nem jártam több sikerrel Törökországban sem. Mint tudott, a török nem archiváló kultúra, bocsássa meg nekem Allah, s bocsássák meg nekem ezt a nem éppen jóindulatú megjegyzést török barátaim is. Pedig Feridun bej családja sem volt ám akármilyen család az Oszmán Monarchiában. Ennek ellenére a Kâmilzade pasa családjára vonatkozóan (török) égen-földön nem találtam semmi adatot – máig. Feridun bej alapítványáról nem hallott senki, még Ender Arat, az előző török nagykövet sem jutott előre a nekem segíteni akaró kutatásaival. Azt a hivatalos választ kapta, hogy a pénz elfogyott, és az alapítvány megszűnt, s hogy kik, mikor, miért, menynyit kaptak az alapítványból – nincs annak megmondhatója. Hogy milyen elvek szerint ítélték oda, azt egyik hivatal sem tudta megmondani, ők nem foglalkoznak már ilyen régi dolgokkal. De ha megtudok valamit – mondták – nagyon szívesen veszik az információimat...

Én az alapító okiratot szerettem volna látni – törökül, s azoknak a névsorát, foglalkozását, akik a Feridun Alapítvány jóvoltából kerültek hazánkba tanulni. Bármely hi-

vatalhoz is fordultam, zárt kapukkal találtam magam szemben, Magyarhonban éppúgy, mint Törökországban.

Ankarában utoljára 2002 februárjában próbáltam szerencsét, amikor a Millî Egitim Bakanligi nemzetközi kapcsolatok főosztályának „ilgili makam"-jához (az illetékes, akire az ügy tartozik) fordultam segítségért – ám nem tudta senki megmondani, hogy kik voltak azok a szerencsések, akik elnyerték az ösztöndíjat. De hiszen egy ilyen nagy horderejű ügynek – így én –, csak nyomának kell valahol lennie, csak dokumentálni kellett valaha! Ám az volt a válasz, hogy rengeteg kézen megy át egy ilyen ösztöndíj, s tulajdonképpen nem is tőlük függött, nagy beleszólásuk nem volt, ők csak végrehajtók voltak, mintegy közvetítők, és így tovább. Egyébként pedig ki nem látszanak a mostani ösztöndíjak intézéséből.

Meg kell azonban mondani, hogy Ankarában, a minisztériumban kimondottan kedvesek voltak velem, mert hogy magyar vagyok; megbeszéltük közös történelmünket, s megittam számos findzsa jó török kávét (orta şekerli), hiszen több alkalommal megjelentem a főosztályon, mert ami igaz, az igaz – keresték, kerestették a Feridun Alapítvány nevű dossziét... De Ankarában, az illetékes minisztérium levéltárában nincs semmi.

Magyarországon egyébként úgy hangzott a válasz, hogy a magyar fél azt fogadta, akiket a törökök küldtek, hiszen az ösztöndíjat nem Magyarországon ítélték oda. Sajnos mintegy tízévnyi keresgélés után sem jutottam előbbre. De nem adtam fel, hiszem, ha kitartóan keresem-kutatom az áldott emlékű Feridun bej nyomait, részletek csak előkerülhetnek. S hátha még Allah is rám mosolyog egyszer, s megjutalmaz igyekezetemért ...

Murat Bardakçi nagynevű újságíró tényfeltáró riportjaival, írásaival, könyveivel nagy sikert arat Törökországszerte. Török barátaim ajánlották, hogy forduljak hozzá bizalommal, mert ha valaki, hát akkor aztán ő mindenek tudója. Lehet, ám levelemre, faxomra, telefonomra, e-mailemre még csak nem is válaszolt. Majd nagy nehezen üzent, hogy ő külföldi kutatókkal szóba sem áll! Majd mindennek utánajár, mert ő akarja megírni a dolgokat.

De nem ő volt az egyetlen nagynevű török kutató, író, aki enyhén szólva lerázott! Másokkal is így jártam, csak nem voltak udvariatlanok, mint Bardakçi. Azt a választ kaptam, hogy amit tudnak, aminek utánajártak, azt mind megírták könyveikben, cikkeikben. Olvassam el azokat szorgalmasan, s ha találok valamit, amit használhatok, hivatkozzam rá... De azt egyikőjük sem árulta el, hogy ha ő kezdene a Feridun Alapítvány történetének megírásához, hol keresné a dokumentációt, vagy melyik levéltárban kezdene kutakodni.

Dunaszerdahelyen vagyunk, Vámbéry Ármin szülőhelyén. Illendő lenne Vámbéry-témával előrukkolnom, s bár dolgozatom Feridun bejről szól, eredendően mégis Vámbéryről emlékezünk. Hiszen Feridun bej Vámbéry professzor úrral való barátságának köszönhetően jött létre az alapítvány, így emlékszünk a 100 éve elhunyt nemes szívű, széles látókörű, hazaszerető oszmán-török nagyúrra ma, itt Európa közepén, amikor Európa fél az iszlám terjedésétől (jogosan), s olykor jeles európai értelmiségiek is erőteljes támadást intéznek a muzulmán világ ellen az okból, hogy féltik a keresztény Európát a muzulmán kultúra térhódításától. Mi most egy másik példát láthatunk.

S ENNYI MESE UTÁN NEVEZZÜK MEG, HOGY MINDENNEK ELLENÉRE MIT TUDHATUNK MA A FERIDUN ALAPÍTVÁNYRÓL.

FERIDUN BEJ

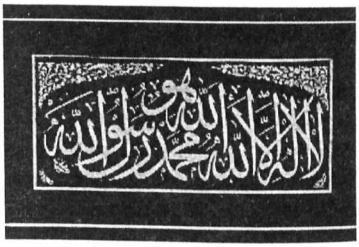

Feridun bej, török diplomata, született Konstantinápolyban 1845 körül, meghalt Badenweiller fürdőben 1903. október 4-én.

Majdnem nyolc évig volt török főkonzul Budapesten, s ez idő alatt nagyon megszerette a magyar nemzetet. Később Athénben, Belgrádban, majd Madridban működött mint követ.

Végrendeletében 500 000 frankot hagyományozott a Magyar Tudományos Akadémiára oly célból, hogy annak kamataiból 4 török ifjú végezze tanulmányait Magyarországon (mérnök, gazdász, festő, zenész), az ötödik részletet pedig az akadémia török–magyar irodalmi művekre fordítsa.

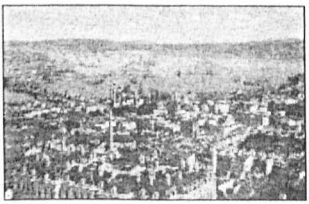

Feridun bej rokonai azonban megtámadták e végrendeletet, s a pernek egyezség vetett véget, mely szerint az akadémia 240 000 koronát kapott a hagyatékból. Ebből 100 000 korona kamatjai török–magyar irodalmi célokra fognak fordíttatni, 140 000 korona pedig 30 évig kamatoztatik, amikor aztán a 800 000 koronányi összeg eredeti rendeltetésének fog szolgálni.

Révay Nagy Lexikona VII. kötet, 429. old. Budapest, 1913, Pallas Rt.

VASÁRNAPI ÚJSÁG, 1903. 17 SZÁM
(50. ÉVFOLYAM), BUDAPEST, ÁPRILIS 26.

Feridun bej, az a török főúr, ki nemrég nemzetünk iránti rokonszenvének oly fényes jelét adta azzal, hogy vagyonából 500 000 frankot kulturczélokra hagyományozott s ez összeg kezelésével a Magyar Tudományos Akadémiát bízta meg, arab eredetű, a mint a neve előtt használt El Szeid, azaz „a próféta családjából való" czím is mutatja. Egyik őse, El Szeid Ahmed aga régi sziriai családból származott s Antiokhiában nagy földbirtokos volt. Óriási terjedelmű birtokait a török kincstárnak hagyományozta, minek folytán a család ivadékai sokáig évi jutalékot kaptak a portától. Halil aga, Feridun bey dédapja, ellenei fondorkodása folytán hóhér keze alatt halt meg. Ennek fia, Ahmed ezért Konstantinápolyba menekült s azóta a család a török főváros előkelői közé tartoziki.

Török barátunk atyja El Szeid Kâmil bej volt, kit magam is ismertem s ki mint magyarbarát gróf Andrássy Gyulával, midőn gróf Andrássy szabadságharczunkban a magas portánál a magyar kormány képviselője volt, barátságos viszonyban állt. Feridun szülőháza már az 50-es években az által tűnt ki a többi török házak közt, hogy nagy érdeklődést és ragaszkodást mutatott az európai kulturához. Feridun bey anyja, Melek hanim, egy bosnyák vezérnek, a Tuzlából szárma-

zott Aghia basának lánya, az első volt a török asszonyok közt, a ki az európai zenében kitűnt a zeneszerzeményeivel. 1885-ben a párizsi Palais d'Industrie-ben díjat is nyert. Kâmil bej alapította a pérai municzipalitást és nem egy hasznos intézményt honosított meg a török főváros ezen hatodik kerületében. Abdul Medzsid szultán, nemzetünk e kiváló barátja, Kâmil Beyt nagyon kedvelte, sokszor eltréfált vele s különösen szerette javítgatni, ha a franczia társalgásban valami hibát követett el; a franczia nyelvet ti. Abdul Medzsid szultán, a magyar emigráczió jóakartaú pártfogója, kitünően ismerte.

Nem csoda tehát, hogy Feridun bej már zsenge korában alapos európai nevelésben részesült. Legelőször a katonai pályára szánták és két esztendőt, 10 és 13 éves kora között a macskai (Konstantinápoly egyik városrésze) katonai intézetben töltött. Később Parisba küldték, a hol jogot végzett és mint doktor hagyta el az egyetemet. E minőségében a diplomácziai pályára szentelte magát; még pedig először a párizsi török követségnél mint attaché nyert alkalmazást. Innen hazájába visszatérve, egy ideig a magas porta külügyi minisztériumban is működött. A hetvenes évek vége felé került mint főkonzul Budapestre, a hol magyar rokonszenvei folytán csakhamar a fővárosi előkelő társaságnak kedvelt tagja lett és a magyar nyelvet is bizonyos fokig elsajátította. Mikor 1886-ban Athénbe meghatalmazott miniszternek kinevezték, nem szívesen hagyta el Magyarországot. Itteni tartózkodásáról egy később hozzám intézett levelében így nyilatkozik: „.. sokat tanultam az ön hazájában töltött hosszú tartózkodásom alatt és a modern nagy

Kecsedzade Fuat Paşa
1815-1869

államféfiak társaságában, különösen a nagy Andrássy, atyámnak még az emigráczió idejéből való régi barátja révén, a ki nekem fényes házával együtt – beleszámítva Katinka és Leontin grófnőket és Manó és Aladár grófokat –, valódi erkölcsi pártfogóm volt, úgy az előkelő társaságban elfoglalt állásomat illetőleg, mint a főkonzulátusban tartott fogadásoknál."

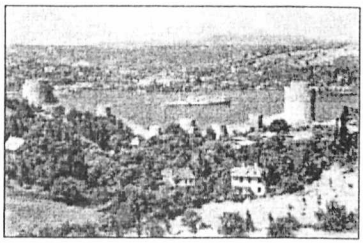

Feridun bey a nagyhírű Fuad pasával is közeli rokonságban állott. Ezen kiváló szellemérőI híres török államférfiunak, ki szintén nagy barátsággal viseltetett a magyarok iránt, a Boszporusz ázsiai partján pompás nyaralója volt és ha a diplomáczia tagjai az ottani ritka szépségű kertjét dicsérték, azt szokta mondani: „Hja, nem hiába magyar ember az én kertészem!" Sipos Gyuri, így hívták kertész honfitársunkat, büszke volt e megjegyzésre.

Azóta, hogy Feridun bej nemes alapítványa közzététetett, sokan kérdezik tőlem, mi bírhatta őt erre? Úgy hiszem, az imént előadottak legjobban megadják erre a feleletet. Ez a legelső eset, hogy mohamedán ember keresztény intézetnél alapítványt tett. Ez joggal keltett feltűnést egész Európában, hol a török–magyar barátsági viszony ismeretlen, már pedig valláskülönbség itt nem jött számba, a nemzeti rokonszenv mellett. A török az összes európai nemzetek közt legjobban szereti a magyart. Mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy a magyar kultúra segélyével könnyebb volna nekik megismerkedni a Nyugattal s ez vezette Feridun bejt is elhatározásában. Remélhetőleg Feridun példája követőkre fog találni a török társadalomban s az így támadó kölcsönös hatás által nekünk

is meg lesz adva a buzdítás, hogy az eddiginél több figyelemmel forduljunk a Kelet és keleti érdekeink felé.

Vámbéry Ármin

VASÁRNAPI ÚJSÁG, 1903. 15. SZÁM,
50. ÉVFOLYAM, 244. OLDAL

Mi ujság?

Egy török diplomata alapítványa a Magyar Tud. Akadémiánál.

Feridun bej, budapesti volt török konzul, fölhatalmazta Vámbéry Ármin hírneves tudósunkat, hogy hozza nyilvánosságra legutóbbi budapesti tartózkodása alatt (1902-ben) írt végrendeletét, melyben Akadémiánkat *félmillió frank* alapítvány kezelésével, az alapítványnak Budapesten tanuló török ifjak megjutalmazásával és magyar–török történeti emlékek kutatásával bízza meg.

Feridun bej végrendelete egy budapesti közjegyzőnél van letéve s 215.000 frankot letett a magyar földhitelintézetnél, a hol az Akadémia vagyonát kezelik. A végrendelet intézkedik, hogy az alapítvány egész összege az Akadémia birtokába jusson. Az alapítvány kamata-

iból az Akadémia 12.800 koronát négy egyenlő részre osztva, négy, Magyarországon tanuló mohamedán vallású török fiatalembernek adjon ösztöndíj gyanánt. E négy fiatal török közűl egynek a technikai tanulmányokkal, egynek mezőgazdasággal, egynek zenével és egynek festé-szettel vagy szobrászattal kell foglalkoznia. Az alapítványi tőke kamataiból évenként 3.200 frankot olyan tanulmányok jutalmazására hagyományoz, a melyek az egymással vérrokon magyar és török népek őstörténetére, nyelvére és néprajzára vonatkoznak. Ennek az ösztön-díjnak a kiadása a Magyar Tudományos Akadémia belátására bizatik.

AMIT MÉG TUDNI LEHET

A budai basák magyar nyelvű levelei I. 1553–1589. című kiadványt az Esz Szejjid Mehemmed Feridun Bej alapítványából adta ki a Magyar Tudományos Akadémia (1915. Budapest), a kötetet szerkesztették Takáts Sándor, Eckhardt Ferenc és Szekfű Gyula.

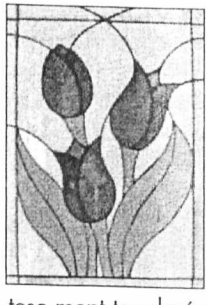

A Rákóczi-emigráczió török okmányai. 1717–1803. A konstantinápolyi levéltárakból összegyűjtötte és fordította Dr. Karácson Imre. Az előszót írta Dr. Thallóczy Lajos. – Feridun Bej alapítványából. – Budapest, 1911. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

Rásonyi László (1899–1984) a neves turkológus, kulturális-szervező – 1933–34-ben mint a Feridun-díj nyertese ment tanulmányútra Isztambulba és Athénbe.

Az alábbiakban Feridun bej Vámbéry Árminhoz írott, francia nyelvű leveleit adjuk közre, majd magyar fordításukat – keltezésük sorrendjében. A levelek kézzel írottak, s nem gyöngybetűkkel. Stílusuk a száz évvel ezelőtti eu-

rópai műveltségű török diplomata francia stílusa. Nehéz volt az átírás, a fordítás. A tévedés, a félreolvasás lehetősége nem kizárt.

A levelek a *Magyar Tudományos Akadémia Levéltárában* találhatók, számuk a levél elején van feltüntetve. A munka nem befejezett. Szeretném a teljes anyagot összeállítani, bízva abban, hogy a közeljövőben Törökországban, esetleg a bécsi levéltárakban mégiscsak nyomára bukkanok a *Páratlan*, az *Egyetlen (Feridun)* anyagainak, s akkor szeretném közreadni az anyagot magyarul, törökül és franciául.

FERIDUN BEJ VÁMBÉRY ÁRMINHOZ ÍROTT
FRANCIA NYELVŰ
LEVELEI ÉS FORDÍTÁSUK
Ms 4747/151. I.

Kedves és szeretett barátom!

Nagy örömmel fogadtam legutóbbi levelében írt hasznos és új információit, melyekhez alkalmazkodnom kell.

Már március 14-én reagáltam gróf Dessewffy Aurél úr ajánlott levelére. Ön tökéletesen megfogalmazta a francia nyelvű szöveget. Annyira megfelelő volt az, hogy a végső változaton csupán egy aprócska változtatásra volt szükség. Teljesen tiszteletben tartom a mondanivalóját. Két olasz törvényismerő tanú jelenlétében a nervi főjegyző legalizálta a bejelentést.

Ismét fantasztikusan megérintette, kedves barátom, az én szívemet, az ön tiszta szívből jövő véleményeivel szerény személyemet illetően. Tanácsa szerint fontos a nyilvánosság, amivel én is egyetértek, mivel különös érdek fűz a mű megismertetéséhez. Szeretnék Magyarországon alapítványt létrehozni, s ezzel szerény példát mutatni a hazaszeretetről a muzulmán országoknak.

Az egyetlen érdemem, hogy ilyen régóta bírom egy humanista irodalmár barátságát, mint amilyen ön – akinek biztos a szeretete, intelligenciája, felvilágosultsága és a köznapi sovinizmustól mentes. Az ön magyar hazaszeretete nekem is kiszélesítette a látókörömet. Az ön országában eltöltött időm alatt sokat tanultam az önök társadalmát alkotó nagy, modern hazafiaktól, úgy mint a nagy Andrássy, édesapámnak az emigráció idején megismert barátja. Neki köszönhetem azt a morális védelmet, amit az arisztokrácia körében élvezhettem és hogy a főkonzulátus fogadásait megtisztelték jelenlétükkel Andrássy Katinka grófnő, Andrássy Leontine grófnő, Andrássy Manó és Aladár grófok.

Miután meghatalmazott miniszterként áthelyeztek Athénba, ebben a fiatal, pici országban is megtaláltam és megszerettem minden hagyományos értéket, a nagy hazafiak és a hazaszeretet minden egyes aspektusát. Azért a szívem és az eszem teljesen a magyaroké, ugyanakkor görögbarátként élek. Mint ahogy az Akadémián megismert és szeretett barátaim, úgy ön is – kitüntető elismerésük jelét adja azáltal, hogy a közéletbe bevezetett. Legyen szíves továbbra is tudósítani mindenről, vagy legalábbis a legfőbb tudnivalókról, az őseimről és a mélyen tisztelt szüleimet illetően. Ehhez csak a szent tradíció továbbvitelével, -éltetésével tudok hozzájárulni.

Ezt illetően engedje meg, nagyon kedves barátom, hogy emlékeztessem arra: Fuat pasa valójában, nemcsak átvitt értelemben – nem csak az apám volt. Az apai nagyanyám megözvegyült és más segítsége nélkül nevelt fel engem művelt fiatalemberré. És így az elsők egyike lettem ebben a Mahmud szultán alapította orvosi főiskolán. Fuad pasa veje elvette a nagynénémet, aki apám El Seyyid Kâmil pasazade bej nővére.

Tehát Fuad pasa volt az én első jóttevőm, az első támogatóm, szellemi nevelőm, mint ahogy ön most az Rüsztemnek.

Kâmil bejnek az apai ükapja El Seyyid Ahmed aga volt, aki egy kisázsiai nagyon gazdag ősi arab-muzulmán családból származott, melynek hatalmas antiochiai földbirtokai voltak, törökül – mint ön tudja Antakyában. Az ősöm elhagyta szülőföldjét és törvényes végrendele-tet hagyott hátra, ami szerint én vagyok a legális örököse, lévén a legidősebb fiú a családban. Az összes hatalmas birtokok után az Oszmán Kincstár pénzügyminisztériumából, mint legidősebb férfi leszármazott (mütevelli? kapok/tt évjáradékot.

A fia, El Seyyid Halil Aga a legősibb antiochiai előkelő család sarja, és apja az én nagyapámnak, El Seyyid Ahmed efendinek, akinek tisztességtelenül csapdát állított a váli (kormányzó) (Müstékib? És a bakó kegyetlenül lefejezte. Az ő fia, Ahmed kénytelen volt elmenekülni Konstantinápolyba, ahol Namik pasa/ marsal vette gondozásába. A marsal az első Párizsban tanult török tisztviselő. Namik pasa anyai ágon gazdag, polgárosult családból való, Isztambul Findikli negyedéből, pontosabban a fent említett apósa a nagyszerű Fuad pasának.

Az aktív és energikus Ahmed efendi – akit többször is pénzügyminiszternek neveztek ki (jelen időben is miniszteriális funkció)– közel állt Mahmud szultánhoz, aki a jelenlegi szultán nagyapja volt; és tartományi emir is volt, majd Moltke marsall mellett töltött be poziciót. Egyébként Moltke vezette be Törökországban a nehéztüzérséget, az ágyú használatát.

A nagyapám, ahogy az ő édesapja is, a mutekibek áldozatául esett és a Nedzsipben harcoló császári seregek veresége után kegyvesztetté lett, és Damaszkuszban halt meg száműzetésben, az én törzsem bölcsőhelyén. Igen drága barátom, Kâmil Beyt jót tevőjükként tisztelték a tuzlaiak. Az ő fia, vagyis az én apám, Kâmil bej 22 évesen nősült, nőóül vette a muzulmán vallásra áttért Melek Hanimot, aki a tuzlai

szláv-bosnyák ősi nemesi Aghiah pasa vezír lánya volt. Az én szeretett és szent anyám volt az első a török nők között, aki művelte a nyugati zenét. 1855-ben Párizsban a világkiállításon a Palais de l'Industrie-ben bemutatott szerzeményével első díjat nyert. A rendezvény szervezője az édesapám volt, Kâmil bej. És ő volt az első tanács elnöke a pérai önkormányzatnak, amelyet Kamil bey alapított. A pérai önkormányzatot elsőként hozták létre Konstantinápolyban. A pérai önkormányzatot a nyugati közigazgatási rendszer szerint szervezte meg. Ő volt a császárváros vízművének ötletadója és kivitelezője. Ez a vállalat látta el tisztított vízzel Sztambul népét és a város környékét tisztított vízzel.

Apám volt az első követe Abdülmedzsidnek, mondhatni francia nyelvtudása révén teljesíthette a kivételes feladatot. A szultán kedvét lelte abban, hogy apám francia beszédét kijavította, ugyanis a szultán, Abdulmedzsid briliánsan beszélte a francia nyelvet.

Kâmil Bey tehát nagy barátja volt a francia-angol barát Resid pasának, aki a modernizálódó Törökország legnagyobb tekintélyű államférfija, és akinek az Európa Tanácsba való belépésünket köszönhetjük. Resid pasa a mi keleti szokásainknak megfelelően adta nekem a Feridun nevet (Egyetlen, Páratlan). Nos, kedves és mélyen tisztelt barátom! Az egyetlen dolog, amit kérek Öntől, legyen szíves lefordítani nemes tollával és majd megjelentetni levelezésünket. Szeretném hangsúlyozni, hogy a legkevésbé sincs szándékomban politikai színezetet adni munkámnak, végül pedig szeretném megőrizni pártatlanságom és ragaszkodom ahhoz, hogy a beszámolóm aláírás nélkül jelenjen meg. Ha Ön jónak látja lefordítani teljes egészében a levelemet, mondja, hogy Feridun Bey egyik legidősebb barátjának címzett levele, Budapestre.

Végül ajánlom országom és a magam barátságát.

Lekötelezettje

Feridoun

Ui. Kedves családjának is küldöm szívbéli üdvözletem.

Grand Hôtel des Anglais
San-Remo Italia
Le 28 janvier 1902

Cher et illustre ami,

Ayant été assez longtemps souffrant par suite d'une attaque d'influenza je parviens á écrire ces quelques lignes pour vous exprimer, a l'ouverture du nouvel an, mais quelque peu tardivement, tous mes vœux sincéres intéressant votre chére santé et vos forces intellectuelles, á la conversation desquelles l'Orient et la Turquie en particulier, attachent un trés grand pric - j'admire plus que jamais votre vigilante persévérance et la précision de vos appréciations politiques au sujet de l'Asie Centrale - je viens de lire dans les journaux de Vienne, et de Londres vos récents articles dont l'invariable et bien impressionnante conclusion m'avait déjá vivement impressionné, il y a plus de vingt ans, et qui me porte aujourd'hui un nouvel hommage á votre clairvoyance toute pleine de compétence et d'autorité. En voilá pour les sentiments d'admiration qui m'animent envers le précieux ami Vámbéry; mais ce qui m'a touché le plus au cur, ce qui a éveillé en moi des sentiments d'une particuliére gratitude á votre égard c'est de vous voir profiter du loisir que vous laissent vos travaux politiques pour consacrer au sixiéme et dernier volume de mon historien favori une belle page qui aidera certes .... beaucoup, a vulgariser la lecture de cet ouvrage éminamment national.

J'ai, en effet, la plus haute, la plus sympathyque déférence pur la mémoire d'Evlia Tjéléby. Je l'aime, je le respecte précisément pour ses réflexions par fois naives, pour la candeur toute pleine de piété prouvant la sincérité, sa bonne foi et qui, comme vous le dites. Si bien dans votre éloquante préface, n'excluent nullement chez

ce turc d'il y a plusieurs siècle une scrupuleuse et persévérente activité d'exploration modèrne qui va jusqu'à mesure l'épaisseur des murs qu'il rencontre sur son chemin. Quel bel exemple a suivre par mes jeunes compatriotes, hommes de lettres; mais je crains fort qu'ils ne se donnent pas même la peine de lire les six gros volumes de notre cher Evlia pour y puiser de salutaires enseignements. Quant à mon humble individu, cher ami, n'ayan pas le talent nécessaire pour servir mon Pays comme publiciste, j'ai été et tous temps animé du désir de contribuer au moins pécuniairement et dans la mesure de nos moyens, au développement de l'instruction et des sciences chez mes coréligionnaires Ottomans et je voudrais justement, aujourd'hui vous consulter et suivre vos conseils fraternels sur le sort et la validité éventuelle d'un testament holographe que j'avais déposé en 1884 chez feu Perlaky alors advocat du Consulat Général et que j'ai du confirmer, il y a deux ans, à la station thermale française Bagnole sur l'Orne, où je me trouvais malade, par un codicille que j'ai laissé également en depôt chez un notaire nommé Maître Gautier résident à La .....Ferté-Macé chef lieu d'arrondissement. Je me plais à confier succintement à votre très consciancieuse et loyale discrétions les dispositions principales de cet acte de mes dernières volontés.

Ma modeste fortune essentiellement mobilière est placée dans plusieurs Maisons de Banques soit à Budapest, soit à Paris, Bucarest et Constantinople. Tout en laissant, à peu près trois cents milles francs à mes soeurs et frères dans la cas ou je mourrais célibataire, je consacre en outre cinq cents milles francs dont je confie l'emploi à la haute bienveillance connue de l'Académie Hongroise pour mon pays et ma nation où va à une autre Institution compétente de Budapest dans le cas où votre illustre corps savant serait empêché par

ses réglements et statuts à l'instructions et frais d'entretien en Hongrie et jusqu'à concurrence des revenus de ladite somme de cinq cents mille francs à palcer par les soins des dites autorités Magyars dans les fonds à leur choix, de mes jeunes compatriotes à recruter d'accord naturellement avec le Gouvernant Impérial Ottoman muni de son autorisation parmi les familles nécessiteuses de la communauté musulmane de Stamboul, mais voici des difficultés que je prévois et qui m'amènent à demander vos conseils. Vous savez fort bien que chez nous, du moins depuis que nous mœurs civiles et civique d'autrefois sont en plein décadence les testaments et sourtout ceux frais en pays étrangeer n'ont pas grande valeur et sont en général exposés à être annulés tout simplement détournés perfidement par intérêt ou par pure malveillance. Pour parer donc à toutes ces évantualités j'exige dans mes deux actes précité qu'ils soient ouverts immédiatement après mon décès dument constaté par mes deux dépositaires Szabó Imre et Gautier en présence des autorité locales et que le contenu en soit rendu publié par les journaux Hongrois et Français. Je désire des lors mieux connaître Monsieur Szabó Imre, avocat à Budapest chargé de liquider la succession de feu Perlaky Kálmán et chez lequel j'ai laissé, nécessairement en dépôt mon testament de l'année 1884. Pourriez-vous, cher ami, m'indiquer, à Budapest, une autorité spéciale à laquelle je puisse signaler par précaution et sans blessés nullement la ..... susceptibilité de M Szabó, l'existence de mon testament chez ce dernier afin d'empècher autant que possible que la corruption à l'ordre du jour à Constantinople ne réussisse après sa mort à entrainer mon dépositaire actuel que je ne connais point en personne à supprimer mon testament? Je ne veux pas vous importuner ... dans cette lettre qui occupe déjà plusieurs pages en

vous racontant en long toutes les ? dont j'ai été objet depuis quelques mois de la part de certains ignomimes de mon pauvre Pays. Comme ils ont tout fait et qu'ils cadiment de chercher à tout faire pour me compromettre dans ma vie, dans ma longue carrière politique je suis parfaitement admis à craindre qu'ils ne recullent pas également après ma mort devant aucun donnant .... moyen pour empêcher l'exécution de mes dernières volontés et étouffer de la sorte ma voix d'outre-tombe vous avez sans doute appris comment Waldorf R ? en est arrivé en dernier lieu, a m'assimiler, en pleine ? Chambre, a des agitateurs politiques comme j'évite, par principe de recourir souvent à la presse et que je me contente de mes quatre déclarations précédentes par les journaux „Le Temps", „Pester Lloyd",

„Indépendance Belge" et „Standard de Londre" ? j'ai du me borner à m'adresser à Sa Majesté le Sultan, mon souverain, ainsi que le Grand Vezir Said Pacha pour leur rappeler très respectuesement le devoir que leur impose la dignité de la Couronne de défentre un fonctionnaire Ottoman aussi indigment calomnié dans l'exercice des ses fonctions, Je vous envoie sous ce pli la copie d'une courte improvisation que j'avais exprimé le jour de mon départ de Paris aux étudiants ottomans qui m'avaient accompagné à la gare. Veuillez donc ... me faire l'amitié d'en prendre connaissance et de me dire franchement si celui qui a prononc; une telle allocution ? sans la moindre amertume le jour de son explusion doit être concidéré comme un agitateur et, s'il doit, surtout être abandonné, autrement dit, honteusement lâché par son propre gouvernement.

Votre bien dévoué

Féridoun

Grand Hôtel des Anglais
San Remo Italia
1902. január 28.

Kedves kitűnő Barátom!

Mivel sajnos hosszú ideig gyötört az influenza, most jutok csak ahhoz, hogy pár sorban megfogalmazzam legjobb, legőszintébb jókívánságaimat az új esztendőre. Kissé megkésve kívánok jó egészséget és sikert a munkájához, melynek nagy értéket tulajdonít mind Törökország, mind a Kelet. Mindennél jobban csodálom messzemenő kitartását és politikai széleslátókörűségét Közép-Ázsia kérdésében. Éppen most olvastam legújabb cikkeit a bécsi és a londoni újságokban, amelyek nagy hatást gyakoroltak rám.

Több mint húsz éve ismerjük egymást, mialatt új emberré formált a tisztánlátása, szakértelme és tekintélye. Ezen tulajdonságok okán csodálom Önt tiszta szívemből, Vámbéry barátom, de ami leginkább megérintette a szívemet, és ami különleges hálára kötelez, az az Ön magatartása; az, ahogy Ön profitál a politikai munkájából és hogy az én kedvenc historikusom 6. és utolsó kötetének szenteli szabadidejét. Ezek a szép oldalak bizonyára hozzájárulnak ennek a kiemelkedő nemzeti műnek az elterjesztéséhez.

Valójában a legnagyobb hódolattal emlékezem Evliya Çeleibre. Kedvelem, és leginkább a sokszor naiv reagálásait tisztelem, jámborságát, kegyességét, melyek őszinte, tiszta lelkét bizonyítják. Jóhiszeműsége, és ahogy Ön mondja ékesen előszavában, egyáltalán nem zárja ki ennél a töröknél, hogy kitartó munkával és modern kutatásokkal ismerjék meg életét és utazásait. Milyen szép, követhető példa ez a fiatal honfitársaimnak, az irodalmároknak. De erősen tartok attól, hogy a

mi kedves Evliyánk hat vaskos kötetét csak nagy gyötrelmek árán tudják elolvasni, hogy ebből merítsenek üdvözítő tanokat.

Ami az én alázatos személyemet illeti, kedves barátom, mivel nem voltam elég tehetséges ahhoz, hogy íróként szolgáljam hazámat, mindig az a vágy hajtott, hogy legalább anyagilag hozzájáruljak – a lehetőségeimhez mérten – a tudományok és a tanítás fejlesztésében az Oszmán hittestvéreim segítésével.

Igazából szeretnék konzultálni Önnel, és követni atyai jó tanácsait a saját kezemmel írott végrendeletem lehetséges érvényességét és a sorsát illetőleg. A végrendeletet 1884-ben a néhai Perlaky ügyvédnél helyeztem el. Két évvel ezelőtt meg kellett a főkonzulátus által erősítenem a francia Bagnole sur l'Orné gyógyfürdőn, ahol én betegeskedtem. Meg kellett erősíteni egy végrendeleti záradékkal, amit el is helyzetem egy jegyzőnél Gautier ügyvéd nevére, aki la Ferté-Macé kerület székelyén lakik.

Röviden összefoglalva: szeretném az Ön lelkiismeretes és lojális diszkréciójára bízni ennek az okiratnak a fő rendelkezéseit; az utolsó kívánságaimat. Az én szerény ingó vagyonomat lényegében több bankban helyeztem el: Budapesten, Párizsban, Bukarestben, Konstantinápolyban. Mindent összevetve kb. 300 000 frankot hagynék a nővéreimre és fivéreimre, abban az esetben, ha nőtlenül halok meg. Ezen kívül 500 000 frankot ajánlok fel a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy használja fel az én hazám és népem javára; vagy egy másik intézménynek akkor, ha az önök illusztris tudós illetékes budapesti testületét a szabályok és döntések gátolják, hogy az oktatási és megélhetési költségeket fedezze Magyarországon.

A fentemlített 500 000 frank jövedelmet a fent említett magyar hatóságok gondjára bízom, hogy a fiatal honfitársaim javára, s természetesen az Oszmán Birodalom

kormánya egyetértésével használják fel a nélkülöző isztambuli muzulmán családok fiai javára. Íme az előre látható nehézségek, amik miatt az Ön tanácsát kell kérnem. Ön jól tudja, hogy nálunk a polgári és politikai erkölcsök dekadensek és a végrendeleteknek, főleg, amelyek külhonban készülnek, nincs nagy értékük. Általában teljesen egyszerűen megsemmisülésre vannak ítélve érdekből és egyszerű rosszindulatból.

Számítva minden eshetőségre, szeretném, hogy az én két fent említett okmányomat halálom után azonnal nyissák fel, majd minden előírást betartva, a helyi hatóságokat képviselve Szabó és Gautier ügyvédek jelenlétében majd jelentessék meg magyar és francia újságokban a végrendeletemet.

Szeretném továbbá jobban megismerni Szabó Imre urat, a budapesti ügyvédet, akit azzal bíztak meg, hogy számolja fel az elhunyt Perlaky örökségét, akinél hogytam 1884-ben a végrendeletet. Megtenné nekem, kedves barátom, hogy Budapesre küld egy speciális meghatalmazást, én aláírok olyan iratot, ami semmiképpen nem sértené Szabó ügyvéd úr érzékenységét. Óvatosságból azért, hogy halálom után a végrendeletemet, melyet az utóbbinál hagyok, ne tudja gátolni a kellő napon Konstantinápolyban semmiféle korrupció.

Nem akarok alkalmatlankodni ebben a levélben, ami már több oldalra terjedt, hogy hosszan elmeséljem Önnek mindazt a sok szörnyűséget, amit szegény hazámban pár hónapja tett velem néhány bandita. Ahogyan azt eddig is tették, most is mindent megpróbálnak annak érdekében, hogy tönkretegyék életemet és hosszú politikai karrieremet. Annyira nem riadtak meg semmitől, hogy képesek lennének halálom után utolsó kívánságomat meggátolni és elfojtani síron túl is a hangomat.

Ms 4747/149
Hôtel des Anglais
San Remo, le 17 Février 1902

Très cher ami,

Deux mots encore à la hâte pour vous remercier de votre répondse toute pleine d'effection pour moi - vos conseils et vos appréciations bienveillants me relèvent le morale, m'édifient et éclairent mon esprit, somme toute vous me rendez là encore, par vos sages indication, un grand service dont je vous suis très reconnaissant et que je suivrai entièrement. Il serait dès lors indispensablement nécessaire que je me rendisse au printemps prochain, à Budapest où vous me ferez l'hon-neur de me présenter à M. Eötvös, président de l'Académie et de m'indiquer de nouveau et en détail (car je compte bien passer un dizaine de jours auprès de vous) ce que j'aurai à faire en vue d'assurer à mon testament sa validité éventuelle. Quant à L. B. vous avez parfaitement bien fait, très cher ami, de ne point lui parler de ce dont il s'agit - Je n'ai jamais pu le comprendre, puisqu'il n'a jamais pu s'exprimer clairement devant moi.

Votre bien dévoué et très affectueux frère et ami qui vous embrasse de tout coeur et qui vous dit

Vison látásra!

Feridoun

Hôtel des Anglais
San Remo, 1902. február 17.

Drága Barátom!

Egy pár szóval szeretném megköszönni gyors válaszlevelét. Számomra érzelmekkel teli – tanácsai és véleménye jó szándékúak, jókedvre derítettek, építő jellegűek és szélesítik látókörömet.

Összegezve, a leírtakkal Ön nekem nagy szívességet tett, és követni fogom tanácsait.

Elengedhetetlenül fontos, hogy ez eljövendő tavasszal Budapestre visszatérjek, ahol lesz szíves engem bemutatni Eötvös bárónak, az MTA elnökének, mivel vagy két hetet szeretnék Önnel tölteni. Ezért segítsen biztosítani a végrendeletem esetleges érvényességét.

Ami báró Eötvös Lorándot illeti, teljesen jól tette, kedves barátom, hogy nem beszélt neki, hogy miről is van szó. Soha nem tudtam megérteni, mivel ő nem nyílt meg előttem.

Az Ön hálás és szerető fivére és barátja, aki teljes szívéből öleli és úgy búcsúzik, hogy

Viszontlátásra!

Feridoun

Ms 4747/150
Eden Hôtel, Nervi près Gênes
Nervi, le 4 Mars 1903

Cher et bienveillant ami,

C'est avec un vive satisfaction que j'ai reçu votre très affectueuse et cordiale missive du ler courant. C'est, en effet, suivant vos bons conseils et conformément aux sentiments nourris et développés dans le fond de mon cœur, depuis plus de vingt ans, que j'ai fait déposer à l'Institut de Crédit Foncier de Hongrie á Budapest des titres représentant une valeur réelle de deux cents mille couronnes et destinés à faire face par la voie testamentaire c'est à dire après ma mort, aux prescriptions de mes volontés consignées dans mes deux testaments déposés chez Monsieur de Görgey, mon notaire à Budapest, testaments confirmés dans les actes écrits et déposés en 1900 en France et en Angleterre également et par surcroît de précaution.

Ce que vous voulez bien me conseiller aussi en ce qui concerne ma déclaration à l'Institut du Crédit Foncier, dépositaire du montant partiel de mes legs, c'est déjà, cette déclaration est nettement inscrite d'abord d'une manière officielle et puis officieuse dans mes lettres adresses, en dernier lieu à la Direction de Magyar Földhitel Intézet ainsi qu'au comte Dessewfy, mon ami et Président du Conseil d'Administration de cet établissement - Quant à la publicité que vous me proposez avec cette généreuse, très intelligente et très vigilante amitié qui vous a toujours ispiré à mon égard je la trouve d'autant plus sage d'autant plus nécessaire que loin d'en faire la moindre question de vanité, je considère cette publicité, hélas! comme une garantie contre certaines mauvaises gens de mon Pays, ja la considère comme une consécration, comme une confirmation faite (quand je suis encore vivant) de mes dernières volontés, ce qui ne permettra plus aux mauvaises gens précitées de chercher à revourir (quand je ne serais plus de ce monde) à des chicanes déloyales afin d'obtenir l'amulation de mes testaments.

Je crois avoir lu vos articles mon signes dans le Pester Lloyd fin janvier. J'ai lu également et avec une très vive satisfaction ces jours-ci le juste hommage rendu à l'illustrte ami des Turcs, ami Vámbéry par le monde orientaliste ... dont je .... du désirr de faire un (arab írással van írva) Seyfeddin!

Votre bien dévoué

Feridoun

Ms 4747/151 I.
Nervi, le 16 Mars 1903

Cher et bienveillant ami,

C'est encore avec une égale reconnaissance que j'ai du me confirmer aux sages et nouvelles indications con-

tenues dans votre derrière lettre et je me suis empressé de faire parvenir, le 14 courant sous un pli recommandé, à Monsieur le Comte D. Dessewfy la déclaration légalisée par le principal notaire de Nervi et en présence de deux témoine suivant la loi Italienne; Vous avez parfaitement bien rédigé le texte en français; aussi n'y ai-je introduit qu'une légère modification dans la tournure finale, tout en respectant le sens scrupuleusement.

Vous m'avez de nouveau vivement touché, cher ami, par votre bienviellant opinion en ce qui concerne mon humble personne par rapport à la publicité que vous jugez nécessaire et que j'approuve également dans l'intérêt exculsiv de l'ouvre que je désire fonder en Hongrie et offrir ainsi un modeste exemple de patriotisme à la postérité Ottomane musulmane. Mon seul mérite est d'avoir su m'assurer depuis si longtemps l'amitié d'un homme de lettre et de cœur comme vous dont l'amour ?, intelligent, éclairé et exempt de chauvinisme vulgaire pour la patrie Hongroise m'a ouvert un vrai horizon (J'ai beaucoup appris durant mon long séjour dans votre Pays, auprès et dans la société aussi des grands patriotes modernes tel que le grand Andrásssy, très ancien ami de mon Père du temps de l'émigration, qui fut pour moi avec toute son illustre Maison tels les Comtesses et Comtes Katinka, Léontine et Manó et Aladár, un vrai protection moral au point de vue de ma position dans la haute société et de mes réceptions au Consulat Général.)

Appellé à quitter cet dernier posté en 1886 pour aller occuper celui de Ministre à Ath?nes, là aussi, oui dans ce tout petit et tout jeune Pays aussi, j'ai trouvé, j'ai observé, j'ai étudié, j'ai admiré, toute proposition gardée, naturellement, de grands patriotes et de beuax actes de patriotisme! ce qui fait que mon c?ur et ma raison tout en étant ecquis aux Hongrois, je demeure aussi très philhellène.

Somme toute, puisque mes bienveillants et docés amis de d'Académie, vous voulez bien me donner un précieux témoignage de votre haute symapthie envers moi par la publicité, veulliez donc reporter toute ou, tout au moins la partie principales de votre obligeante publicité sur mes ancâtres, sur mes bien regrettés parents dont je ne fais que suivre la sainte tradition. ! ce propos, permettez moi, très cher ami, de vous rappeler que Fuad Pacha ne fut point (exactement parlant) un parent pour moi, ma grand'Mère paternelle reste veuve et sans soutien avait fait de cet intelligent et très studieux jeune homme, alors un dès premiers élèves de la nouvelle école de Médecine fondée par le Sultan Mahmoud, son gendre c'est à dire, il avait épousé ma tante, sœur de mon Père El Seid Mohammed Kiamil Bey; c'est donc celui-ci qui est mon premier et vrai bienfaiteur, mon premier précepteur, mon éducateur moraliste naturel comme vous l'êtes, justement, de mon cher Rustem Kiamil Bey eut donc pour trisaieul paternel El Seid Ahmed Agha, issu d'une très vieille et riche famille arabe musulmane de la Syrie, grand propriétaire à Antioche, en Turc, comme vous le savez, Antakié. Il avait fait cession par voie et disposition testamentaire (acte authentique sur parchemin dont je suis actuellement le détenteur légal en ma qualité d'ain; de la famille) de tous ses vastes domaines à l'État et au trésor Ottomans à charge d'une modeste redevance annuelle payable par le „Malié" à l'ainé de ses descedants mâles en qualité de „Mutévelli". Son fils El Seid Khalil Agha, le plus ancien notable d'Antioche et Père, par conséquent, de mon grand Père El Seid Ahmet Efendi, fut attiré déloyalement dans une embèche, par un Vali ou Gouverneur „Murtékib" et décapité cruellement par les bourreaux de ce dernier. Son fils Ahmed, terrorisé, alla se réfugier à Constantinople, où il fit la connaissance par les soins du Maréchal Namik Pacha, premier Officier turc

élevé à Paris, de la fille d'un riche notable bourgeois du Quartier Findikli de Constan-tinople, précisement, la belle Mère susmentionnée de feu Grand Vézir Fuad Pacha. Ahmet Effendi homme très actif et énergique ne tarda point à se distinguer aurpès du Sultan Mahmoud, Grand Père du Sultan actuel et se vit nommer tour à tour Ministre de la Monnaie (en ce temps un Département) et Grand Maître d'Antillerie (arabul van írva) il fit fondre en présence du maréchal alors simple lieutenant de Moltke, le premier canon rayé en Turquie mon grand père, comme son père fut également victime des Moutékib et tombé en disgrâce après la défaite dès troupes impériales à Néjib, alla mourir en exil Damas, berceau de sa tribue d'origine, enfin le fils de ce dernier Kiamil Bey, mon meilleur ami et regretté bienfaiteur épousa à l'âge de 22 ans. Melek Khanoum, fille du Vézir Agiah Pacha de vieille noblesse Slave-Bosniaque de Tuzla, convertie à l'islamisme. Ma bien aimé et saine mère fut parmi les femmes turques la première artiste en musique occidantale, elle exposa ses compositions et reçut un prix ? l'Exposition Universelle de 1855 Palais de l'Industrie à Paris dont mon père fut l'organisateur et le Premier Commissaire Kiamil Bey fonda et organisa en outre la Première Municipalité de Péra appellée le sixième Cercle de Péra et introduisit ainsi pour la première fois à Constantinople le système administratif des municipalités Occiden-tales, il fut plus tard initiateur et concessionnaire à titre gratuit des Eaux de Decors, entreprise qui soulagea considérablement l'État déplorable de l'hygiène de la population de Stamboul et de ses environs. Mon père fut le premier Introduction des Ambassadeur du Sultan Abdul Medjid qui, soit dit en passant, lui faisait une faveur exceptionelle de causes toujours avec lui en français, se faisant un mabin plaisir de corriger la français de mon père, que le Sultan Abdul Médjid parlait avec une partic-

ulière réelle élegance. Kiamil eut alors pour grand ami le Franco-Angloman Réchid Pacha, notre plus digne homme d'État modèrne à qui la Turquie doit son entrée dans le Concert Européen. Réchid Pacha daigna être mon passain selon nos habitudes orientales - c'est lui qui me nomma Féridoun!

Voilà, mon cher et bienveillant ami, tout ce que je désire que vous traduissez avec votre noble plume autorisée et que vous lisiez à la publicité, seulement pour éviter de donner à mes assertions les moindre intention et caractère politique, enfin, pour leur conserver une portée impartiale je tiens à ce que le compte rendu ne soit pas signé. Si vous juger convenable de traduire ma lettre in-extenso vous direz; une lettre de Féridoun Bey adressé à l'un de ses plus vieux amis à Budapest. Bref, je m'en remets à votre amitié pour moi et pour mon Pays.

Votre très dévoué

Feridoun

P.S. Toutes mes amitiés à toute votre chère famille.

Ms 4747/152 I.
Eden Hôtel, Nervi, près G ênes
Nervi, le 26 Mars 1903.

Cher ami,

J'ai reçu hier soir votre lettre du 23 courant. Franchement, elle m'a surpris et peiné. Nous ne sommes plus jeunes, tous deux, et, cartes par vos lumières abondantes, par vos grandes et profondes études, vous avez infiniment plus d'expériences que moi des choses d'ici bas or pourquoi toutes ces tergiversation toutes ces temporisations tous ces

atermoiement, au cours desquels j'ai eu certainement le temps de mourir déjà trente six fois. Aujourd'hui vous venez me parler d'un acte de donation inter vives et pourquoi ne me l'aviez vous pas tout cordialement proposé, il y a un an, quand je m'étais rendu spécialement à Budapest pour la réglementation de mon oeuvre patriotique? Non, mon cher professeur un homme sérieux ne fait pont une donation toute relative, on en fait une entière et absolue ou l'on n'en fait pas du tout - n'oublions pas la maxime; donner et retenir ne vaut. Et puis, en admettant qu'á mon âge je suis assez Leichtsinnger Kerl assez Lump, pour révoquer mes testaments dont le premier date pourtant de plus de 20 années déjà, sur qui en retomberait tout le ridicule, toute la honte n'est ce pas sur moi suel? Qu'aurait-elle donc à risquer en une telle éventualité votre Académie des sciences? Javais souscris à votre proposition de publicité avec empressement, j'avais acceuillie cette très sage idée avec gratitude déjà suffisamment réitérée par vos modifications successivees parce que j'y avais trouvé la meilleurs garantie pour la réalisaation posthume de mes dernières volontés. En effent, on pourrait parfaitement, s'amer contre mes adversaires, mes détracteurs, voire même contre mes cohéritiers de l'argumentations suivante.

Puisque Féridoun de son vivent n'a point protesté et que personne n'a dit mot contre cette publication elle a d'ores et déjà reçu une nouvelle confirmation, une vraie consécration par conséquant, de ses dernières et irrévocables volontés, oui, cher ami, irrévocables par la force mon caractère et la cincérité de mes intentions quoique révocable, comme vous la dites, par la forme de mes dispositions testamentaires.

Quant aux scrupules et à la méfiance de votre Académie je ne me reconnais aucun droit de lui en faire le moindre reproche - elle est parfaitement libre de se désintéresser de mes offres et de s'en teeenir strictement à ses Règlements. Nous avions pensé dès le début, combien

vous devez vous le rappeler, à une publicité sans l'intervention de l'Académie des Sciences - je poussais même de mon côté, le .... jusqu'à vous prier particulièrement dans ma dernière lettre dans laquelle je vous donnais quelques notices historique sur mes parents, de ne point signer votre obligeant travail afin de n'imprimer aucun caractère et intention politique ? mon œuvre essentiellement scientifique et conçue par pur patriosme. J'allais même ces jour-ci, si vous ne m'aviez pas élévé aujourd'hui si tardivement un mur devant moi par les objections spécieuses de vos ami, j'allais - dis-je - vous écrire de nouveau pour vos informer cordialement qu'un lapsus callamie de mon copiste m'avait fait-dire trisaieul de mon père au lieu de bisaieul, c'est à dire mon trisaieul, à moi pour vous prier en même temps de ne point omettre mes sentiments sur les patriotes et les actes de patriotisme des Hongrois et des Hellènes d'Athènes en respectant naturellement la juste proportion entre la Hongrie et la petit Grèce et enfin je voulais vous demender pour quelle somme je devais vous ouvrir un crédit absolument nécessaire à mon avis pour cette agence dont nous avions parlé et qui doit être justement indemnisée des ses frais pour la reproduction dans les principaux journaux Anglais, Français et Allemend de l'article à publier.

Aujourd'hui, étant donnés les sentiments qui vous inspirent différement reviement auquel, hélas! vous êtes parfois sujet, il ne me reste qu'à vous remercier très chaleureusement tout de même de votre premier impression favorable et à recourir à d'autres moyens de garanties testamentaires à ma prochaine visité à Budapest que j'espère pourvoir effectuer vers le mois de mai.

Cordialement à vous

Feridoun

Ms 4747/154
Eden Hôtel
Nervi près Gênes
Nervi, le premier Avril 1903

Très cher et bienveillant ami,

Je viens de vous expedier le télégramme suivant:
Professeur Vámbéry Académie Orientale Budapest
„Reçu lettre 30 Marc accèpte seconde proposition avec gratitude et entière confience en votre loyauté"

Je me permets de vous faire remarquer encore une fois que je tiens beaucoup à l'insertion de mon humble opinion sur le patriotisme en Hongrie et en nouvelle Grèce, insertion à la quelle vous donnerez grâce à votre grande expérience et génie de publiciste, une forme, une tournure dont je laisse le choix à votre talent internationalement reconnu. J'attache aussi une importance essentielle à la reproduction en anglais, en français, en russe et en allemende de votre précieux travail, et je vous le répète encore, je serais d'avis de fournir les subsides nécessaires à l'Agence qui nous offrirait les garannties voulues pour cette reproduction car il serait peut etrepar trop naif de compter toujours sur la spontaniété, sur l'impratialité de certains presses il faudrait parfois savoir mettre de la graisse dans les machines de Guttamberg d'aujourd'hui, d'autant plus qui siège à Constantinople à l'insu du Sultan bien entendu un comité de corruption qui dépense des sommes considérables pour empêcher à l'encontre et malgré la volon-té de sa Majesté Impériale la reproduction de tels articles patriotique et puis vous savez bien, mon chair ami, que chez nous, on ne craind point la Presse Hongroise tandis que l'on tremble devant ce quáon appelle la Presse des pays des Grandes Puissances Européennes, ce qui faites que la reproduc-

tion précités produuira des effets plus efficaces pour la réalisation postume de mes dernière volontés. Je me permets également d'ajouter pour votre gouverne, c'est à dire au point de vue du bon esprit qui doit vous inspirer dans votre travail que vous devrez vous rappelez nous conversations au mois de mai dernier sur la nouvelle orientation politique de certain, ou tout au moins, de deux Grandes Puissances vis à vis de la Hongrie et de la Turquie. Vous devez, dis-je, vous rappelez nos conversations à cet égard seulement pour l'esprit qui doit guider attendu que l'article qui me concerne, ainsi que je vous l'ai déjà déclaré, ne conporte aucun caractère politique. N'oubliez donc pas qu'une certaine Puissance du Nord se montre depuis quelque temps anvers les hongrois et les turcs sincèrement plus libérals et plus généreux sur le terrain industriel et commercial qu'une autre Puissance que nous connaissons et qui veut avaler le monde par sa politique mondiale!

Votre bien dévoué

Feridoun

Ms 4747/155
Eden Hôtel
Nervi près G ênes
Nervi, le 7 Avril 1903

Je vois, mon cher ami, que vous continuez, hélas! à temporiser et que vous me laisserez mourir sans m'assurer de mon vivant du sort de mon malheureux testament.

Je vous répète encore une fois que ma mensée de derrière la tête en cette circonstance n'est point la satisfaction d'une vaine vanité. Je ne suis pas assez ridiculement imbécile pour chercher à épater le public par quelques misérables cents mille francs que je consacre à l'instruc-

tion de mes coompatriotes musulmans en Hongrie attendu que de tels actes de devoir patriotiques s'accomplissent et se publient si communément si fréquemment et sur une très grande échelle dans tous les pays pays de l'occident. Ma seule pensé de derrière la tête, car il y en a une, évidemment et que je vous ai déjà avouée, c'est de recourir à la publicité dans le seul but de prendre, le cas échéant, le public à témoin en vue de forcer éventuellement, certaines mauvaises gens de mon pays à reconnaître à respecter mon testament: je veux en un mot, par la grande publicité rendre le grand public lui-même, mon exécuteur testamentaire.

Si autour de vous, par hasard, on faisaait observer que les dispositions testamentaires ne comporrrtent pas de publicité en général, avant l'ouverture du testament et la succession du de cujus vous pourriez parfaitement leur transmettre les réflexioons qui précedent voire les publier également et franchement.

Dans votre avant dernière lettre vous vouliez bien, quoique très tardivement, me conseiller de faire aussi une déclaration directe à l'Académie des sciences au sujet de mes dernières volontés; mais, mon cher Monsieur Vámbéry, le Baron R. Eötvös a trop bonne mémoire pour avoir déjà oublié que je lui avais écrit, à Budapest, une lettre pour lui soumettre préalablement mon testament et le prier d'en prendre une copie, lettre à la quelle, d'ailleeurs, le très distingué et très sympathique président de ladite Académie m'a fait l'honneur de me répondre affirmativement.

Cordialement à vous

Feridoun

Ms 4747/157
Lugano le 15 Avril 1903
Hôtel Bellevue au Lac

Très cher et bienveillant ami,

Le changement d'air est décidément très nuisible à l'état de ma santé. C'est après vous avoir envoyé d'ici un petit mot et me trouvant déjà assez souffrant que j'ai reçu successivement vos trois et très intéressantes communications et volilà pourquoi il ne m'a point été possible de mettre le même empressement à vous exprimer toute ma reconnaissance.

Je regarde votre article sur ma medeste fondation comme un nouveau trait de votre génie de publiciste et comme une nouvelle preuve de votre constante et incorruptible amitié pour les Turcs. J'entrevois déjà à traverrs un siècle mes boursières en beaux-arts devenus des artistes célèbres et l'un brossant, sur la toile de l'éternit; et l'autre coulant en bronze les nobles traits du brave ami occupant les musées et places de Stamboul et au bas (des monuments) duquel la postérité lisant: à Ármin Vámbéry les Beaux-arts Ottomans reconnaissants! Voilà, cher et bienveillant ami, ce que notre histoire nationale vous réserve.

En effete, vous ne pouviez pas donner une autre tournure à votre article et vous avez surtout très bien fait d'annoncer que sur les cinq cents mille francs, j'ai déjà versé en capital plus de deux cents mille francs dans les caisses pour ainsi dire de l'Académie des Sciences que représente l'Institut de Crédit foncier de Hongrie à Budapest.

Je me conforme à vos ordre amicaux en vous envoyant sous ce pli ma dernières photographie faite l'année passée à Manheim, seulement je me fais un devoir filial d'y ajouter aussi une vieille photographie de mon bien

regretté Père qui voyage toujours inséparablement avec moi ainsi que celle du parchemin testamentaire dont je vous parlais dans une de mes précédentes correspondances. Ce document (arabul van írva) authentique fut dressé en arabe par devant le Kadi, en présence d'un grand nombre de témoins dont il porte les cachets c'est le testament de mon trisaieul, El Seyid Ahmed Agha, père d'el Seyid Mohamed Halil Agha à qui un Vali mürtékib, autrement dit conlussionnaire, fit trancher la tête arbitrairement et grand père, par conséquent d'El Seyid Ahmet Efendi, mon grand-père paternel. Je vous suis redevable d'une amicale attention pour la mémoire de mon Père que vous avez témoignée dans votre premier article en ajoutant, ce que j'avais oublié de vous rappeler, que Kâmil Bey fut aussi le Représentant près la S. Porte des Vices Rois Sayid et Ismail Pacha d'Égypte. Vous aurez donc soin, très cher ami, quand vous aurez la toute particulière obligeance pour moi de faire reproduire le portrait de mon Père dans un journal illustré soit à Budapest soit à Londres, de faire mentionner également à la suite des notices que je vous ai données sur la biographie de Kâmil Bey sa Mission Egyptienne que équivaut, jusquu'à un certain point, à votre Ministre ad latera résidant à Vienne. J'ai également oublié de vous notifier que mon père fut aussi chargé en 1870 d'un ambassade extraordinaire près de la Cour de Bruxelles ainsi que de celle de Madrid où, du reste, Kâmil Bey débuta comme attaché d'ambassade faisant partie la Mission de Fuad Pacha alors Fuad effendi en cette ville vers les années 1844 à 45., cette occasion je tiens aussi à vous confier consciencieusement et pour votre bienveillante gouverne, deux particularités de famille que mes sœurs et frères mêmes ignorent et que ma grand'mère et mon bien aimé père me transmirent en ma qualité d'ainé. Les voici: comme vous le verrez dans le texte en

arabe de mon parchemin ancestral, mon trisaieul fut un chef des Yanissaires sous la règne du Sultan Mustafa III pour toute la Syrie, avec cette différence que les Yanissaires, comme vous le savez, étaient en grande partie chrétiens convertis d'origine tandis que mes ancêtres possédant le Seyadet descendent de la tribu issue d'Ommayade, tribu des Ommayades à Ommiades; Je vous déclare que je ne dois faire aucun mystère du titre de Yeni-Tjeri Aghassi de mon trisail, tout au contraaire, j'en suis fier. La seconde particularité, c'est que mon père Kâmil Bey également très bon musulman mais un musulman éclairé, fut l'un des premiers franc-maçon turcs de Grand Orient de Paris - plus tard, après avoir fondé la Municipalité de Péra, mon Père y fonda aussi avec le concourd d'un magistrat français, établi alors ? Péra et nommé M. Amiable, la Loge Française dont il fut le grand vénérable - c'est pour être introduit dans cette loge que ce même Monsieur Amiable, personnage, d'ailleurs, fort honorable, servit de parrain au malheureux Sultan Murad V. Cette seconde particularité, c'est à vous seul que je la confie attendu qu'étant donnés l'obscurantisme qui règne dans mon pays et la vive réaction actuellement observée même en Europe de la part des catholiques, contre la franc-maçonnerie, la moindre divulgation à cet égard pourrait bien nuire, auprès des mauvaises gens, à la mémoire bien vénérée de mon vénérable auteur.

Quant à mon humble individu, vous connaissez à peu près, toute ma biographie: je n'y vois rien de particulier, si ce n'est que j'ai commencé par embrasser tout d'abord la carrière des Armes; J'ai passé deux ans et un mois à l'âge de 10 à 13 ans, comme interne à l'École Militaire de Matjka Constantinople. Plus tard j'ai fait mon Droit à l'Université de Paris d'où je suis sorti licencié en droit (ce que vous appelez en hongrois et en allemand Docteur en droit). La premi-ère Décoration que j'ai reçue tout au

début de ma carrière diplomatique comme attaché à l'ambassade à Paris c'est le Chevalier de l'ordre de la Légion d'honneur, naturellement c'est à celle la que dans ma toute jeunesse (j'avais à peine 17) je fus le plus sensible dans tout le vours de ma carrière.

Avec cette très touchante délicatesse qui a toujours caracterisé votre âme et votre esprit fin vous vous contentez de me dire en réponse à mes instances que vous n'auriez dépensé jusqu'ici que dix francs pour moi! Je connais depuis longtemps votre générosité envers vos vrais amis, générosité qui va souvent jusqu'à de prendre sacrifices d'argent. Je vous défends donc en vieil ami et frère et cela au risque de me blesser sérieusement de vous imposer le moindre frais pour moi et je vous prie de nouveau de n'épargner au besoin aucune dépense pour mon compte, de payer, par exemple une bonne et belle gratification aux typographes des journaux illustréés qui reproduiront les trois photographies ci-jointes et dont vous voudrez bien accepter l'unu comme souvenir de reconnaissance et me retourner les deux autres après l'impression.

Votre très dévoué

Feridoun

Ms 4747/159 I.
Grand Hôtel Des Salines
Rheinfelden, le 9 Juin 1903

Très cher et bienveillant Ami,

Étant toujours malade ainsi que je vous l'avais fait savoir par une carte postale je suis obligé de recourir aujourd'hui à l'aide d'une tierce personne pour vous envoyer ces quelques mots datés de Rheinfelden où je suis

un traitement assez sérieux motivé par un asthme cardiaque dont je suis atteint. C'est hier matin seulement que j'ai eu le vif plaisir de recevoir un ph recommandé portant vos chères épitres en turc et dans lequel j'ai trouvé une très aimable lettre que mon cher collègue et ami Chérif Pacha m'a écrite de Stockholm en date du 15 Mai dernier pour me féliciter de ma très modeste fondation à laquelle vous avez eu la généreuse idée de donner une édifiante et latteuses publicité. Chérif Pacha ne connaissant pas mon adresse actuelle et étant au courant des relations que j'aentretiens depuis si longtemps avec vous a de? très probablement vous prier de me faire parvenir la lettre en question et voilà comment je m'explique votre obligeant intermédiaire en cette agréable occurence. Mais comme tous ces frais de poste finissent par s'élever à une somme assez ronde et qu'il y aurait certes de ma part, malgré notre grande intimité une impardonnable insouciance à vous les laisser subir encore plus longtemps et ne voyant l'époque à laquelle je retournerai à Budapest je trouve des plus simples de vous envoyer sous ce pli un mot par lequel je prie la Banque Hongroise de Crédit Foncier de vous remettre vingt florins montant des frais de poste de lettres recommandées et journaux divers que vous avez voulu expédier en mon nom à l'étranger.

Je me suis offert ces jours-ci un vrai régal par la lecture dans le Pester Lloyd de deux longs articles successifs que vous avez encore si magistralement lancés sur la concurrence industrielle anglo-russe en Perse. Vous êtes dans cette matière encore d'une autorité incontes-table et d'une logique très serrée et je suis sûr que vous causerez par cette publicité une profonde impression dans les milieux compétents et que vos conslusions en faveur du triomphe final de l'importation anglaise seront édifiantes et bien comprises.

Il paraît que la direction du journal illustré Hongrois a oublié d'expédier aux adresses indiquées les exemplaires que je vous avais prie d'acheter pour mon compte, à moins que la censure turque m'ait intercepté ces numéros comme elle avait interdit déjà la publication dans nos journaux de la dépèche télégraphique concernant ma fondation attendu que mon neveu Hikmet Bey chef du Bureau des Consulats à Constantinople ne m'a pas parlé jusqu'à ce jour du journal illustré en question. Quant à un article qui devait paraitre m'aviez vous dit dans une revue anglaise de Londres je serais certes heureux de savoir également la décision définitive que vous aurez prise à cet égard. En tout cas mon cher et bienveillant ami, veuilliez bien vous contenter de me donner des nouvelles de l'état de votre santé auquel je m'ntéresse le plus et me dire si vous partez bientôt comme d'habitude pour le Tyrol.

Je baise la main à ma bonne sœur Madame Vámbéry, mes amitiés à vos chers enfants et me dis toujours votre très dévoué

Feridoun

Vásáry István

VÁMBÉRY, ÖMER FERIDUN ÉS A SZÓZAT TÖRÖKÜL

A török–magyar kulturális kapcsolatoknak egy érdekes és eddig kellően nem feltárt és ismert epizódjára szeretném felhívni a figyelmet jelen tanulmányomban. Ugyanis második nemzeti imánkat, Vörösmarty *Szózat*-át eddig kétszer is lefordították törökre. Mindkét fordítás az ismeretlenség homályában rejlik, és mindkettő kapcsolódik valamilyen formában a felvidéki magyarsághoz. Az egyik fordítás, mely 1861-ben jelent meg, Vámbéry Árminnak, Dunaszerdahely nagy szülöttének, mostani ülésszakunk névadójának a munkája, erről halványan valamit tudtunk. A másik fordítás 1906-ban készült, és a mai napig csak kőnyomatban ismert könyvészeti ritkaság. A fordító Ömer Feridun pesti török nyelvtanár volt, aki Rákóczi Ferenc hamvainak hazaszállítása alkalmából készítette el fordítását. A következőkben e két Szózat-fordítás létrejöttének körülményeit próbálom megvilágítani, majd magukat a fordításokat értékelem nyelvi, irodalmi és művelődéstörténeti szempontból.

Vámbéry a tizenkilenc és huszonöt éves kora közötti időben, 1851 és 1857 között hat évig nevelősködött Pesten, mielőtt Isztambulba utazott volna hosszú tanulmányútjára. Ő maga „A házi tanító" című fejezetben foglalta

össze e korbeli élményeit önéletrajzi írásában, a „Küzdelmeim"-ben[1]. Minden szegénysége és nyomorúsága ellenére ezek az évek igen formatívak voltak Vámbéry életében. Maga is úgy ítélte meg, hogy rengeteget tanult ez idő alatt, különféle nyelvekkel foglalkozott és szövegeket olvasott, de annak is tudatában volt, hogy a rendszeres tudományos képzést semmi sem pótolhatja, s ennek hiányát egy életen keresztül hordozta. Pest ekkor az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leveretése utáni dermedt évtized álmában volt, még mindig főleg német és zsidó polgársággal, de a magyar szellemi elit, írók, költők, értelmiségiek már ekkor az ország szellemi központjává kezdték avatni a várost. E periódusban ismerkedett meg Vámbéry egy sor híres emberrel, a korszak tudósaival és íróival. Köztük volt Garay János, „Az obsitos" jeles szerzője, aki foglalkozását tekintve az Egyetemi Könyvtár könyvtárosa volt. Ő mutatta be nagy költőnknek, Vörösmarty Mihálynak. Vámbéry így emlékezik meg erről említett életrajzi művében:

„Garay jóindulatának köszönhettem egy másik, feledhetetlen ismeretségemet. A dolog úgy történt, hogy egyszer kopogtatott rám valaki az Uri-utcai régi Pilvax-kávéház ablakából. Garay volt. Behívott a kávéházba s az ajtótól balra eső fülkéhez vezetett, hol rajta kívül még ketten ültek az asztalnál: Urházy György negyvennyolcas százados, a Pesti Napló munkatársa és egy hosszúszárú pipából füstölő komor képű öregúr: Vörösmarty Mihály, a Szózat költője. Garay e szókkal mutatott be Vörösmartynak: – No látod, Marci, ez az a zsidó fiú, kiről beszéltem neked. – A nagy költő megszorította kezem. Leültetett maga mellé s kegyességének első jeléül egy pohár kávét rendelt számomra. Aztán beszélgetésbe ereszkedett velem. Érdeklődött keleti tanulmányaim iránt s kérdezte, tudom-e, hogy volt Magyarországnak egy híres

török tudósa, Gévay? Aztán a szépirodalomról beszélt s mondotta, hogy különösen tetszik neki »A rózsa és a csalogány« című török költemény, melye Hammer-Purgstall báró német fordításában olvasott.

A szegény Schönfeldné még szegényebb lakója így esett ismeretségbe Magyarország egyik legnagyobb költői lángelméjével. Boldogan emlékszem e nehéz napokra, de sokszor bizony véghetetlenül keserves volt, viselni nyomúságomat."[2]

Vörösmarty ekkor már a nemzet nagy költője, akinek epitheton ornans-a mint „a Szózat költője" állandósult már a hazai használatban, Vámbéry is így aposztrofálja őt. Hatalmas megtiszteltetés és élmény volt Vámbérynak találkozni a kor nagy emberével, és életének ezt az epizódját olyan fontosnak tartotta, hogy később, életrajzának angol kiadása szerkesztőjéhez, Balla Mihályhoz írt , 1905. február 18-án Budapesten kelt levelében külön kifogásolta, hogy a Vörösmartyval való ismeretsége kimaradt az angol változatból. Mint írja: „Tisztelt öcsém uram, a ma végzett korrekturában úgy találtam, hogy ... c) Vörösmarty és Garai költőkkel való közlekedésem is kimaradt."[3]

Ezek után nem csoda, hogy mikor Vámbéry négy év távollét után rövid időre hazajön Sztambulból, barátait és a magyar tudós társadalmat azzal örvendezteti meg, hogy lefordítja a Szózat-ot törökre. Vörösmarty már nem él ekkor, pár éve, 1857-ben halt meg, s alakja legendás magaslatokba emelkedett a magyar nemzeti tudatban: nem élő ember, ennél több, élő legenda és lelkesítő forrás a magyarok számára. Mi mást fordítana törökre egy romantikusan lelkes magyar fiatalember 1961-ben, mint a Szózat-ot. S ki más mutatná be az ekkor már nemcsak érzésében, de a Wamberger-Vámbéry metamorfózist követően nevében is magyarrá lett zsidó származású ifjú tudós és utazó munkáját a magyar publikumnak, mint az

ekkor még jó barát Budenz József, aki felnőtt fejjel jött Magyarországra Németországból, tökéletesen megtanult magyarul és a hazai finnugor nyelvészet egyik alapító atyja lett. A mai törpe korból ha visszatekintünk, mikor a fogyasztói társadalmak kulturális szecskáját terjesztő médiumok teljes gőzzel hirdetik a szellemi igénytelenséget, az amerikai blődlit, és sugallják a nemzeti leépülés üdvös voltát, igazán csodálkozva nézhetünk fel e korra, melyben zsidó és német versengett, hogy érzésben magyarrá váljék, vállalva és magukénak vallva a nemzeti történelmet és legendáriumot. Vámbéry *Szózat*-fordítása a Hunfalvy Pál szerkesztette *Magyar Nyelvészet* című folyóiratban jelenik meg.[4] A cikk először „Gajret-nâme" címen közli a Szózat arab írásos oszmánli nyelven készült fordítását, és mellette a latin betűs átírást adja meg. A vers fordításának végén az oszmánli költészeti szokásoknak megfelelően rövid, arab nyelvű kolofont szerkesztett Vámbéry, melynek a Budenz által közölt, magyar nyelvű fordítása ugyan kissé suta, de jól visszaadja az eredetit: „Vétetett Vörösmarty Mihály, az ügyes és tökély-bíró költő – süllyessze az úristen az irgalom örvényébe – műveiből, és fordíttatott a' szegény és csonka tehetségü Resid által, ki az 'Engerűszi' (magyar) néven ismeretes." (205) Vámbéry arab nyelvű kolofonja ügyesen visszaadja mindazt, amit egy ilyen vers végén a korabeli oszmánli kultúrában elvártak: közli a költő nevét megfelelő dícsérő jelzők kíséretében, megfelelő áldó formulát mond neve után, a fordítót kellően szerény jelzőkkel kisebbíti és megfelelő származási jelzőt, ún. laqab-ot ad neki (*Engerúszí vagy Ungurúszí, tehát 'magyarországi'*), mely egyben a literátusok költői neveként (*tahallus*) is szolgált. A török szövegeket követik Budenz József kommentárjai, melyeket a következő szavakkal vezet be: „Ime a' mi eddig még nem volt, – a' magyar Szózat lélekemelő hangjai az eredeti költemény értelmét hiven festő, de azért a'

maga észjárási és irálybeli sajátságait is szorosan megtartó törökséggel adva vissza. A Szózat e török fordítása, mellyet a most köztünk ideiglen tartózkodó Vámbéry Ármin úrnak köszönünk, ki négy évig Stambulban tős gyökeres oszmanliak között nem csak a török nyelv ismeretét, de a török beszély és irály annak kelleti szerint való járását is sajátjává tette, – nem kell mondanom, hogy szabad fordítás, mert törökös; azért is, úgy hiszem, mind azok, kik a török szöveget meg akarják érteni, mind azok, kik csak annak sajátságos törökös kifejezési járását szeretnék a magyar eredetivel egybevethetni, – szivesen fogják venni, ha Vámbéry úr szabad török fordításához megint ennek szó szerint való magyar fordítását csatlom hozzá." (202) S ezután Budenz közli a Vámbéry-féle török fordításszöveg magyar fordítását, lábjegyzetekben pedig mint jó diák„kipreparálja", azaz kiszótározza és nyelvi és stilisztikai magyarázatokat fűz a szöveghez. Budenz úr láthatólag lelkesedik Vámbéry úr fordításáért, nem győzi azt dicsérni s egyben bámulatát fejezi ki nemegyszer a török nyelv szépségei iránt. Magyarázatai végén pedig egyenesen kiesik józan filológusi szerepköréből, s rá nem jellemző lelkesültséggel mondja: „de hiába magyaráznám a' török kifejezés szépségét; azt csak az eredeti értésével lehet érezni." Ergo, vonja le a tanulságot az olvasó, s ezt már én mondom: tanulj, magyar törökül, mert megéri!

Mit mondhatunk Vámbéry török *Szózat*-fordításáról mai szemmel? A fordítás kétségkívül elég hű, követi az eredetit, de nélkülöz minden költőiséget. Mind ritmusát, mind rímeit, avagy inkább a rímek hiányát kezdetlegesnek tartjuk, s a költőiséget nem pótolja a pár versszak végén monotonan ismétlődő „ey, Macar" felkiáltás sem. A két magyar történeti utalás közül a Hunyadira való utalás *Deli Yanko*-val való fordítása jó, mert Hunyadi alakját belehelyezi a korabeli délszláv és oszmánli népéne-

kek közegébe. Ugyanez nem mondható el Árpád vezérnek „Arpad gazi"-ként való fordításáról, mivel a *gazi* szó annyira a muszlim hitterjesztő harcost jelöli a törökben, hogy Árpádra nem lenne alkalmazható, inkább a *bahadur* vagy *batir* jött volna számításba. Végeredményben annyit mondhatunk e fordításról, hogy érdekes művelődéstörténeti kuriózum, mely Vámbéryről, a kor magyar tudományáról és tudósairól mond valamit, és a török–magyar kulturális kapcsolatokhoz tesz hozzá egy újabb adalékot.

A fordítást, úgy tűnik, Vámbéry megjelentette önálló kis füzetként is, Budenz magyarázatai nélkül. A füzetecske megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, maga Vámbéry ajándékozta a könyvtárnak a dedikált példányt. A dedikáció a címlap belső oldalán így olvasható: „A Széchényi országos könyvtárnak szentelő Vámbéry Armin. 1861. Julius 4-én." (A füzetecskét teljes terjedelmében közölte fényképen Kovács Sándor Iván, in: *Batu kán pesti rokonai* 105–11). A címlap a következő: „Gajret-nâme / vagyis / a magyar Szózat / török nyelvre fordítva / Vámbéry Ármin / által. / (Különnyomat a' „Magyar Nyelvészet" VI. Évf. 3-ik füzetéből, hol némi / bővebb magyarázatja is található). / Pest, / kiadja Osterlamm Károly. / 1861." A füzetecske végére ajánlást is nyomtatott Vámbéry arab betűs török és magyar nyelven írva, ami a cikkben nincs meg. A magyar szöveg így hangzik: „Néhai Mehemmed resid Pasa, a' török birodalom jeleseszű és nagy belátású Fővezíre, – nem külömben az 1265 (= 1849)-dik évben az orosz-osztrák túlhatalom elöl Törökhonba menekült magyarok nemes pártfogója és bátor védője szellemének tisztelet és hálaadatosság jeléül a fordító." Az ajánlás révén tehát a munka a szabadságharc törökországi emigrációjához is kapcsolódik.

Ennyit tudunk a *Szózat* első, Vámbéry által készített fordításáról. És most egy hosszú, több mint negyvenéves szünet következik, mikor 1906-ban a *Szózat*-nak egy új

török fordítása lát napvilágot Budapesten. Vámbéry, aki fiatalkori hazafias felbuzdulásában lefordította a verset, már 74 éves, világhírnévnek örvendő öreg professzor, Budenz pedig, Vámbéry fialtalkori jó barátja és *Szózat*-fordításának magyarázója már régóta halott. Az új fordító Ömer Feridun, az időközben megalakult pesti Keleti Akadémia török nyelvtanára, aki II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak Törökországból Magyarországra való hazaszállításának alkalmát használja fel, hogy a *Szózat* török fordítását elkészítse és kőnyomatos kis füzetben kiadja. Tudtommal eddig senki sem írt erről a kis munkáról, jómagam az 1984-ben elhunyt Rásonyi László turkológus professzor könyvtárának hagyatékában bukkantam rá a kis füzetre, amely feltehetőleg könyvészeti ritkaság. Mielőtt ezt a munkát ismertetném, pár szóval elevenítsük fel azt az eseményt, mely Ömer Feridunt a *Szózat* török fordítására ösztönözte.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem (1676–1735) hamvainak hazahozatalára 1906 októberében került sor, miután az Országgyűlés eltörölte az akkor még mindig jogerős 1715/49. törvénycikket, mely Rákóczit és társait hazaárulóknak bélyegezte. [Zárójelben jegyzem meg, szubjektív felhanggal. Gondoljunk csak bele, hogy még száz éve sincs és Magyarországon hivatalosan Rákóczi fejedelem hazaáruló, a Habsburgok ellen lázadó rebellis. Majd gondoljunk a két világháborúra, Trianonra, a bécsi békére, az országhatárok tologatására, a jobb és baloldali rendszerváltozásokra és a nyomukban jövő politikai kilengésekre! Csoda, ha a magyarság sem határon belül, sem határon kívül még a XXI. század elején sem tud magára találni?] A gondolat, hogy Rákócziék hamvait haza kell hozni, igen régi, de igazán aktívan 1862 óta él. Thaly Kálmán (1839–1909), a jeles történész, irodalomtörténész és függetlenségi politikus egész életét a kuruc mozgalmak feltárásának és népszerűsítésének szentelte.

Ahogyan ma Thökölyt, Rákóczit és a kuruc mozgalmakat látjuk és ismerjük, nagyrészt Thaly lelkes munkásságának köszönhető. Thaly 1862-től napilapokban és tudományos folyóiratokban propagálja Rákócziék hazahozatalának gondolatát. Sok-sok harc, felterjesztések és papírmunka után az áttörést a király, I. Ferenc József 1904. április 18-i leirata hozta. Ebben utasította a magyar miniszterelnököt, gróf Tisza Istvánt, hogy foglalkozzék II. Rákóczi Ferenc és társai hamvainak hazahozatalával. A király zöldjelzése gesztus volt a Habsburg-dinasztia részéről a teljes nemzeti kiengesztelődés irányában. Ezután a kérdés már csak gyakorlati jellegű volt: mikor és hogyan bonyolítsák le az országos ünnepségeket. A miniszterelnök és munkatársai rövidesen kidolgozták a hazahozatal részleteit. Világossá vált, hogy Rákóczi hamvain kívül hazahozzák az ugyancsak a konstantinápolyi St. Benoit-templom kápolnájában nyugvó édesanyja, Zrínyi Ilona és a fejedelem fia, Rákóczi József (1700–1738), valamint a rodostói görög templomban nyugvó Bercsényi Miklós, Esterházy Antal és Sibrik Miklós hamvait is. Thököly Imrének az izmiti (az egykori görög Nikomédeia) örmény temetőben nyugvó hamvai hazahozataláról is döntöttek. Ily módon az összes elhunyt hamvai a kassai dómban nyernének elhelyezést, míg Thököly hamvai egy felvidéki ágostai hitvallású evangélikus templomba kerülnének. Később dőlt el, Eperjes és Késmárk városának hosszú csatározása után, hogy Késmárk lesz a befogadó város. Tisza István a dús érdemű öregurat, Thaly Kálmánt és a tehetséges történészt és közös pénzügyminisztériumi köztisztviselőt, Thallóczy Lajost bízta meg az ügy lebonyolításával. Utóbbi két alkalommal utazott el Törökországba és a hamvak feltárását, elszállítatását és a török hatósági engedélyek beszerzését nagy körültekintéssel végezte el. Végül a hamvak hazaszállításával megbízott öttagú küldöttség 1906. október

14-én indult Budapestről Konstantinápolyba, s dolguk jártával ugyanazon hó 25-én idultak hajóval visszafelé a romániai Constanța irányába. A magyar bizottságot hazautazásuk előtt legmagasabb szinten maga Abdulhamid szultán fogadta. A fogadáson Thaly Kálmán beszélt, kifejezve a magyar nemzet köszönetét a szultáni fenségnek. A hazautazás pár nap alatt zajlott le, a hazai sajtó részletesen tudósított az eseményekről. Budapesti megállás után a hamvak 1906. október 28-án érkeztek Kassára és nyertek elhelyezést a Dómban.

E kis kitérő után lássuk hát a török fordítót és művét. Ömer Feridunról, nevén kívül, nem sokat tudunk. Csak az a biztos, hogy a 20. század elején török nyelvtanárként működött a budapest Keleti Akadémián. Ahogyan maga írja művében. „'Omer Feridun török, persa, arab nyelvtanító" avagy kora oszmán-török nyelvén elsine-i Şarkiyye muallimi, az 'a keleti nyelvek tanára'. Levéltári kutatással, főleg az egykori Keleti Akadémia anyagait átnézve, talán megtudható lenne egy s más róla. Addig is elsősorban a kőnyomatos kiadás adataira támaszkodhatunk. A füzetecske 14, számozatlan negyedrét nagyságú ívből áll. A 28 oldalból mindössze 16-on van írás (1r, 2r, 3r, 4r, 5r, 6r, 7r, / 8r, 8v, 9r, 9v, / 10r, 11r, 12r, 13v, 14v), oly módon, hogy az első hét recto lapon latin betűs szöveg van, az utolsó öt verso lapon zömmel arab betűs oszmán-török szöveg áll, míg a középen levő két lap, recto-verso teleírva, magyar nyelven ismerteti az arab írás olvasási szabályait. A kiadás idejeként 1906. október 28-a, tehát a hamvak kassai elhelyezésének a napja van megadva. A magyar nyelvű szövegek között csak a *Szózat*-ról és Vörösmartyról történik említés, és csak a török nyelvű szövegből tudjuk meg a fordítás létrejöttének okát. Az arab betűs oszmánli versfordítás után ezt olvashatjuk: „Hükümdar-i kadim ve tacdar-i azizimiz bulunmuş olan merhum Rakoçi efendimiz hazretlerine olan

mukaddes hat?ralara ihtiramen Tali Kalman efendi hazretlerine takdim olunmuştur. Mütercim: elsine-i şarkiyye muallimi, Ömer Feridun. Budapeşte fi 28 oktobr 1906 miladi." 'Régi uralkodónk és kedves koronás főnk, boldogult Rákóczi urunk őfensége szent emléke iránt tisztelettel, Thaly Kálmán úr kegyelmességének ajánlja: a fordító, a keleti nyelvek tanára, Ömer Feridun. Budapesten, 1906. október 28.' (11r) Mindössze ennyit tudunk meg a fordítás körülményeiről. Ömer Feridun tehát valamilyen kapcsolatban lehetett Thaly Kálmánnal, ha neki ajánlja fordítását. Semmi nyoma annak, hogy Ömer Feridun ismerte-e e Vámbéry 34 évvel azelőtt készített magyar fordítását, illetve, hogy Vámbéryvel volt-e valamilyen kapcsolata. E téren is csak a jövendő kutatásoktól várhatunk eredményt. Szinte elképzelhetetlen, hogy Vámbéry nem ismerte volna Ömer beyt, és hogy Vámbéry egy olyan országos eseményből, mint Rákóczi hamvainak Törökországból való hazaszállítása, kimaradt volna.

S most vessünk egy pillantást a *Szózat* török fordítására. A török szöveg meglehetősen szövegkövető, az eredeti gondolatot jól adja vissza. Ugyanakkor mind ritmusában, mind rímeiben próbál önálló lenni és elég sikeresen. A török fordítást elolvasva valóban a magyar eredeti szöveg és annak szelleme ötlik eszünkbe. Azt hiszem, hogy Ömer Feridun igen jó munkát végzett. Hiába, a régi igazság itt is áll: verset fordítani igazán csak az anyanyelvre lehet. Természetesen a török nyelv száz évvel ezelőtt egészen más volt, mint a mai. S itt nem csak a nyelvek természetes fejlődéséből adódó kisebb eltérésekre gondolok, melyek például a mai irodalmi nyelvet is megkülönböztetik egy 20. század eleji szövegtől. A török esetében az írott nyelv, az ún. oszmán-török nyelv oly mértékben eltért a beszélt nyelvtől, hogy bátran nevezhetnénk szinte külön nyelvnek. Úgy sohasem beszéltek,

ahogyan írtak. Ugyanis az írott nyelv hemzsegett az arab és perzsa lexikai elemektől és nyelvtani szerkezetektől. Az írástudó műveltségét az mutatta, ha minél több arab és perzsa szót használt írásában. Ezen szavak jó része már használatuk idején sem volt igazán élő, majd az 1920-as években megindult nyelvi reform részeként teljesen el is tűnt vagy elavult, ritka szóvá változott vissza. Ha ilyen szempontból vesszük szemügyre Ömer Feridun fordítását, akkor is érdekes képet kapunk. Kora költői szokásától eltérően, igen érthető formában fordított, s pár szó kivételével a mai török olvasó is teljesen megértheti a verset. Összeszámoltam, hogy a török fordításban összesen 46 arab és/vagy perzsa eredetű szó szerepel. Ezek közül nyolc darab nem szerepel a mai török értelmező szótár, a Türkçe Sözlük egyik legutóbbi, 1989-es ankarai kiadásában. Öt szó esetében a 'régi' vagy 'elavult' minősítést közli a szótár, míg a fennmaradó harminchárom szót normálisan regisztrálja, mint különböző stílusértékű, ma is élő és használható szavakat. Következésképpen a *Szózat* Ömer Feridun-féle fordítása ma is egészében jól érthető, igényes versfordítás, némileg archaikus mellékízzel. De hiszen ugyanez a helyzet az eredeti magyar *Szózat*-tal is: Az 1835–36-ban keletkezett vers nemesen érett, archaikus irodalmi szöveggé változott. Egy mai töröknek sokkal nehezebb lenne ilyen jó fordítást csinálni, mint Ömer beynek. Hadd utaljak itt két magyar példára. Az egyik a Károlyi-biblia: akárhány új fordítás készülhet még, az 1596-os Vizsolyi Biblia magyar zamatát egy sem múlhatja már felül. Avagy Puskin Anyeginjének a 19. század közepi Bérczy Károly-féle fordítása jobb, eredetibb, szellemében közelebb áll az eredetihez mint a jóval nagyobb költő, Áprily Lajos nyolcvan évvel később készült fordítása. Egyszóval a 20. század elején egy török sokkal hitelesebben tudta visszaadni azt a hősies, patetikus, romantikus világérzést, mely Vörösmarty versét

áthatja, mint azt egy mai török tudná. Szerencsére az anyanyelvi verseket nem kell újraírni vagy -fordítani: azt hiszem, a *Szózat*-ba a mai kor magyarjának beletörne a bicskája.

Összefoglalva a mondottakat: két kor, két fordítás. A *Szózat*-ot Vámbéry fiatalos, hazafias felbuzdulásból és török nyelvgyakorlatként fordította le 1861-ben törökre. Kísérletét a kuriózumot megillető figyelemmel szemlélhetjük, de nem többel. Rá két emberöltővel, 1906-ban egy ismeretlen budapesti török nyelvtanár, Ömer Feridun tett kísérletet a 'második magyar himnusz' törökösítésére. S lám, neki sikerült: hiteles, jól hangzó verstolmácsolásától ma sem tagadhatjuk meg csodálatunkat.

Jegyzetek:

[1] Vámbéry Á., Küzdelmeim. Budapest 1905. 67–101.

[2] Vámbéry, Küzdelmeim 90.

[3] Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák. Kiadatlan írások és dokumentumok. Szerk. Kovács Sándor Iván. Pozsony 2001, 311.

[4] Magyar Nyelvészet VI (1861), 198–204.

نطق

Nutuk

Szózat

Mağarlarıñ şuarâ-yi şuhretşiârından

Vörösmarti Mihâl

nâm zât-i merhumuñ Nutk-i va-
tan-perverîsiniñ, mağarcadan türkçe-
ye ve şiir-i lisân-i osmânîye tat-
bîkan tercümesidir.

A «Szózat» törökül

fordította

عمر فريدون

'Omer Feridun

török, persa, arab nyelvtanító.

Kiadta

Budapesten 1906 oktober 28 án

1.

Vatanin ourunda hics szarszilmadan ibrázikamijjeski.
Ej milletimedzsibi mádzsar
Mehdimáderánen: budur szenin vá kabrinekk beszla-jüp
Akibet örter szeni jek bár.

Bu uzun álemde bundan baska, her nerde ararszanda
Joktur hiszábine bir makján.
Háh bereket görsszen, háh dzsefáji cseksszen felekin elinden
Burda jasar vermeliszin dzsan

Budur ol toprak kim, bunun üzerinde nidzse defalar
Edzsdadinin kani oldu reid
Jine bu jerlerdir, kim herdzsihetine hernuykadisz ezemi
Bin szenedir ejledi merbut.

Bu jerlerde ejlediler dzsengudzsidal bir medtan icsün ol
Behadur Arpádin dzsenk erleri
Burada kirmislar bendiesz záreti Hunjadi meshitán
Bazuj i dzsengjáveránelerí

Ej aziz hurrijje..! Bu jerlerde alup gezdirmisler szenin
Kanli Kefen bajraklarini
Ourunda sehiden fevt olup gitmisler en böjüklerimiz
Uzun szüren mohárebelerde

Jine bundzsa defa táli i nászázin arasinde ikin
Okadar felaketden szonra
Azalmiriz vára, velákin perisán olmadan jerjüz
Vardir bir ümmet bu vatanda

2.

Ve ej Kodzsa álem! szen, ki vatánioszin bircsok ümmetlerin
Szana ejler dilirána nidá;
Bin szenelik elem, bin szenelik mihnet szendene tálebdá
Gfá haját vejá memát zira

Sanina jakisimazdi, kim bundzsa jürekler vatán antara
Bejhüde kan döKmüsler ola
Bundzsa szádiK gönül, jeerz ü fütir icsinde náfilejere
Vatán icsün sikeszte ola.

Dzsájiz değildir Ki, akl ü Kuvvet ila mukadderaz árzáta
Gfok olszunlar bibehrelikten
Bu revá olamaz, Ki bundzsa gajretler Kurtulmajakenuz
Bed-háhlerin nihüszetinden.

Daha gelmedidir, daha geledzsektir: bir hajerli zeman,
Bu vatanin bahtjár zemáni
Güzbinlerdzse göjnün havret i ask ile árzü ejledige
Ajjisun szeadet zemáni

Ve jahod geledzsek eyer lázim ise ol merk i bülendánk
Kanun dzsenáze alajinda
Bir memleket Kan icsinde sotusurak dura Kalszagerek,
Hünrizáne zartlarmejdánında

Akibet bir milletin gark oldau mezári Kuradup da
Bircsok ehali toplanarak
Invanlerin dahi miljonlarinin dide i girjáninde
Esk i mátem akup duradzsak.

3.

Vatanin uġrunda szábit kadem olup ibráz hamijjet kil
Ej ümmet-i nedzsib-i madzsár
Budur szeni jaszadan ve eger fevt olsan da jine bunun
Toprai örter szeni jek bár.

Bu kodzsa álemde, bundan baska, her nerede araszan
Joktur hiszábine bir mekján
Hák bereket görszen, kák dzsefáji cekszen felegin
Burda javar vermeliszin dzsán.
ekindrni

Müterdzsim

elszine i sarkijje muallimi

عمر فريدون

'Omer Feridoun

Ez az átirás a magyar írásszabály szerint olvasandó . . . .
Míg az előbbi egy bizonyos (kevés sajkállo) török irodalmi társaság által elfogadott új írásmód szerint van írva, de nem a felületes orientalista átirás szerint.
(A fordító.

7.

Vatanıñ ourunda hič šaršilmadan ibrāz-i-χurrijjet kil
Ej millet-i-neǯīb-i-maǯār !
Mehd-i-mādarānen budur seniñ, tā-kabriñe dek beslejüp
Âkibet örter seni jer bār.

Bu gazim galemde, bundan baška, her nerede ararsañda
Joktur χisābiñe bir mekjān;
Χāh bereget göreseñ, χāh ǯefāj čegeseñ feleǯiñ elinden
Burda jašār vermelisiñ ǯān.

Budur ol toprak kim, bunuñ üzerinde niǯe defagalar,
Ejdādiñiñ kanı oldu reūd,
Jine bu jerlerdir, kim her jüketine, her mukaddes isme:
Biñ senedir ejledi merbūt

Bu jerlerde ejlediler ǯeng u ǯidāl, bir mevtan ičün ol
Behadur Ârpādiñ ǯeng-ǯerleri
Burada kirmišlar bend-i-esāreti Hunjād-i-merhūmuñ
Bāzū-ji-ǯengjāverāneleri

Ej gaziz χurrijjet! Bu jerlerde alup gezdirmišler seniñ
Kanlı gelen bajraklarıñı,
Ourunda šehīdān fedā olup gitmišler eñ böjüklerimiz
Uzun süren muχarebelerde.

Jine bunǯa defga tāliʿ-i-nā-sāziñ arasında igen
O kadar felāketten soñra,
Azalmıšız vākgan, ve lākin perišān olmadan jaša
Vardır bir ümmet bu vatanda.

5.

Ve ej Kojğa ğâlem! sen, qi vatanüdek birčok ümmetler
Sana ejler dilivâne nidâ..!
Bin senelig elem; bin senelig miḫnet, sende emeder
kalala:
Ğâ ḫajât veja memât ... zire

Sânine jakišmazdi, qi bunğa jürekler vatan ourande
Bejhûde kan döqmüšler ola
Bunğa sâdik gönül: jers u fütûr içinde nâfile jere
Vatan içün öğeste ola

Âğiz değildir qi, gakl u kuvvet ile muḳaddes ârzûlar
Ğok olsunlar, bî-beherligsen
Bu revâ olamaz, qi bunğa ğajretler kurtulmaja kıner
Bed-ḫâhlerin nuḫûsetinden

Daha gelmelidir, daha geleğeqdir bir ḫajerli zemân
Bu vatanın bajğâr zemâni;
Ğüzbinlereğe göğnün ḫasret-i gašk ile ârzû ejledigi
Âsâjišin seâdet zemâni.

Ve ğâjed geleğeq, eger lâzim ise ol merg-i bülend-bing
Q'onun ğenâze alajinde
Bir memleket kan içinde oorasarak dara kalsa gerek
Ḳûn-rîzâne ḫarbler mejdâninde.

Ákibet bir milletin ğark oldugu mezâri kesâdup ta
Birčok ehâlî toplarak
Insânlerin daḫi miljonlarinin didezi-girjâninde
Etq-i-mâtem akup durağak.

Vatanıñ uġrunda ṣâbir-i kadîm olup ibrâz-ı xamijjet ki
Ej ümmet-i-nedžîb-i-madžar!
Budur seni jaşadan, ve eger fevt olsan da jine bunuñ
Topraġı örter seni jeg bâr.

Bu koğa gâlemde, bundan başka her neredé ararsan da
Joktur xisâbine bir mekân;
Xâh bereket görseñ, xâh zerfâjı čekseñ felekijjin et
Budžâ jaşat vermelisiñ jân.

Mütercim
elsine-i-şarkijje muġallimi
Gomer Feridoun

Xurûfât latinijjeden olup lisân-i-gomâni şîvesine daxi muntazam sûrett olmak üzere tertib u imlâ olunmuştur. X, x ile y, ỳ xarfleri de jünân-i-kadîme xurûfâtinden mexûzdur.

Budapeştede fî 28 oktober, sene 1906 milâdî.

târixi xâtırasına teberrüken xarç u neşr olunmuştur. El-mütercim.

Mukâbelesine işâret olunan xarflerinin istiġmâlinin taġrîfi mahzurdadır.

gâlem = âlem
világ, életvilág
és a végtelen
világegyetem;
nejîb (nyújtott
ível) = nobilis = ne
mes, gazîm
(alhangú nyújt
ott î val)
nagy, min
den tekintetben;
rüd = rüd: ez
is nyújtott ü
hangzóval
folyó, mert
büt = csatolj
valamihez
hozzá kötött.
Mikor az u
fölött egy ívpont
van, akkor az
félig ü, félig u.

— i —

genitivusz és
jelzőknél össze
vagy hozzá csa
toló birok ragy
meg a perzsából
jött a törökbe.

A (γ) jajin
(vagy is gamma
= gamma) mi
kor (a) vagy (o)
után jön, ak
kor a torok
felett, mintha
elosztaná, ket
tő aa, kettő o
o és kettő uu
maradelóke-
tag helyett:
Daa; tojriv:
tojru helyett:
Dooru és tuγ-
râ helyett
tuura és
nem türa;
Daa = hegy és
Dooru = egyenes;
Tuura
a török mél
kodó pecsétje.
(A (γ) kettő
u között ugy
eloszlik és helyet
te kettő uu olv
asandó, mine
...

E ε, e e
hangzók meg
vannak, úgy a
törökben mint
a magyarban

Î î
ülhgú î = i:
a törökben gya
kori, sőt a ma
gyarban is van
megközelítője
ha a szóban
egy a, o, u al
hangzóval for
dul elő .....
Jildiz = csil
lag: ı-val író
dik és nem i-vel.
Burada kirm.
ivler = itt tör
tek össze ...

I i
a törökben is
olyan értéke
van mint a
többi nyelvekben

Ĕ, ĕ

olyan hangja van mint a magyarban az első (e) hangzónak, mint a fr. (è) nek.

.... Ember, vagy tenger szavakban.

Ĕ, e

úgy hangzik mint a magy. második (e) ne menj és nemes szavakban. Például: gendi geldi = ő maga jött el. Nem kell érte semmi. Ily ortografiával, idegen könnyebben tanulna meg magyarul. is íróknak is.

ı̊ an, en

..... ın, ın

csak a szó végén fordulnak elő

..... helyett

..... un, ün

ı̊ an, en a sorokban igazi, de az

..... ın, ın

és

..... un, ün

csak ritkán fordulnak elő.

Â, â

megfelel két magyar alhangzónak a a nak egybe olvadva: nyujtott a; míg az egyszerű (a): úgy hangzik mint a fr. (a) és nem olyan mély alhangon, mint a magyar (a) fsíval rövid (a)

ꞩ

— y

ey, ey, iy néha a szó közepén több ször a szó végén ej, ej, ij-nek ejtődik, mintha (y) be olvadt (j) betű volna.

Ç

Ç̣

Ĵ ĵ

ĵim = dzsim és megfelel a magy. dzs-nek. Alatta .. ponttal Ç̣

Ĉ, ĉ

ĉim csim; megfelel a magy. cs-nek

v.

Mély hangzók előtt: gjä – tyä; gjâ – gyâ és néha gjü – gyü is lehet .....

ك

— ñ

a törökben ugyan ez a betű: a (g) betűbe bele olvadó (n) is lehet; nagy ritkán a szó közepén, annál többször a szó végén....

Mikor (g) nek olvasódik akkor kettő hangzó között elmúlik:... ege – ee, igi – ii, fikető i betű vagy hangzó egymás mellett maradva külön olvasandó; ögü = öü ügü – üü egymás mellett ejtődnek

v.

is a közönséges (j = x) betűnek felel meg, melynek használatától semmi különlegesség sem függ zödik ....

ق

K, k

Ka, Ki, Ko, Ku mindig alhangú; vagy is mély és vastag hangzókkal jár

ك

Q, q

age – ke, gi – ki, gö – kö, gü – kü; vagy ge, gi, gö, gü betűknek felelnek, és mind fenn hangú, vagy is vékony, éles hangzókkal jár.

v.

D, d

da, do, du nak megfelelő mássalhangzó is lehet.....

ظ

Z, z (zí)

mélyhangzókkal jár; mint zaffer = diadalú muzaffer = diadalmas féle szavakban, melyet más (z) velírni nem kelget.

ت

T, t te fenn hangzókkal járó t betű

د

D, d, d.

ذ

Z, z dh.

a törökben csak

1.

ص

S, s sza

ض

Z, z za

س

S, s sze

ش

Ś, ś se

megfelel a magyar s betűnek mint a németben az sch.

2.

ε, ε

a nagyobbik a szó elején többnyire el maradvány helyébe (') kitegyő jel jön. a kis (ε) ajn pedig a szóközepén olyan értékkel bír mint a fr. néma h és a néma e.

3.

hangzókkal jár mint a fr. torok (r) ja-ga, jo-go ha nincs felette pont akkor a torok felett elsnúlik...

ح

X, x ha

erős h betű mikor felette

Ẋ pont van akkor erősebb mint a német ch.

ع

ajn

ez az arab torok mássalhangzó a latin betűk között ismeretlen. Ezért kelett átvenni az arab betűk közül

غ

ghajn

megfelelne a görög

G γ ghama

betűnek és a torok felé zongó mély

ط

T, t

ta, tö, tö, tu mély hangzókkal jár. ... törökben ... még:

وطن

Vatan

Haza

قون

Kon

Hon

tajlékot azaz: szállásoló helyet is jelent

Hüqümdár-i-Kadím ve tádždár-i-ǧazízimiz bulunmuš olan merħúm

Rákóči Ferencz

Efendimiz

Ħazretlerinden kalmiš olan mu-kaddes ħâtíralara iħtirâmen

Bin dokuzjüz altı sene-i-miládi-sinin tešrín-i-evvel-i-efrenjí jigir-mi (jirmi) táriħindá nešr olunmuštur.

١

وطنك اوغورنده ثابت قدم اولوب ابراز حميت قيل
ای امت نجيب مجار
بودرسنی ياشادان واكر فوت اولساك ده ينه يونك
طوپراغی اورترسنی يك بار

بو قوجا عالمده بوندن باشقه هرنرده آرارساك ده
يوقدر حسابكه برمكان
خواه بركت كورسه‌ك خواه جفايی چكسه‌ك فلكك الندن
بوراده ياشار ويرمليسك جان

حكمدار قديم وتاجدار عزيزمز بولونمش اولان مرحوم

راقوچی افندمز

حضرتلرندن قالمش اولان مقدس خاطره‌لره احتراماً

طالی قالمان

افندی حضرتلرينه تقديم اولونمشدر

مترجم

السنهٔ شرقيه معلمی عمر فريدون

بوداپشته‌ده فی ٢٨ اوقتوبر ١٩٠٦ ميلادی

و ای قوجا عالم سن که وطنیسک برچوق امتلرک
سکا ایلر دلیرانه ندا
بیک سنلک الم بیک سنلک محنت سندن ایدر طلب
یا حیات و یا ممات زیرا

شانکه یاقشمازدی که بونجه یورکلر وطن اوغورنده
بیهوده قان دوکمشلر اولا
بونجه صادق کوکل یأس و فتور ایچنده نافله یره
وطن ایچون شکسته اولا

جائز دکلدر که عقل و قوت ایله مقدس آرزولر
یوق اولسونلر بی بهره لکدن
بو روا اولاماز که بونجه غیرتلر قورتولمایا هنوز
بدخواهلرک نحوستندن

دها کلملیدر دها کله جکدر بر خیرلی زمان
بو وطنک بختیار زمانی
یوز بیکلرجه کوکلک حسرت عشق ایله آرزو ایله دیکی
آسایشک سعادت زمانی

و یاخود کله جک اکر لازم ایسه اول مرک بلند بانک
که آنک جنازه آلاینده
بر مملکت قان ایچنده اوغرا شارق طورا قالسا کرک
خونریزانه حربلر میداننده

عاقبت بر ملتک غرق اولدوغی مزاری قوشادوب ده
برچوق اهالی طوپلانارق
انسانلرک دخی میلیونلرینک دیده ٔ کریاننده
اشک ماتم آقوب طوراجق

١

وطنك اوغورنده هیچ صارصلمادن ابراز حمیت قیل
ای ملت نجیب مجار
مهد مادرانه‌ك بودر سنك تا قبرکه دك بسیله یوب
عاقبت اورترسنی یك بار

بو عظیم عالمده بوندن باشقه هر نرده آرارساك ده
یوقدر حسابکه بر مکان
خواه برکت کورسه‌ك خواه جفایی چکسه‌ك فلکك الندن
بوراده یاشار ویرملیسك جان

بودر اول طوپراق کیم بونك اوزرنده نیجه دفعه‌لر
اجدادکك قانی اولدی رود
ینه بویرلردر کیم هر جهتنه هر مقدس اسمی
بیك سنه‌در ایله‌دی مربوط

بویرلرده ایله‌دیلر جنك و جدال بر موطن ایچون اول
بهادور آریادك جنك ارلری
بوراده قیرمشلر بندا سارتی هونیاد مشهورك
بازوی جنکاورانه‌لری

ای عزیز حریت! بویرلرده آلوب کزدرمشلر سنك
قانلی نفسه بایراقلرکی
اوغورنده شهیداً فوت اولوب کیتمشلر اك بویوکلرمز
اوزون سورن محاربه‌لرده

کینه بونجه دفعه طالع ناسازك آراسنده ایکن
اوقدر فلاکتدن صوکره
آزالمشز واقعاً ولکن پریشان اولمادن یاشایوب
واردر بر امت بو وطنده

نطق

Nutuk

مجارلرك شعرای شهرتشعارندن وروشماری میدحال نام
ذات مرحومك نطق وطن پرورینك شیوهٔ لسان عثمانی یه
تطبیقاً مجارجه دن تورکجه یه ترجمه سیدر

Maǧarlarin šuǧarā-ji-šühret-šuǧārindan

Vörösmarty Miχāl

nām: χāt-i-merχūmun bir nutk-i-vatān-
perverīsinin: šīve-i-lisān-i-goṣmānīje tat-
bīkan, maǧarǧadan türqčeje terǧümesidir.

مترجم

müterǧim

عمر فریدون

بوداپشته ده فی ۲۸ تشرین اول ۱۹۰۶ میلادی

Zsigmond Ártemisz Éva

TYIHONOV IRODALMI MUNKÁSSÁGA

1982-ben a Helikon kiadó gondozásában jelent meg az a kötet, melyben Nyikolaj Tyihonov két írásának magyar fordítása kapott helyet[1]. Szerzőjük hosszú és eredményes pályafutása során több száz művet szentelt a varázslatos Kelet tájainak és az ott élő embereknek. A kötetben szereplő egyik novellában a költő, prózaíró, publicista és fordító, Vámbéry munkásságának állított emléket. A mű először 1925-ben a „Novij Robinzon" (Új Robinson) című folyóirat 3–6. számában jelent meg. Ez volt Tyihonov első prózai alkotása, amely nyomtatásban is megjelenik. Az író és Vámbéry élete között több párhuzamot is lehet vonni. A szerző szembeállítja a magyar tudós alakját azoknak a nyugati kutatóknak az alakjával, akik csak megvesztegetéssel és erőszakkal tudtak eljutni a gyönyörű Keletre. A novellából egyértelműen kiderül, hogy a szerző ismerte gyermekkori példaképe, Vámbéry Ármin önéletrajzi írását, arra vonatkozóan azonban nincs adatunk, hogy milyen nyelven olvasta. Ismerkedjünk hát meg annak az embernek az életével, aki a magyar kutató alakját az orosz irodalom palettáján megörökítette.

Nyikolaj Szemjonovics Tyihonov 1896. december 3-án született Pétervárott. A család anyagi helyzete nem tette lehetővé, hogy az ifjú teljesen a tanulás és a tudomány felé

forduljon, a közeg azonban, melyben felnőtt, nagy hatással volt rá. A ház, amelyben élt, a XIX. században a legnagyobb orosz költőknek a szállása és találkozóhelye volt. Valaha ott lakott Iterzen, de gyakran tett látogatást az épületben Puskin és Sevcsenko is. Talán épp ezért Tyihonov az irodalomban keresett lehetőséget a kibontakozásra. Hétévesen önállóan tanult meg írni és olvasni.

Legjobb barátainak a könyveket tartotta. Földrajz- és történelemkönyvek „szárnyán" repült távoli vidékekre, titokzatos hegycsúcsokat hódított meg, leereszkedett a tengerek mélyére. Kezdetben nyelveket is a könyvekből tanult. Mikor nem volt elegendő pénze könyvvásárlásra, saját szórakoztatására elbeszéléseket kezdett írni. Könyveit maga illusztrálta és kötötte. Első költeményét tizennégy évesen Lev Tolsztoj halálára írta. Önéletrajzában a költő így emlékezett ifjúságára: „A kereset épphogy fedezte a fenntartásunk költségeit; szűk, kicsi, sötét lakásokban laktunk, amelyekben kerozinlámpákkal világítottunk és fillérenként gyűlt össze a pénz arra, hogy a gyermekek legalább a középfokú oktatást megkaphassák."[2] Az általános iskola után szülei kereskedelmi szakirányú gimnáziumba íratták be.

Az írónak azonban voltak más természetű gyerekkori emlékei is. 1905. január 9-én, vasárnap reggel Pétervár munkásai a Téli Palotához vonultak. Ez az esemény később „véres vasárnap" néven vonult be a történelembe. Gyermekfejjel, csupán kilencévesen, Tyihonov végignézte lakásuk ablakából amint az ikonokkal, énekelve a cárhoz vonuló fegyvertelen tömeget szétlőtték A sebesültek és halottak látványa kitörölhetetlen nyomot hagyott a fiú lelkében, akárcsak Vámbéry lelkében az 1848–49 események.

Miután Nyikolaj Szemjonovics befejezte a kereskedelmi iskolát, tovább akart tanulni, de a családja anyagi helyzete nem tette lehetővé, hogy történelmet vagy régészetet hallgasson az egyetemen. Ezért a tengerészetnél kezdett gazdasági pályát. A találkozások az öreg tengeri rókákkal

és a velük folytatott beszélgetések meggyőzték a költőt arról, hogy álmait és vágyait nem adhatja fel.

Amikor kitört az első világháború, egy huszárezredben kelt a hazája védelmére. Rigánál a németek ellen vívott harcokban megsebesült. Ekkor írta azokat a verseket, amelyek a „Zsizny pod zvjozdámi" (Élet a csillagok alatt) című versciklusát alkották. A versek közül többet is publikált 1935-ben, de különálló kötetben sosem jelentette meg őket. A háborús események mélyen megrázták Tyihonovot, a kezdeti izgatottság és értetlenség a harcok előrehaladtával tiltakozásba csapott át. Az ifjú meg volt győződve a politikai és a társadalmi változások szükségességéről, ezért amikor 1918-ban leszerelték, a Vörös Hadsereghez csatlakozott.

1920-ban jelent meg az első műve nyomtatásban. Az 1919-ben papírra vetett elbeszélő költeménye egy indiai fiúról és Leninről szólt. Az országos népszerűséget viszont a két első önálló kötete hozta meg számára, 1922-ben. Első könyve, az „Orda" nyomdaköltségeit a lovassági katonai nyergének eladásából finanszírozta. A világháború, a polgárháború, valamint a februári és az októberi forradalmak borzalmait megörökítő kötet felkeltette a kritikusok érdeklődését. Az „Orda"-t hamarosan követte a „Braga" című verseskötet. A fellelkesült kritikusok kora legígéretesebb ifjú tehetségének nevezték Tyihonovot. De az 1922-es év más szempontból is változást hozott Nyikolaj Szemjonovics életébe. Ebben az évben feleségül vette Marija Konsztantyinovna Nyeszluhovszkaját. A háború utáni években sokat írt. Későbbi visszaemlékezéseiben azonban úgy vélte, hogy ezt az időszakát költészeti zsákutcák, fölösleges próbálkozások és alkotói hibák jellemezték[3]. A „Perekrjosztok Utopij" című kötetét sem publikálta, azonban a benne szereplő verseket több gyűlésen is felolvasta.

Önéletrajzában kivezető útnak nevezi a „Poiszki Geroja" (A hős keresése) és a „Jurga" című köteteit, melyek megírása után tisztábban és nyíltabban tudta kifejezni magát. A ver-

sírással egyidejűleg sokat foglalkozott prózaírással is. Mindenekelőtt az ifjúságot akarta meghódítani, ezért olyan témákhoz fordult, amelyek őt érdekelték fiatalkorában.

Az elkövetkező években Tyihonov keze alatt égett a munka. Egymás után láttak napvilágot a verseskötetei és a kisregényei. A Kelet iránt érzett szeretete Grúziába és Örményországba csábította. 1923-tól kezdve ideje nagy részét a Kukázusban töltötte, tanulmányozta a helyiek életét, kultúráját, nyelveit. Gyalogszerrel vagy lóháton vándorolt a hegyekben, anyagot gyűjtött későbbi munkáihoz; a parasztok egyszerű ételein élt és a szabad ég alatt hajtotta álomra fejét. A közép-ázsiai tagköztársaságokban tett barangolásait a „Kocsévnyiki" (Nomádok) című könyvében örökítette meg. 1930-ban a szovjet íróbrigád híres költőivel bejárta Türkmenisztánt.

Tyihonov többször járt Nyugaton is. 1935-ben részt vett a párizsi békekonferencián, erről az útjáról azonban kiábrándultanl írt. A háborút már akkor elítélte, amikor az még el sem kezdődött, ezért akkori műveit a kritika túl borúlátónak és pesszimistának bélyegezte. Ez alól csupán az ugyanebben az évben megjelent „Sztyihi o Kahetii" című kötete képezte a kivételt. A könyvben a grúziai élményeit foglalta versekbe. A fiatal költő nem csupán a grúzok életmódját szerette meg, hanem irodalmukat is. Ekkor fordította először oroszra Sansiasvili, Tabidze, Abasidze, Leonyidze és mások verseit. A kritika kiemelte, hogy az orosz költők és fordítók közül Tyihonovnak sikerült legjobban átadni a grúz életérzést. Grúzia és a Kaukázus témáját dolgozta fel a „Csugyesznájá Trevoga" (Csodálatos izgalom) és a „Gori" (Hegyek) című versciklusaiban is, melyeket 1937 és 1940 között írt.

A 30-as évek politikai viharai Nyikolaj Szemjonovicsot is elérték. Egyrészt gyakran érték támadások utazásai miatt, másrészt az író kiállt Zabolockij mellett, nem törődve azzal, hogy már a „nép ellenségével" való puszta ismeretség is letartóztatáshoz és kivégzéshez vezethetett. De csoda

módon mégsem vált a politika célpontjává, és így folytathatta tevékenységét a Szovjet Írószövetségben.

Amikor elkezdődött az orosz–finn háború, a költő gondolkodás nélkül kérte áthelyezését a frontra. A hadszíntéren töltött idő ismét megviselte őt, a harcokban több alkotótársát is elveszítette. Lelki sebeit Tyihonov az egyetlen lehetséges módon igyekezett begyógyítani: emlékeit kiírta magából. A második világháborút Leningrádban töltötte. A Szovinformbjuro munkatársaként az ostrom 900 napja alatt minden lehetséges irodalmi műfajban publikált, több művéért kitüntetést is kapott.

Tyihonov alkotásai a fronton és a hátországban egyaránt népszerűek voltak. 1941-ben „Kirov sz námi" (Kirov velünk van) című elbeszélő költeményét, miután a Leningrádi Pravdában hihetetlen sikert ért el, a többi fronton is kiadták. Több mint 100 irodalmi riportot készített elő, ugyanennyi elbeszélést és több mint 300 cikket írt. A „Leningrádszkij God" (Leningrádi év) és a „Leningrádszkije Rasszkazi" (Leningrádi történetek) című munkái érték el a legnagyobb sikert. 1944-ben, miután Leningrád ostroma befejeződött, a Szovjet Írószövetség titkári posztjára jelölték Tyihonovot, ezért a költő családjával együtt Moszkvába költözött. A politika azonban ismét beleszólt az életébe, miután Ahmatovát és Zoscsenkót kizárták az írószövetségből. Nyikolaj Szemjonovics, ahogyan azt a 30-as években is tette, újra kiállt az ártatlanul megvádoltak mellett. Érdemeire való tekintettel a „Párt" nem adott utasítást a letartóztatására, de írószövetségi 1950-ben a Szovjet Békevédelmi Bizottság elnökévé választották.

A költő, prózaíró, publicista és fordító Kelet iránti szeretete nem szűnt meg, minden évben pár hónapra elutazott feltöltődni és újabb anyagokat gyűjteni. 1944-ben Bulgáriába utazott, élményeit írásban örökítette meg, és ezzel megszületett a „Bolgárszkije zapiszi" (Bulgáriai jegyzetek) című könyve. 1947-ben Jugoszláviába látogatott el, ennek az útnak eredményeként megjelent a „Sztyihi o Jugoszlavii"

(Versek Jugoszláviáról) verseskötete. 1948-ban, Grúziában megírta „Gruzinszkaja Veszna" (Grúziai tavasz) című munkáját. Az 1951-ben napvilágot látott „Dva potoká" (Két folyam) című kötete Afganisztán és Pakisztán életébe nyújtott betekintést az olvasóknak. 1957-ben a Kaukázusról és az ottani forradalmi harcokról írt. Kínai utazását megörökítő verseskötetét 1959-ben jelentette meg. 1964-ben visszaemlékezéseit és novelláit adták ki „Dvojnájá ráduga" (Kettős szivárvány) címmel. 1970-ben „Seszty kolonn" (Hat oszlop) című prózai összeállításában Grúzia és Örményország, Türkmenisztán és Üzbegisztán, India és Indonézia, Szíria és Burma egyszerű lakóinak életét írta le.

1976-ig Tyihonov 162 könyvét összesen négyszázszor adták ki, 50 különböző nyelven. Nyikolaj Szemjonovics mérhetetlenül büszke volt az indiai „Néró" díjára. 1979. február 8-án, 83 éves korában hunyt el.

Magyar vonatkozásban meg kell említenünk fordításait is. Annak ellenére, hogy ukrán, belorusz, grúz, tadzsik, csecsen, örmény, lengyel, svéd, litván és finn költők műveivel fordította, mégis a magyar költők verseinek a fordításaira volt a legbüszkébb. Míg a többi munkáját csak felsorolta önéletrajzában[4], Petőfi- és Ady-fordításainak egy egész bekezdést szentelt. Ezeket a fordításokat a Moszkvában 1952-ben megjelent Magyar Költészet Antológiájához készítette.

Jegyzetek:

[1] Tyihonov, Ny.: Vámbéry, A bokharai teaház, Helikon kiadó, Budapest 1982 (fordította Lányi S. és Gellért Gy.)

[2] Tyihonov, Ny.: Sztyihotvorenyija, Poemi, Perevodi (Versek, elbeszélőköltemények, fordítások), in: Szobranyije szocsinyenyij v szemi tomah, I., Hudozsestvennaja Literatura, Moszkva 1985, p. 23.

[3] Op. cit. p. 25.

[4] Op. cit. p. 31.

Szerzőinkről

DOBROVITS MIHÁLY (1963)
A Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék adjunktusa, turkológus, történész. Számos tanulmányúton járt Törökországban és Közép-Ázsiában.

CSIRKÉS FERENC (1972)
Turkológus. Az ELTE-n végzett angol és török szakon. Jelenleg a turkológia doktori program és az iranisztikai szak végzős hallgatója. Fő kutatási területe a Perzsa és Török irodalmi kapcsolatok.

CSORBA GYÖRGY (1975, KALOCSA)
Az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelem és török szakon végzett az ELTE Természettudományi Karán pedig földrajz szakon. Jelenleg ELTE BTK Történettudományi Turkológia doktori iskolájában végzi tanulmányait. Kutatási területe a 19. századi török–magyar kapcsolatok.

ZSANUZAK KASZIMBAEV (1941-2003)
Kazah történészprofesszor. Fő kutatási területe Kazahsztán 19.-20. századi története volt.

KELLER LÁSZLÓ (1974, BÉKÉSCSABA)
2000-ben szerzett diplomát a Szegedi Tudományos Egyetemen – altajisztika Magyar őstörténet szakon. Jelenleg a Szegedi Tudományos Egyetem segédmunkatársa

DR. KISS LÁSZLÓ
Gyakorló orvos, több hazai és nemzetközi szakmai társaság tagja. Orvosi szaklapokban megjelenő írásai mellett orvostörténeti könyvei is ismertek a szakma és a közvélemény körében.

KOVÁCS ATTILA (1973)
A brünni Masaryk Egyetem bölcsésztudományi karán végzett történelem–magyar (1998) és vallástörténet szakokon (1999). Jelen-

leg a pozsonyi Comenius Egyetem Összehasonlító Vallástörténet tanszékének adjuntusa.

SÁRKÖZY MIKLÓS (1976, PÉCS)
Történelem–iranisztika–ógörög szakokon végzett. Jelenleg iranisztika szakos PhD hallgató. Kutatási területe a koraiszlám-kori Irán története.

SERES ISTVÁN (1972, SZARVAS)
Mongolistaturkológus. Egyetemi tanulmányait Budapesten az ELTE Bölcsészettudományi Karán végezte, ahol 2000-ben mongol, 2002-ben pedig török szakos diplomát szerzett.

T. NYÍRI MÁRIA (1943, MAROSVÁSÁRHELY)
1982-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karának Török Filológia Tanszékén végzett. 1982-től majd 10 éven át az ELTE Keleti Nyelvek Tanszékének Könyvtárában dolgozott. Majd húsz éve foglalkozik a török-magyar kapcsolatokkal.

VÁSÁRY ISTVÁN (1945)
Turkológus, történész. A profeszorok Batthyány Körének tagja. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Török Filológiai Tanszék professzora. Volt ankarai és teheráni nagykövet. Főbb munkái: Az Arany Horda története (1986), A régi Belső-Ázsia töténete.

ZSIGMOND ÁRTEMISZ ÉVA (1977, BUDAPEST)
2000-be az ELTE Bölcsészettudományi karán végzett orosz szakon, majd kiegészítő tanulmányokat folytattott kulturális antropológiából, filozófiából és lengyel nyelvből, később orosz nyelvészeti és szociológiai kurzusokat végzett a Moszkvai Puskin Intézetben, 2000-től az ELTE Mongol Nyelvészeti Doktori Programjában tanult.

TARTALOM

ELŐSZÓ – A KÍSÉRLET FOLYTATÓDIK 5

Arbanász Ildikó – Csorba György
MAGYAR KUTATÓK AZ ISZTAMBULI LEVÉL- ÉS KÖNYVTÁRAKBAN
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT 7

Csirkés Ferenc
VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS KÖZÉP ÁZSIA 47

Zsanuzak Kaszimbajev
OSZTRÁK-MAGYAR ÉS NÉMET HADI FOGLYOK KAZAHSZTÁNBAN 1915 ÉS 1917 KÖZÖTT 65

Keller László
ABUŠKA „EGY KELETI-TÖRÖK SZÓTÁR MAGYAR KIADÁSÁNAK MARGÓJÁRA 83

Dr. Kiss László
EGY 19. SZÁZADI „PARAOLIMPIKON" - ORVOSTÖRTÉNETI VÉLEKEDÉS
VÁMBÉRY ÁRMIN „BÉNASÁGÁRÓL" 90

Kovács Attila
ORIENTALISTÁK ÉS FUNDAMENTALISTÁK 98

S. Z. Minnulin
VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJI TATÁR ÉRTELMISÉG 109

Sárközi Miklós
EGY VÁMBÉRY TANÍTVÁNY - KÉGL SÁNDOR ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA (1862-1920) 120

Seres István
„GYÖNGYÖS KÁM"-TÓL „BATU MONGOL MAGYAR HADJÁRATÁ"-IG (ABULGÁZI BAHADIR ÉS RASIDADDIN KRÓNIKÁINAK ELSŐ MAGYAR KUTATÓI) 164

T. Nyiri Mária
FERIDUN BEJ ÉS VÁMBÉRY 226

Vásáry István
VÁMBÉRY, ÖMER FERIDUN ÉS A SZÓZAT TÖRÖKÜL 266

Zsigmond Ártemisz Éva
TYIHONOV IRODALMI MUNKÁSSÁGA 294

SZERZŐINKRŐL 300

TARTALOM 302

A KÍSÉRLET FOLYTATÓDIK

II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Dobrovits Mihály
Borító: Lilium Aurum–Kiss István
Nyomdai előkészítés: Lilium Aurum–Kiss István
Nyomta: Expressprint, Bánovce nad Bebravou
Kiadta: Lilium Aurum,
Dunaszerdahely 2005
ISBN 80-8062-241-8

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: Mihály Dobrovits
Obal: Lilium Aurum–István Kiss
Tlačiarenská príprava: Lilium Aurum–István Kiss
Tlač: Expressprint, Bánovce nad Bebravou
Vydavateľstvo: Lilium Aurum,
Dunajská Streda 2005
ISBN 80-8062-241-8

A kötetben egy, a magyar nyelvterületen még meglehetősen szokatlan, bár nem teljesen előzmények és párhuzamok nélkül való kísérlet folytatódásának részesévé válhat az olvasó. A dunaszerdahelyi Vámbéry Polgári Társulás és a Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó közös kezdeményezése azt a célt tűzte ki maga elé, hogy egyesítse a civil kezdeményezés rugalmasságát és az akadémikus tudomány alaposságát egy közös cél, Vámbéry Ármin életművének feltárása érdekében. Másodjára tárva a nyilvánosság elé munkánk eredményeit, immáron biztosan állíthatjuk, hogy kísérletünk eredményessé lett.

172,- SK

ISBN: 80-8062-241-8

9 788080 622411